

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन
(Government of Maharashtra)

कार्यक्रम अंदाजपत्रक PERFORMANCE BUDGET

२०२४-२५

2024-2025

कृषि, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व
मत्स्यव्यवसाय विभाग
Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and
Fisheries Department

2

(पशुसंवर्धन)

2

(ANIMAL HUSBANDRY)

शासकीय मुद्रणालय, कोल्हापूर.

२०२४

कार्यक्रम अंदाजपत्रक
PERFORMANCE BUDGET
२०२४-२५
2024-25

कृषि, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व मत्स्यव्यवसाय विभाग
Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries Department

२
पशुसंवर्धन
2
(ANIMAL HUSBANDRY)

कार्यक्रम अंदाजपत्रकाचा क्रमांक	कार्यक्रम अंदाजपत्रकाचे नाव
१	कृषि व पदुम विभाग (कृषि)
२	कृषि व पदुम विभाग (पशुसंवर्धन)
३	कृषि व पदुम विभाग (दुग्धव्यवसाय विकास)
४	कृषि व पदुम विभाग (मत्स्यव्यवसाय)
५	कृषि व पदुम विभाग (फलोत्पादन)
६	कृषि व पदुम विभाग (मृदसंधारण)

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	तपशिल	तक्ता क्रमांक	पृष्ठ क्रमांक
१	प्रस्तावना व समग्र कार्यक्रम (मराठी व इंग्रजी)	-	१
२	पशुसंवर्धन विभागाची प्रशासनिक रचना	-	४१
वित्तीय विवरणपत्र (गोषवारा) (२४०३)			
१	वित्तीय आवश्यकता (गोषवारा)	I	४३
२	विवरणपत्र योजनेत्तर विकास मंडळनिहाय (अविभाज्य भागासह) प्रत्यक्ष खर्च २०२१-२२ व २०२२-२३	I	४४
संचालन व प्रशासन (००१)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	४९
पशुवैद्यकीय सेवा व पशु आरोग्य (१०१)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	५०
२	जिल्हा पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालय, तालुका लघु पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालय व जिल्हा परीषदांतर्गत कृत्रिम रेतन उपकेंद्र यांचे कामकाज गोषवारा	II	५४
३	पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्थेच्या कामकाजाचा सारांश	III	५६
४	रोग अन्वेषण शाखेतील विभागीय प्रयोगशाळांच्या कार्यभाराचा सारांश	IV	५८
५	राज्यस्तरीय पशुरोग अन्वेषण विभाग, पुणे अंतर्गत प्रयोगशाळांच्या कार्यभाराचा सारांश	V	६०
६	श्वानदंश रोग प्रतिबंधक पथकांचे कामकाज	VI	६५
७	गुणनियंत्रण प्रयोगशाळा, मुंबई यांचे कामाचा अहवाल	VII	६६
पशु व म्हशींचा विकास (१०२)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	६७
२	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत वळू माता संगोपन केंद्र व राज्यस्तरीय पशुपैदास प्रक्षेत्राकडील पशुधनांची संख्या	II	७१
३	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत वळूमाता संगोपन केंद्रे, वळू संगोपन केंद्र व राज्य शासनाचे पशुपैदास क्षेत्रांचा कार्यभाराचा तक्ता	III	७७
४	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत असलेल्या गोठीत रेतप्रयोगशाळा येथील पैदाशीचे एकूण वळू संख्या व गोठीत रेत बीज मात्रांचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता	IV	८०
५	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत अतिशीत वळूबीज पेढी व राज्यातील एकूण कृत्रिम रेतन केंद्रांच्या द्रवनत्राचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता	V	८१
६	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत अतिशीत वळूबीज पेढी व राज्यातील एकूण कृत्रिम रेतन केंद्रांच्या गोठीत रेत बीजमात्रांचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता	VI	८२
७	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत वळूमाता व वळू संगोपन केंद्र, राज्यस्तरीय पशुपैदास केंद्रांचे रु. एक आवकेशी खर्चाचे गुणोत्तर	VII	८६
कुक्कुट विकास (१०३)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	८७
२	अंडी उबवणी केंद्र, सघन कुक्कुट विकास गट व बदक पैदास केंद्रातील कुक्कुट व बदक पक्ष्यांची संख्या	II	८९
३	अंडी उबवणी केंद्र, सघन कुक्कुट विकास गट व बदक पैदास केंद्र यांच्या कार्यभाराचा तपशील	III	९२
मेष व लोकर विकास (१०४)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	९४

अनुक्रमणिका (समाप्त)

अ. क्र.	तपशील	तक्ता क्रमांक	पृष्ठ क्रमांक
इतर पशुधन विकास (१०६)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	९६
वैरण व खाद्य विकास (१०७)			
१	पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा, पुणे यांच्या कार्यभाराचा तपशील	II	९७
विस्तार आणि प्रशिक्षण (१०९)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	९८
२	प्रसिध्दी व प्रचार अंतर्गत कार्यभाराचा गोषवारा	II	९९
३	विविध प्रशिक्षण पाठ्यक्रमात प्रशिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींची संख्या	III	१००
४	महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ, नागपूर यांच्या कार्यभाराचा तपशील	IV	१०३
प्रशासन, अन्वेषण व सांख्यिकी (११३)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	९९
२	एकात्मिक पाहणी योजना, पुणे - राज्यातील पशुपक्षी अंदाजित संख्या व पशुजन्य पदार्थांचे अंदाजित वार्षिक उत्पादन	II	१०४
अनुसूचित जाती उपयोजना (७८९)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	१०५
पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च (४४०३)			
१	पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्चाचा तक्ता	II	१०८
महिलांचा आर्थिक विकास व सक्षमीकरण			
१	पशुसंवर्धन विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांतील लाभार्थी व महिला लाभार्थींची संख्या	I	११०
परिशिष्टे			
१	परिशिष्ट - १ : पशुसंवर्धन विभागातील संस्थांची संख्या	I	१११
२	परिशिष्ट - २ : राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेंतर्गत अशासकीय संस्था व खात्यांतर्गत झालेले कृत्रिम रेतन व त्याद्वारे जन्मलेली वासरे	I	११२
३	परिशिष्ट - ३ : रोगनिहाय झालेल्या प्रत्यक्ष / करावयाची लसीकरण आकडेवारी	I	११४
४	परिशिष्ट - ४ : अधिकारी व कर्मचारीविषयक गोषवारा	I	११५

कार्यक्रम अंदाजपत्रक २०२४-२५
प्रस्तावना

राज्याची अर्थव्यवस्था सन २०२८-२९ पर्यंत १ ट्रिलीयन डॉलर पर्यंत पोहचविण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजनांसंदर्भात महाराष्ट्र आर्थिक सल्लागार परिषदेने अहवाल सादर केला आहे. सदर अहवालानुसार राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत कृषि व कृषि पुरक व्यवसायाचा वाटा १३ टक्के इतका आहे. तथापि, दिवसेंदिवस कमी होत जाणारी जमीन धारणा व अनिश्चित पर्जन्यमान व वातावरणीय बदल यामुळे शेतीपासून मिळणाऱ्या उत्पान्नाची निश्चित शाश्वती देता येत नाही. अशा स्थितीत कृषि पुरक व्यवसाय केंद्र बिंदू मानून अर्थव्यवस्थेस बळकटी आणण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे क्रमप्राप्त ठरते.

२१ व्या शतकातील शेतकरी, पशुपालक व दुग्धव्यवसायिक यांच्या समोरील बदलती आव्हाने व अर्थव्यवस्थेत पशुजन्य उत्पादनापासून मिळणाऱ्या उत्पान्नाद्वारे मोठी भर टाकण्याची आवश्यकता लक्षात घेता, पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय विभागाची वाटचाल पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय उद्योजकतेच्या दिशेने होणे अपेक्षित आहे. पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय विकास विभागाचा मुळ उद्देश हा पशुपालनामधून शेतकऱ्यांच्या उत्पान्नात वाढ करणे व त्याद्वारे त्यांची आर्थिक उन्नती साधणे हा आहे. त्यामुळे पशुपालन व दुग्धव्यवसाय हा कृषिपुरक व्यवसाय न राहता तो शेती एवढाच मुख्य व्यवसाय म्हणून विकसित करणे आवश्यक झाले आहे.

राज्यातील गोवंशीय पशुधनाची उत्पादन क्षमता इतर राज्यापेक्षा कमी असून इतर पशुजन्य उत्पादन उदा. अंडी, मांस, लोकर इ. हे राज्यातील लोकसंख्येची गरज भागविण्यासाठी पुरेशी नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. त्यामुळे पशुपालक व दुग्धव्यवसायिकांसमोरील आव्हाने व त्यावर मात करण्यासाठी पशुसंवर्धन विभागाचा मुख्य उद्देश "पशुसंवर्धन व दुग्ध उत्पादन" पुरता मर्यादित न राहता पशुची उत्पादकता वाढवून बाजारपेठ उपलब्ध होण्यासाठी पशुपालकांमध्ये उद्योजकता निर्माण करणे व उत्पादक व ग्राहक यांच्यादरम्यान मुल्य साखळी (Value Chain) विकसित करणे अपेक्षित आहे. थोडक्यात पशुसंवर्धन विभागाची वाटचाल पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसायामध्ये उद्योजकता निर्माण करण्याकडे (Creating entrepreneurship in Animal Husbandry & Dairying) होत आहे. बदललेल्या उद्देशानुरूप पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय विभागातही आवश्यकतेने बदल होणे गरजेचे असल्याने पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय विभागाचे एकत्रिकरण करण्यात येऊन आयुक्त पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय असा पुनर्रचित विभाग निर्माण करण्यात आला आहे.

शाश्वत उत्पन्नाचा आश्वासक मार्ग म्हणून पशुसंवर्धन व्यवसाय ग्रामीण विकासाचे अर्थचक्र गतीमान करण्यासाठी महत्वपूर्ण ठरत आहे. शेती पुरक पशुसंवर्धनाशी निगडित विविध व्यवसायाच्या माध्यमातून शेतकरी तसेच सुशिक्षित बेरोजगारांसाठी स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत असून यामुळे ग्रामीण भाग प्रगत व उन्नत होत आहे. २०२२-२३ मध्ये राज्यातील एकूण अंदाजित दूध उत्पादन १५,०४२ हजार मे. टन इतके होते. ते २०२१-२२ मधील १४,३०५ हजार मे. टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा ५.१४ टक्क्यांनी अधिक आहे. एकूण गाईच्या दुग्धोत्पादनामध्ये संकरित गाईच्या दुधाचा वाटा ८४ टक्के आहे. २०२२-२३ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन १,१२३ हजार मे. टन असून ते २०२१-२२ मधील १,१३८ हजार मे. टन उत्पादनापेक्षा १.३३ टक्क्यांनी कमी आहे.

पशुसंवर्धनामुळे शहरी तसेच ग्रामीण भागात रोजगार उपलब्ध होत आहे. तसेच पशुपालक व पशुसंवर्धनाशी निगडित असलेल्या सर्व व्यवसायात वाढ होत असून त्याद्वारे ग्रामीण भागातील जनसामान्यांचा आर्थिक विकास होऊन त्यांचा सामाजिक व आर्थिक स्तर उंचावण्यास मोठा हातभार लागत आहे. तथापि, त्यामध्ये आणखी वाढ करण्याची क्षमता व गरज विचारात घेऊन शासनाने शेतकऱ्यांच्या हिताकरिता खालीलप्रमाणे महत्त्वाचे निर्णय घेतले आहेत :

- १) पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय विभागाचे एकत्रिकरण व पुनर्रचना.
- २) पशुधनास आरोग्य विषयक उपचाराच्या चांगल्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी श्रेणी-२ च्या सर्व म्हणजे २८४१ पशुवैद्यकिय दवाखान्यांचे श्रेणी-१ मध्ये दर्जावाढ करण्यात आले आहे.
- ३) राज्यातील प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालयांची स्थापना.
- ४) सर्व तालुक्यांमध्ये तालुका पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय कार्यालयांची स्थापना.
- ५) राज्यात उच्च उत्पादनक्षमता व प्रजननक्षमता असलेले पशुधन निर्माण करण्यासाठी ०६ फिरत्या भूण प्रत्यारोपन प्रयोगशाळांची स्थापना.
- ६) पशुपालकांना त्यांच्या दारात पशुआरोग्य विषयक सेवा उपलब्ध होण्याकरिता फिरत्या पशुचिकित्सालयांची स्थापना करण्यात आली.
- ७) पशुपालकांना पशुआरोग्य विषयक सेवा तातडीने उपलब्ध होण्यासाठी पशुसंवर्धन विभागाकडून पुरविण्यात येणाऱ्या ७७ सेवांचा समावेश महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियमांतर्गत करण्यात आला आहे.
- ८) राज्यातील गोवंशीय प्राण्यांच्या कृत्रिम रेतन व भूण प्रत्यारोपनाद्वारे होणाऱ्या प्रजननाचे विनियमन करण्यासाठी महाराष्ट्र गोजातीय प्रजनन (विनियमन) अधिनियम, २०२३ लागू करण्यात आला आहे.
- ९) संपूर्ण गोवंश हत्याबंदी लागू करणे.
- १०) सधारित गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजनेमार्फत अनुदान योजना.
- ११) स्थानिक गोवंशीय व महिष वर्गीय जातींचे संवर्धन व उत्पादनक्षमता विकसित करण्याच्या दृष्टिने अनुवांशिक सुधारणा करण्यासाठी पशुपैदास प्रक्षेत्र हेटिकुंडी व साकुड प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण व स्थापना करणे.
- १२) अकोला व अहमदनगर जिल्ह्यात नवीन पशुवैद्यकीय महाविद्यालय स्थापन करणे.
- १३) राजे यशवंतराव होळकर मंडीपालन प्रोत्साहन "महामेष" योजनेस मंजूरी व अंमलबजावणी.
- १४) शेळी समूह योजनेची अंमलबजावणी.

१५) केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय पशुधन अभियान अंतर्गत उद्योजक निर्माण करण्यासाठी शेळी मेंढी, कुक्कुट, वराह, वैरण विकासाचे प्रकल्प राबविणे .

१६) दुष्काळी परिस्थितीमध्ये पशुधनास आवश्यक चारा उपलब्ध होण्यासाठी,

अ) जलसंपदा आणि मृद व जलसंधारण विभागातील जलाशयामधील गाळपेरा जमिनीमध्ये चारा उत्पादनास प्राधान्य

आ) शेतकऱ्यांना चारा उत्पन्नास प्रोत्साहन देण्यासाठी अनुदानाची रक्कम रु.१५००/- वरून रु.४०००/- अशी वाढ करण्यात आली.

इ) पशुधनास पौष्टिक चारा उपलब्ध होण्यासाठी मुरघास उत्पादनास प्रोत्साहन देण्यासाठी मुरघासाची दर निश्चिती.

पशुसंवर्धन हा व्यवसाय व्यक्ती व समाजाच्या उन्नतीबरोबरच राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालण्यास निश्चितच मदत करतो. कारण या व्यवसायातून निर्मित उत्पादने उदा. मांस, अंडी व इतर पदार्थ व उपपदार्थ यांच्या निर्यातीमुळे देशास परकीय चलन प्राप्त होते. २०२१-२२ मधील चालू किंमतीनुसार राज्यातील पशुधनाच्या उत्पादनाचे स्थूल मूल्य १,००,६०,८१२ लाख रुपये होते. पशुधनाचा विकास व वाढीसाठी सातत्याने आधुनिक सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देणे उदा. कृत्रिम रेतनाच्या सुविधा, पशुआरोग्यासाठीच्या सोयी सुविधा जसे आधुनिक पद्धतीने औषधोपचार या दोन महत्त्वाच्या सेवा पशुसंवर्धन विभागामार्फत उपलब्ध आहेत. वरील दोन उद्दिष्टांच्या साध्य पूर्तीसाठी विभागामार्फत खालील कार्यक्रम पशुसंवर्धनासाठी राबविले जातात. सदरचे कार्यक्रम अंदाजपत्रक २०२४-२५ मध्ये विभागाने केलेले २०२२-२३ चे तांत्रिक कार्य, २०२३-२४ चे अपेक्षित कार्य व २०२४-२५ चे लक्ष्य, पशुसंवर्धन विभागाचा प्रशासनिक रचनेचा तपशील व विभागीय स्तर रचना यांचे तक्ते, योजनेतर योजनानिहाय वित्तीय खर्चाचे तक्ते व वित्तीय आवश्यकता यांचा समावेश आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : १

संचालन व प्रशासन

कृत्रिम रेतनाद्वारे गाई-म्हशींमध्ये अनुवंशिक सुधारणा घडवून आणणे हे पशुसंवर्धन विभागाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. शेतकरी व पशुपालकांना संकरित गाई व सुधारित म्हशी तसेच गाई, म्हशींच्या मूळ जातींच्या जतन व संवर्धनासाठी सुविधा व सोयी उपलब्ध करून दिल्या जातात. आधुनिक तंत्रज्ञान पद्धतीबाबत मार्गदर्शन केले जाते. शेतकरी, पशुपालक, शेतमजूर इ. पशुसंवर्धनाशी निगडित व्यक्तींची सामाजिक व आर्थिक उन्नती साधणे शक्य व्हावे म्हणून या कार्यक्रमांतर्गत खालील महत्त्वाच्या बाबींचा समावेश होतो.

- १) कृत्रिम रेतनाच्या आधुनिक सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देणे, तज्ज्ञ पशुवैद्यकामार्फत कृत्रिम रेतनाचे कार्य करणे म्हणजेच कृत्रिम रेतनापासून सुधारित संकरित वासरांची व म्हशींच्या पारड्यांची निर्मिती करणे.
- २) शेतकऱ्यांना, पशुपालकांना पशुसंवर्धना संदर्भातील अद्ययावत ज्ञान देणे व पशुसुधार कार्यक्रमाकरिता प्रशिक्षित मनुष्यबळ निर्माण करणे.
- ३) गुरे व कुक्कुट यांना आरोग्यविषयक सेवा पुरविणे तसेच रोग प्रादुर्भाव होऊ नये म्हणून प्रतिबंधात्मक लस टोचणी व रोग प्रादुर्भाव झाल्यास औषधोपचार व रोग नियंत्रण करणे.
- ४) गुरे, म्हशी, शेळ्या, मेंढ्या व कुक्कुट यांच्या संकरित/ सुधारित जातींचे उत्पादन, जतन, संवर्धन व विकास साधणे तसेच राज्यातील गुरांच्या मान्यताप्राप्त मूळ जातींचे जतन व संवर्धन करणे.

याशिवाय राज्यस्तरीय प्रशासनांतर्गत, पुणे येथील मुख्यालयाकडून नियोजन व अंदाजपत्रक यांचे नियंत्रण व प्रशासन केले जाते. पशुरोगअन्वेषण विभाग, पुणे-६७ व पशुजैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे-६७ या संस्थांचेही नियंत्रण व प्रशासन आयुक्त कार्यालयाकडून केले जाते. त्याचप्रमाणे आयुक्त कार्यालयाकडे प्रादेशिक व जिल्हास्तरीय कार्यालयांचे नियंत्रण व प्रशासन आहे. पशुसंवर्धनाची प्रमुख उद्दिष्टे व योजना पार पाडण्यासाठी राज्याचे एकूण सात विभाग असून या विभागांचे प्रमुख म्हणून प्रादेशिक पशुसंवर्धन सहआयुक्त (७) हे नियंत्रण व प्रशासनाचे कार्य करतात. जिल्हास्तरावर जिल्हा पशुसंवर्धन उपआयुक्त व जिल्हा पशुसंवर्धन अधिकारी, जिल्हा परिषद अधिकारी नियंत्रण व प्रशासनाचे कार्य करीत असतात. उपरोक्त सर्व बाबीसंदर्भात लागणाऱ्या वित्तीय गोषवारा व विवरणपत्रे तक्ता क्रमांक १, २, ३ मध्ये दिलेले आहे.

गुणनियंत्रण प्रयोगशाळा :

ही प्रयोगशाळा आरे मिल्क कॉलनी, मुंबई येथील परिसरात कार्यरत आहे. पशु व पशुजन्य पदार्थ हे देशांतर्गत विक्री आणि परदेशात निर्यात होतात. त्यासाठी या प्रयोगशाळेकडून मानवी सुरक्षिततेसाठी व गुणवत्ता यासाठी निर्यात करण्यापूर्वी विविध जिवाणूजन्य, विषाणूजन्य, परोपजीवजन्य, गोमयज इत्यादी परिक्षणे करून निर्यातीसाठी प्रमाणित करण्यात येते. उपआयुक्त पशुसंवर्धन, गुणनियंत्रण प्रयोगशाळा, मुंबई यांचे कार्यालय देवनार येथील कत्तलखान्यात कत्तलीसाठी आलेल्या जनावरांची तपासणी दाखले देण्याच्या कामावर संनियंत्रण करते. याबाबतचा कार्यभार तक्ता क्रमांक २ मध्ये दर्शविला आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : २ - पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य

राज्यातील मौल्यवान पशुधनाचे आरोग्य अबाधित राहिल्यास त्यापासून जास्तीत जास्त उत्पादन होऊन पशुपालकांना आर्थिक फायदा होऊन कृषि विकासाचा दर वाढेल यासाठी राज्यातील पशुधनास पशुउपचाराच्या सुविधा देणेसाठी विविध स्तरावर पशुवैद्यकीय दवाखाने कार्यरत आहेत. या दवाखान्यांमार्फत आजारी जनावरांची तपासणी करून अचूक रोग निदान व अनुषंगिक उपचार करणे तसेच सांसर्गिक रोग प्रादुर्भाव होऊ नये म्हणून प्रतिबंधक उपाय योजना करणेची महत्त्वाची जबाबदारी आहे. सांसर्गिक रोगांचा प्रादुर्भाव उद्भवल्यास त्याचे निदान, उपचार व त्यावर नियंत्रण ठेवणेसाठी या पशुवैद्यकीय दवाखान्यांमार्फत कार्यवाही केली जाते. शिवाय पशुपालकांना पशुपालन व्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या अधिक फायदेशीर ठरणेसाठी त्यांचेजवळ असणाऱ्या जनावरांना या दवाखान्यांमार्फत कृत्रिम रेतनाच्या सुविधा पुरविण्यात येतात.

राज्यात आजमितीस खालीलप्रमाणे एकूण ४८५३ पशुवैद्यकीय संस्था कार्यरत आहेत.

१) जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये : ३३	२) तालुका लघुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये : १६९
३) पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी - १ : १७४५	४) फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने : ६५
५) पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी - २ : २८४१	

(विभागाच्या पुनर्रचनेदरम्यान तालुक्यांच्या ठिकाणी तालुका लघुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालयांऐवजी तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालयांची स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. त्यानुसार ३१७ तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये व श्रेणी- २ च्या पशुवैद्यकीय दवाखान्यांचे श्रेणी- १ मध्ये श्रेणी वाढ करण्यात आली असल्याने राज्यात ४५८६ श्रेणी- १ चे दवाखाने कार्यरत होतील.)

जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालये :

राष्ट्रीय कृषि आयोगाच्या शिफारशीप्रमाणे राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्याचे ठिकाणी जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालय असणे आवश्यक आहे. त्याप्रमाणे पशुसंवर्धन विभागामार्फत ३३ जिल्ह्यांचे ठिकाणी जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालय कार्यान्वित करण्यात आली असून त्या व्यतिरिक्त महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठामधील ६ ठिकाणी (मुंबई, नागपूर, अकोला, शिरवळ, उदगीर व परभणी) पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालये कार्यान्वित करण्यात आली आहेत.

या पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालयामार्फत खालीलप्रमाणे पशुवैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात :

१. आधुनिक व अद्ययावत पध्दतींचा अवलंब करून अचूक रोग निदान करून औषधोपचार करणे.
२. आजारी जनावरांवर आवश्यकतेप्रमाणे आधुनिक यंत्रसामग्रीद्वारे सर्व प्रकारच्या शल्यचिकित्सा करणे.
३. कृत्रिम रेतनाच्या सोयी उपलब्ध करणे.
४. अचूक रोग निदानासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे.
५. सांसर्गिक रोग प्रादुर्भावाचे निदान करून आवश्यक औषधोपचार व रोग प्रादुर्भाव आटोक्यात आणणेसाठी उपायोजना करणे.
६. आजारी जनावरांना गरजेप्रमाणे आंतररुग्ण कक्षात दाखल करून त्यांचेवर उपचार करणे.
७. तांत्रिक अधिकाऱ्यांना रोग उपचारासाठी मार्गदर्शन करणे.

तालुका लघुपशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालये :

जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालयामध्ये उपलब्ध असलेल्या सुविधा तालुकास्तरापर्यंत उपलब्ध करून दिल्यास त्याचा फायदा अधिक शेतकऱ्यांना मिळेल या हेतूने शासनाने तालुका स्तरावर तालुका लघुपशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालये कार्यरत आहेत. आजमितीस राज्यात १६९ तालुक्यांच्या ठिकाणी तालुका लघु पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये कार्यरत आहेत.

पशुसंवर्धन विभागाची पुनर्रचना करताना ज्या तालुक्यांच्या ठिकाणी लघु पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये कार्यरत नाहीत, अशा १४८ तालुक्यांमध्ये तालुका लघु पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये कार्यान्वित करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. सदर निर्णय घेतांना "तालुका लघुपशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये" या नावात बदल करून "तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये" असे नामकरण करण्यात आले आहे. त्यानुसार राज्यात एकूण ३१७ तालुका पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये कार्यरत राहतील.

पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी - १ व श्रेणी - २ :

राष्ट्रीय कृषि आयोगाच्या शिफारशीप्रमाणे राज्यात बिगर डोंगरी भागात दर ५००० पशुधन घटकामागे व डोंगरी भागात ३००० पशुधन यांच्यामागे १ पशुवैद्यकीय दवाखाना असणे आवश्यक आहे. त्यानुसार राज्यात पशुवैद्यकीय दवाखान्यांची स्थापना करण्यात आली आहे. आजमितीस राज्यात १७४५ पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-१ व २८४१ पशुवैद्यकीय दवाखाना श्रेणी-२ असे एकूण ४५८६ पशुवैद्यकीय दवाखाने कार्यरत आहेत. श्रेणी २ मधील दवाखान्यांद्वारे पशुधनास किरकोळ पशुवैद्यकीय सेवा पुरविणेसाठी बिगर पदवीधर पशुवैद्यकामार्फत पशुवैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात.

राज्यात भारतीय पशुवैद्यक परिषद कायदा, १९८४ अंमलात असून या कायद्याप्रमाणे बिगर पदवीधर पशुवैद्यक हे पशुपालकांना पशुवैद्यकीय सेवा देऊ शकतात. त्यामुळे पुनर्रचनेदरम्यान श्रेणी -२ दवाखान्यांचे श्रेणी -१ मध्ये श्रेणी वाढ करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे.

सदर निर्णयाच्या अंमलबजावणीनंतर राज्यात एकूण ४५८६ पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-१ कार्यरत राहतील. पुनर्रचनेदरम्यान "पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी- १" चे नामकरण "पशुवैद्यकीय चिकित्सालय" असे करण्यात आले आहे. या चिकित्सालयांमधून पशुरुग्णांवर उपचार, रोग नियंत्रणासाठी प्रतिबंधक उपाययोजना, कृत्रिम रेतन सुविधा तसेच शल्यचिकित्सा या सुविधा पुरविल्या जातात. राज्यात स्थानिकस्तरीय व राज्यक्षेत्रिय असे एकूण कार्यरत आहेत.

फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने :

राज्यातील दुर्गम-डोंगराळ भागात ज्या ठिकाणी पशुधन हे विखुरलेले स्वरूपात असते तेथे पशुवैद्यकीय दवाखाने कार्यरत करणे नियमाप्रमाणे शक्य नसल्याने या भागात ६५ फिरती पशुचिकित्सा पथके कार्यान्वित करण्यात आली आहेत. सदर फिरते पशुवैद्यकीय दवाखान्यात पदवीधर पशुवैद्यकांकडून पशुवैद्यकीय दवाखाना श्रेणी-१ यांचे प्रमाणेच पशुवैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात. तसेच केंद्र पुरस्कृत अॅस्कॅड योजनेतर्गत एकूण ८० फिरत्या पशुवैद्यकीय पथकाची स्थापना करण्यात आली आहे.

तपासणी नाके :

बाहेरच्या राज्यातून येणाऱ्या जनावरांमार्फत सांसर्गिक रोगाचा प्रादुर्भाव होऊ नये म्हणून आंतरराज्य सिमेवरील महत्वाच्या मार्गावर १३ तपासणी नाके कार्यान्वित असून त्यामार्फत बाहेरच्या राज्यातून येणाऱ्या जनावरांची तपासणी केली जाते व त्यातील निरोगी जनावरांनाच राज्यात प्रवेश दिला जातो.

पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, औंध, पुणे - ६७ :

पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे या संस्थेमार्फत जनावरांच्या काही जिवाणू व विषाणू रोग प्रतिबंधक लस मात्रांचे उत्पादन केले जाते. त्याचप्रमाणे लर्सीसाठी लागणारी द्रावणे, रोगनिदानास लागणारी अभिकारके, अँटिजन तयार केली जातात. या संस्थेमध्ये औषधी व सौंदर्य प्रसाधने कायदा १९४० (सुधारित १९७०) मधील शेड्युल 'एफ' नुसार लस मात्रांची निर्मिती केली जाते. संस्थेतील उत्पादनाची गुणवत्ता चाचणी "इंडियन फारमाकोपीया" नुसार वेळोवेळी निर्गमित केलेल्या सुचनांनुसार केली जाते व त्यानंतर लसमात्रा वापरासाठी परवानगी दिली जाते. उत्पादित लस मात्रांची गुणवत्ता व गुणनियंत्रण चाचण्या करणे आवश्यक असते. सदर चाचण्यासाठी या संस्थेकडे लघु प्राणी पैदास केंद्र आहे. लस निर्मिती व गुणनियंत्रणाच्या कामकाजासाठी हे केंद्र महत्त्वाची भूमिका बजावते.

या संस्थेत गोवंशीय पशुधनास आवश्यक असलेली लम्पी चर्मरोग प्रतिबंधक लस निर्मितीसाठी आवश्यक असलेला कायमस्वरूपी परवाना प्राप्त करून घेण्याची कार्यवाही अंतिम टप्प्यात आहे. लस निर्मिती मुळे राज्याची लम्पी चर्मरोग प्रतिबंधक लसीची गरज पूर्ण होईलच. याशिवाय इतर राज्यांनाही सदर लसीची विक्री करणे शक्य होईल.

पशुरोग अन्वेषण विभाग, महाराष्ट्र राज्य, पुणे- ६७ :

सदर रोग अन्वेषण प्रयोगशाळेस केंद्र शासनाने पश्चिम विभागातील राज्यांसाठी संदर्भ प्रयोगशाळा म्हणून घोषित केले असून त्याप्रमाणे सदर प्रयोगशाळेमार्फत गोवा, मध्यप्रदेश, गुजरात, छत्तीसगड या राज्यांतील तसेच दादरा नगर हवेली व दीव दमण या केंद्रशासित प्रदेशातील पशुरोग निदानासाठी मार्गदर्शन करण्यात येते.

१. राज्यातील पशुधनातील रोग प्रादुर्भावाच्या ठिकाणी भेटी देऊन योग्य ते नमुने गोळा करणे व त्यावरून विविध चाचण्यांद्वारे रोग निदान करणे.
२. राज्यांमधील पशुवैद्यकांना रोग निदान कळवून उपचार सुचवणे.
३. नवीन रोगावर संशोधन करून उपाययोजना सुचविणे.
४. राज्यामधील पशुपक्ष्यांचे आरोग्य सुरक्षित राखण्यासाठी रोगाचे नियंत्रण करणे.
५. अचूक व त्वरित रोगनिदान करण्यासाठी तंत्र विकसित करणे.
६. पशुपक्ष्यांतील आर्थिक नुकसान टाळण्यासाठी आणि पशुधनाची उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी क्षय, सांसर्गिक गर्भपात, स्तनदाह, विषबाधा, परोपजीवी रोग, जिवाणू व विषाणूजन्य तसेच गोमयज रोग, पक्ष्यातील सालमोनेल्ला रोग, इ. बाबत चाचण्या करून रोग आटोक्यात आणण्यासाठी मार्गदर्शन करणे.
७. राज्यांमधील पशुवैद्यकांना, शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान, रोग निदान पध्दती आणि उपाययोजना याबाबत सभा, परिसंवाद, प्रशिक्षण या माध्यमांद्वारे मार्गदर्शन करणे.
८. राज्यात उद्भवलेल्या पूर्वीच्या रोग प्रादुर्भावाचा तसेच त्यावेळच्या हवामानाच्या परिस्थितीचा अभ्यास करून भविष्यात उद्भवणाऱ्या रोग प्रादुर्भावाचे अंदाज बांधणे.

रोग अन्वेषण विभाग, महाराष्ट्र राज्य, पुणे-६७ येथे कार्यरत आहेत. त्याअंतर्गत पुढील विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळा कार्यरत आहेत.:

विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळा :

राज्यामध्ये विभागीय स्तरावर ८ विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळा आहेत. या प्रयोगशाळा कोल्हापूर, चिपळूण, पुणे, नाशिक, छत्रपती संभाजीनगर, अकोला, नागपूर आणि लातूर येथे कार्यरत आहेत. या प्रयोगशाळांमधून पशुधनामधील राष्ट्रीय महत्त्वाच्या रोगाबाबत चाचण्या करणे, रोग निदानासाठी कृती मोहिमा आयोजित करणे यामधून रोग निदानाच्या पध्दतीद्वारे रोगाचे निदान करण्यासाठी क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांना मार्गदर्शन करणे यासारखी कामे केली जातात. काही विशिष्ट तपासणी या प्रयोगशाळेत होऊ शकत नसल्यास अशा तपासण्यांचे रोग नमुने/ उती नमुने त्यांचेमार्फत रोग अन्वेषण विभाग, पुणे यांचेकडे पाठविले जातात. याव्यतिरिक्त या प्रयोगशाळेकडून खाजगी व सरकारी पशुपैदास प्रक्षेत्रे यांना नियमित भेटी देऊन क्षयरोग, संसर्गजन्य गर्भपात व जोन्स डिसिज या रोगांच्या तपासण्या केल्या जातात तसेच सरकारी व खाजगी कुक्कुट प्रकल्पांना नियमित भेट देऊन सालमोनेला व मेरेक्स रोगासंबंधी तपासण्या केल्या जातात. श्वानदंश रोग नियंत्रण संदर्भात पिंपरी चिंचवड व छत्रपती संभाजीनगर या महानगरपालिकांच्या कार्यक्षेत्रात महानगरपालिकांच्या सहाय्याने कार्यवाही केली जाते.

कार्यक्रम क्रमांक : ३ - पशु व महिष विकास

सन २०१९ च्या २० व्या पशुगणनेनुसार राज्यामध्ये एकूण ६२.३० लाख दुभत्या गाई व म्हशी आहेत. एकात्मिक पाहणी योजनेनुसार सन २०२२-२३ या वर्षात १५०४२ हजार मे. टन इतके अंदाजित दुग्धोत्पादन झाले आहे. या वर्षात एकूण अंदाजित ६४.८७ लाख दुभत्या गाई व म्हशी आहेत. खाली दिलेल्या सूत्रानुसार राज्यामध्ये गुरे व म्हशींचा विकास कार्यक्रमांतर्गत दुग्धोत्पादन वाढीसाठी विविध कार्यक्रम घेण्यात येतात.

१. जनावरांचे आरोग्य सुधारणे.
२. पशुप्रजनन.
३. जास्त दुग्धोत्पादनाकरिता कृत्रिम रेतनाद्वारे संकरीकरण करणे.
४. शेतकऱ्यांना पशुपालनाबाबत प्रशिक्षण देणे.

वरील चतुःसूत्रानुसार खालील योजनांद्वारे अपेक्षित सुधारणा घडवून आणण्यात येत आहेत.

(१) पशुपैदास प्रक्षेत्रे (२) जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे (३) जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदान (४) विशेष पशुधन उत्पादन कार्यक्रम, (५) दुग्धोत्पादन स्पर्धा. या प्रत्येक योजनेच्या कार्याची योजनानिहाय माहिती पुढे दिलेली आहे. तसेच वित्तीय आवश्यकतेबाबतची माहिती तक्ता क्रमांक एक मध्ये दिलेली आहे.

जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे :

पशुसंवर्धनाचा कृत्रिम रेतन हा अतिशय महत्त्वाचा कार्यक्रम आहे. राज्यामध्ये सध्या एकूण ३४ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे आहेत. जिल्हातील कृत्रिम रेतन केंद्रे, उपकेंद्रे व पशुप्रथमोपचार केंद्रांना जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्राकडून कृत्रिम रेतनाच्या साहित्याचा पुरवठा केला जातो. उदा. गोठीत रेत मात्रा, शीथ, गन व द्रवनत्र पात्र इत्यादी बाबी.

महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर :

राष्ट्रीय गुरे व महिष पैदास प्रकल्प या १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजनेच्या अंमलबजावणी अंतर्गत पशुपैदाशीच्या विशेष तंत्रज्ञानाची सेवा अधिक प्रभाविपणे तथा कार्यक्षमतेने पुरवून विशेषतः राज्याच्या मागासलेल्या भागामध्ये संकरित पैदाशीच्या कार्यक्रमाची व्याप्ती वाढवून दुग्धोत्पादन व रोजगार निर्मितीस उत्तेजन देण्यासाठी राज्यात महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ स्थापन करण्यास महाराष्ट्र शासन, कृषि व पदुम विभाग शासन निर्णय: क्र. सीडीएस-१०-२००१ / (प्र.क्र. ५९) / पदुम-४, दिनांक २/४/२००२ अन्वये मान्यता दिली आहे. त्यानुसार सदर संस्था ऑगस्ट, २००३ रोजी अकोला येथे कार्यान्वित झाली व सद्यस्थितीत महाराष्ट्र शासन, कृषि व पदुम विभाग शासन निर्णय: क्र. संकीर्ण २०२०/ प्र.क्र.१४५/ पदुम-४, मंत्रालय, मुंबई, दिनांक ०५ फेब्रुवारी २०२१ अन्वये नागपूर येथे स्थलांतरीत झाले आहे. या संस्थेअंतर्गत ०९ शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रे, व तीन शासकीय गोठित रेत मात्रा निर्मिती केंद्रे आहेत. राष्ट्रीय गुरे व महिष पैदास प्रकल्पानुसार राज्याचे पशुपैदास विषयक धोरण राबविणेबाबत संस्थेकडून कार्यवाही सुरू आहे. २०२२-२३ साठी मंडळाकडून प्राप्त अहवालांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. वळूमाता प्रक्षेत्र ताथवडे येथे मूळ विदेशी जर्सी जातीच्या वळुंची पैदास केली जाते. कोपरगाव, जत व वडसा येथे संकरित, पोहरा येथे गवळाऊ तर जुनोनी येथे खिलार या मुळ देशी वळुंची निर्मिती केली जाते. महिष रेड्यांच्या पैदाशीचे काम हिंगोली येथे केले जाते. छत्रपती संभाजीनगर व नागपूर ही पशुपैदास प्रक्षेत्रे आहेत. शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रावर जोपासण्यात येणारे वळू गोठीत रेत मात्रा निर्मिती केंद्र पुणे, छत्रपती संभाजीनगर व नागपूर येथे विर्य संकलनाकरिता पुरविले जातात. सदर संस्थांचे कार्य विवरण तक्ता क्रमांक- २ ते ७ मध्ये दर्शविले आहे.

महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ यांच्या अधिनस्त शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रांचा तपशील :

१. कोपरगाव (अहमदनगर): होलीस्टन फ्रीसन व एचएफ गिर संकरित वळू. ६. हिंगोली (हिंगोली) : महिष वळू पैदास केंद्र.
२. ताथवडे (पुणे) : शुद्ध जर्सी विदेशी वळू व पंढरपुरी म्हैस. ७. पोहरा (अमरावती) : गवळाऊ, थारपरकर वळू.
३. जत (सांगली): गिर आणि गिर वळू जर्सी. ८. नागपूर (नागपूर) : शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्र.
४. जुनोनी (सोलापूर): शुद्ध खिलार, शुद्ध देशी वळू. ९. वडसा (गडचिरोली) : सहिवाल जर्सी वळू.
५. हर्सूल (छत्रपती संभाजीनगर) : शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्र. १०. हेटीकुंडी (वर्धा): शुद्ध गवळाऊ, शुद्ध देशी वळू.
११. बोड (अमरावती) : नव्याने हस्तांतरित. १२. वाघापूर (यवतमाळ) : नव्याने हस्तांतरित.
१३. साकुड (बीड) : देवणी व लाल कंधारी

महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर यांची प्रमुख उद्दिष्टे व योजना :

१. पशुपैदाशीच्या सुनिश्चित केलेल्या धोरणानुसार कृत्रिम रेतनद्वारे संकरित / सुधारित पशुपैदाशीचा कार्यक्रम राबविणे. तसेच राज्यातील कृत्रिम रेतनाचे जिल्हानिहाय लक्ष्य ठरविणे व त्यांच्या पूर्ततेसाठी पाठपुरावा व सनियंत्रण करणे.
२. राज्यात उपलब्ध करून दिल्या जाणाऱ्या कृत्रिम रेतनाच्या सेवा आणि गोठीत रेत मात्रांचा दर्जा उत्तम व विहित मानकानुसार राहिल यावर काटेकोरपणे नियंत्रण ठेवणे.
३. राज्यात क्षेत्रीय पैदास चाचणी कार्यक्रम राबवून शुद्ध वळुंची निश्चिती करणे.
४. राज्यामध्ये केंद्र/राज्य पुरस्कृत योजना राबविणे मुख्यत्वे राष्ट्रीय गुरे पैदास प्रकल्प, राष्ट्रीय गोकुळ मिशन, राष्ट्रीय पशुउत्पादकता अभियान, पंढरपुरी म्हैस वंशावळ सुधारणा कार्यक्रम, राष्ट्रीय कृषि विकास योजना, अनुवांशिक सुधारणा कार्यक्रम.
५. राज्यातील पशुपैदास प्रक्षेत्रांना पायाभूत सुविधा पुरवून त्यांचे बळकटीकरण करणे व त्याद्वारे उच्च अनुवांशिकतेच्या वळुंची निर्मिती करणे.
६. गोठीत रेतमात्रांची निर्मिती, जतन व पुरवठा करणे या योजनेअंतर्गत गोठीत रेतमात्रा निर्मिती प्रयोगशाळा पुणे, नागपूर व छ. संभाजीनगर आधुनिकीकरण करणे.
७. द्रवनत्र साठवणूक व पुरवठा यंत्रणेचे बळकटीकरण करणे या अंतर्गत स्टोअरेज टँक/ मोबाईल टँकर्स खरेदी व कार्यान्वित करणे.

८. राज्यातील मान्यताप्राप्त देशी शुद्ध गोवंशीय तसेच महिषवर्गीय जनावरांचे जतन व संवर्धन करणे या अंतर्गत खिल्लार, लालकंधारी, गवळाऊ, डांगी व देवणी या गोवंशीय तर पंढरपुरी व नागपुरी या म्हैसवर्गीय जनावरांच्या संवर्धनासाठी शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण करणे तसेच वरील जातींच्याजनावरांच्या पैदासकाराच्या संघटना स्थापन करून त्यांचेमार्फत नरवासरे / कालवडींना खाद्य अनुदान देणे व पैदाशीसाठी वळुंचा पुरवठा करणे.

९. राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेचे संनियंत्रण करणे.

राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत :

पंढरपुरी म्हैस वंशावळ सुधारणा कार्यक्रम: राष्ट्रीय दुग्ध विकास बोर्ड, आनंद (गुजरात) यांनी राष्ट्रीय दुग्ध प्रकल्प-१ या योजने अंतर्गत पंढरपुरी म्हैस वंशावळ सुधारणा कार्यक्रम ही योजना सन २०१३-१४ ते २०१८-१९ या कालावधीत महाराष्ट्रातील सोलापूर जिल्ह्यात राबविण्यास मंजूरी प्रदान केलेली होती. तदनंतर २०२०-२१ ते २०२३-२४ या कालावधीत योजनेस राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत मंजूरी प्रदान करण्यात आली.

गवळाऊ वंशावळ सुधारणा कार्यक्रम :

महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाद्वारे पत्र क्रमांक MLDB/ Tech/ 651/ Akola, दिनांक ०७/०२/२०२० अन्वये राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत "गवळावु प्रजातीच्या उच्च वंशावळीच्या वळुंची वंशावळ निवड कार्यक्रमातुन निर्मिती" हा प्रकल्प केंद्र शासनाकडे मंजूरीस्तव सादर करण्यात आला होता. सदर प्रकल्पांतर्गत गवळावु गाईच्या प्रजननक्षेत्रात प्रती वर्ष ६०० गाईंचा दुग्ध मोजणी कार्यक्रम राबवावयाचा असुन २५ कृत्रिम रेतन केंद्रांची स्थापना करावयाची असुन त्यायोगे करण्यात येणाऱ्या कृत्रिम रेतनांच्या माध्यमातुन उच्च उत्पादकता असलेल्या १४ गवळाऊ वळुंची निर्मिती करावयाची आहे.

राज्यातील शेतकऱ्यांकडील गायी-म्हशींमध्ये कृत्रिम रेतन कार्यक्रमासाठी लिंगविनिश्चित वीर्यमात्रा (Sex Sorted Semen) वापर करून उच्च वंशावळीच्या कालवड/ पारड्यांची निर्मिती करणे

महाराष्ट्र राज्यात दिनांक ०४ मार्च २०१५ पासून संपूर्ण गोवंश हत्याबंदी कायदा लागू करण्यात आलेला आहे तसेच शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान व यांत्रिकीकरण यांचा वापर वाढल्याने शेती कामाकरिता उपयोगी असलेल्या बैलांची आवश्यकता कमी झालेली आहे. या पार्श्वभूमीवर नर वासरांची पैदास न्यूनतम पातळीवर ठेवण्याच्या लिंगनिदान वीर्यमात्रा या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादित केलेल्या वीर्यमात्रांचा क्षेत्रीय स्तरावर गायी म्हशींमध्ये कृत्रिम रेतन कार्यक्रमांतर्गत वापर केल्यास, त्यापासून जवळपास ९० टक्के मादी वासरांची निर्मिती करणे शक्य होणार आहे.

पशुसंवर्धन विभागाच्या महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाने लिंग निदान केलेल्या वीर्यमात्रा रु.५७५/- प्रती वीर्यमात्रा या दराने Genus Breeding India Pvt. Ltd. (ABS India) यांचेकडून खरेदी करून ५ वर्षात एकूण ६.८० लक्ष वीर्यमात्रांचा वापर राज्यातील शेतकरी/ पशुपालकाच्या दारात गायी म्हशींना कृत्रिम रेतनासाठी करण्यात येणार आहे.

बाह्य फलन व भ्रूण प्रत्यारोपण (In-Vitro-Fertilization & Embryo Transfer) तंत्रज्ञानाचा पशुपालकांसाठी वापर :

MOET (Multiple Ovum Embryo Transfer) आणि OPU (Ovum Pick Up) IVF (In-Vitro-Fertilization) तंत्रज्ञानाच्या योग्य वापराद्वारे उच्च प्रजननक्षमता आणि आनुवंशिकता असलेल्या निवडक मादींचे प्रजनन करून उच्च उत्पादन क्षमता असलेल्या गायी आणि म्हशींच्या मौल्यवान देशी जातींच्या वाढीस मदत करतील. सर्व गायी आणि म्हशी साधारणपणे आयुष्यभरात १० ते १२ वासरांना जन्म देतात परंतु या तंत्रात वर्षभरात ५० वासरे आणि त्यांच्या आयुष्यात ५०० हून अधिक वासरे निर्माण करण्याची क्षमता आहे. बाह्य फलन व भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळा, वळु माता प्रक्षेत्र,ताथवडे, पुणे येथे सन २०१७-१८ साठी जिल्हा योजना योजनेंतर्गत स्थापन करणेत आली आहे.आतापर्यंत १४ बाह्यफलन व भ्रूण प्रत्यारोपण द्वारे वासरांचा जन्म झाला. सुमारे २७ हून अधिक गाभण जनावरांचे वासरे होणे बाकी आहे. "शीतल" या देशातील पहिल्या पंढरपुरी म्हशींच्या बळड्याचा जन्म २३ जुलै २०२२ रोजी बाह्य फलन व भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळा ताथवडे, पुणे येथे बाह्यफलन व भ्रूण प्रत्यारोपण तंत्रज्ञानाद्वारे झाला.

आता बाह्य फलन व भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळा ताथवडे, पुणे यांनी महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपुर आणि डेअरी फार्मर्सच्या परस्पर सहकार्याने फील्ड स्तरावर समान काम सुरू केले आहे. अलीकडेच एकतीस शेतकऱ्यांनी २४९ वासरांकरिता बाह्य फलन व भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळा ताथवडे, पुणे यांच्याशी भ्रूण उत्पादन आणि त्यांच्या दारात हस्तांतरणासाठी परस्पर करार केला आहे.

महाराष्ट्रातील डांगी, देवणी, गवळाऊ, खिल्लार आणि लाल कंधारी या देशी भ्रूण घसरलेली गुणात्मक व संख्यात्मक वृद्धी करण्याच्या हेतुने राज्यातील प्रत्येक महसुली विभागात एक या प्रमाणे सहा भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळा स्थापन करणेबाबत शासन निर्णय क्रमांक कृवपदुम-३३०३०/१८/२०२३/(६४१२७८)/एमएजी/पदुम-४ मंत्रालय, मुंबई- ४०००३२ दि.०५ आक्टोंबर २०२३ अन्वये घेण्यात आला आहे. सदरच्या सहा प्रयोगशाळांची स्थापना खालील ठिकाणी निश्चित करणेत आली आहे.

अ.क्र.	महसुली विभाग व ठिकाण	प्रामुख्याने अंतर्भूत देशी गाय/ म्हैसीच्या जाती
१	मुंबई- जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्र, पेण, जि. रायगड.	कोकण कपीला, गीर, सहीवाल, जर्सी गाई व मेहसाना व मु-हा म्हैस.
२	नागपुर- पशुपैदास प्रक्षेत्र, हेटकुंडी, ता.कारंजा, जि.वर्धा.	गवळाऊ, गीर, सहीवाल, जर्सी गाई व नागपुरी म्हैस.
३	पुणे- वळु माता प्रक्षेत्र, ताथवडे, पुणे.	खिलार, गीर, सहीवाल, थारपारकर, जर्सी, हो.फ्री. गाई व पंढरपुरी म्हैस.
४	छत्रपती संभाजीनगर- वळु संगोपन केंद्र, छत्रपती संभाजीनगर (हर्सुल).	देवणी, लाल कंधारी, गीर, सहीवाल, जर्सी गाई व मराठवाडी म्हैस.
५	नाशिक- लोणी बुद्रक, ता. राहता, जि. अहमदनगर.	डांगी, गीर, सहीवाल, जर्सी, हो.फ्री.गाई व मु-हा म्हैस.
६	अमरावती- जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्र, अकोला.	गवळाऊ, गीर, सहीवाल, जर्सी गाई व पुर्णथडी म्हैस.

अ) मराठवाडा पॅकेजच्या धर्तीवर पहिल्या टप्प्यात धाराशिव, यवतमाळ, गोंदिया व सातारा जिल्ह्यात आणि दुस-या टप्प्यात बीड व भंडारा या जिल्ह्यामध्ये २ देशी/ संकरित गायी/ म्हशींचा गट वाटप :

दि. १६/११/२०१७ रोजीच्या शासन निर्णयाद्वारे मराठवाडा पॅकेजच्या धर्तीवर पहिल्या टप्प्यात धाराशिव, यवतमाळ, गोंदिया व सातारा जिल्ह्यात आणि दुस-या टप्प्यात बीड व भंडारा या जिल्ह्यात १००० दोन देशी गाय/ संकरित गाय गट, १००० म्हैस गट यांचे वाटप केले जाईल. त्यानुसार सर्व प्रवर्गासाठी ५० टक्के अनुदान गाय गट रु. ७०,०००/- (Back Ended Subsidy) म्हैस गट ८०,०००/- (Back Ended Subsidy) वाटप करायचे आहेत. सन २०१६-१७ ते २०२३-२४ अखेर या योजने अंतर्गत ३३३८ गट वाटप करण्यात आले आहेत.

ब) मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यात २ देशी/ संकरित गायी/ म्हशींचा गट वाटप :

दि. १५/१०/२०१६ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यात १००० दोन देशी गाय/ संकरित गाय गट, १००० म्हैस गट यांचे वाटप केले जाईल. त्यानुसार सर्व प्रवर्गासाठी ५० टक्के अनुदान गाय गट रु. ७०,०००/- (Back Ended Subsidy) म्हैस गट ८०,०००/- (Back Ended Subsidy) वाटप करायचे आहेत. सन २०१६-१७ ते २०२३-२४ अखेर या योजने अंतर्गत १३६४ गट वाटप करण्यात आले आहेत.

महाराष्ट्र गोजातीय प्रजनन (विनियमन) अधिनियम २०२३

राज्यात निकृष्ट दर्जाच्या वीर्यमात्रा वापरून अनाधिकृत कृत्रिम रेतन करणारे व्यक्ती व संस्था यांच्यावर कायदेशीर नियंत्रण आणण्यासाठी महाराष्ट्र गोजातीय प्रजनन (विनियमन) अधिनियम २०२३ [The Maharashtra Bovine Breeding (Regulation) Act 2023] राज्यात विधिमंडळाच्या डिसेंबर २०२३ च्या हिवाळी अधिवेशनामध्ये मंजूर करण्यात आला आहे. यामध्ये गायी व म्हशींमध्ये कृत्रिम रेतनाकरिता गोठीत वीर्य निर्मिती, प्रक्रिया, साठवण, विक्री, वितरण व कृत्रिम रेतन करणे तसेच सहाय्यक पुनरुत्पादक तंत्र (Assisted Reproductive Technologies) आणि यासंबंधित सर्व बाबींसाठीचे नियमन करणेबाबतच्या गोष्टींचा समावेश करण्यात येत आहे. यामुळे कृत्रिम रेतनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या अतिशीत रेतमात्रांचा दर्जा, वीर्य निर्मितीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या वळूंची रोगमुक्त स्थिती योग्य पद्धतीने कृत्रिम रेतन इत्यादी गोष्टींची काटेकोर तपासणी होवून त्या नियमाद्वारे प्रत्यक्षात आणता येतील. या अधिनियमामध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे.

१. महाराष्ट्र गोजातीय प्रजनन नियमन प्राधिकरणाची स्थापना
२. वीर्य केंद्राची नोंदणी, वीर्य बँक, वळूंचे प्रमाणीकरण
३. कृत्रिम रेतन सेवादाता आणि सहाय्यक पुनरुत्पादक तंत्रज्ञान सेवाप्रदात्यांची नोंदणी
४. कृत्रिम रेतन तंत्रज्ञानाची नोंदणी
५. सहयोगी जनन तंत्रज्ञानाची नोंदणी
६. वीर्य, भ्रूण, Oocytes, महिष/ गोवंशीय प्रजनन अवयव इत्यादींच्या विक्रीचे नियमन
७. नविन किंवा विद्यमान वीर्य स्टेशन, वीर्य बँक, कृत्रिम रेतन सेवा प्रदाता, सहाय्यक पुनरुत्पादक तंत्रज्ञान सेवा प्रदाता, कृत्रिम रेतन प्रशिक्षण संस्था, कृत्रिम रेतन तंत्रज्ञ, सहाय्यक पुनरुत्पादक तंत्रज्ञान तज्ञ/ तंत्रज्ञ यांच्यावरील निर्बंध

कार्यक्रम क्रमांक : ४ - कुक्कुट विकास

२० वी पशुगणना २०१९ नुसार राज्यामध्ये एकूण कुक्कुट संख्या ७४२.९७ लक्ष इतकी आहे. २०१२ च्या १९ व्या पशुगणनेच्या तुलनेत एकूण पक्षी संख्येत ४.४९ टक्के घट झालेली आहे. आधुनिक पद्धतीने कुक्कुट पालन व्यवसाय करण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल आहे. सुधारित जातीच्या पक्षीसंख्येमध्ये १३.४४ टक्के घट दिसून येत आहे. एकात्मिक पाहणी योजना २०२२-२३ मधील पाहणीनुसार राज्यात एकूण वार्षिक अंदाजित अंडीउत्पादन ७३८ कोटी इतके असून यामध्ये २०२१-२२ च्या ७०२ कोटी तुलनेत ५.१२ टक्के वाढ झाली आहे. जागतिक आरोग्यसंघटनेने दरडोई दरवर्षी १८० अंड्यांची शिफारस केलेली असली तरीही राज्यात दरडोई प्रतीवर्षी ५९ अंड्यांची उपलब्धता आहे. त्यामुळे कुक्कुट पालन व्यवसाय वाढविण्यास मोठी संधी उपलब्ध असल्याचे निदर्शनास येते. सुधारित उच्च दर्जाच्या पक्ष्यांच्या प्रजाती, उपकरणे, औषधे, लस इ. ची उपलब्धता यामुळे तसेच राज्य शासनाची कंत्राटी पद्धतीने १००० मांसल पक्षी संगोपन करणे या योजनेमधून शेतकऱ्यांना

उपलब्ध होणारे अर्थसहाय्य यामुळे राज्यातील कुक्कुटपालन व्यवसायात दरवर्षी वाढ होत आहे. या व्यवसायास प्रोत्साहन देण्यासाठी शासनाच्या खालीलप्रमाणे संस्था व योजना कार्यरत आहेत.

अ) मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे :

राज्यात पुणे, छत्रपती संभाजीनगर, कोल्हापूर व नागपूर या ठिकाणी मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे स्थापन केलेली आहेत. या केंद्रात देशी सुधारित जातीचे उबवणुकीची अंडी, एकदिवसीय पिले, तलंगा शेतकऱ्यांच्या मागणीनुसार पुरवठा केले जातात. या प्रक्षेत्रांवर पक्षी विशेषतः न्होड आयलॅंड रेड, गिरीराजा, ब्लॅक ऍस्ट्रॉलार्प, ग्रामप्रिया, कावेरी आणि सुवर्णधारा या प्रजातीच्या पक्षांचे संवर्धन व पैदास केली जाते. सन २०१२-१३ मध्ये या प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण करण्यात आले असून आधुनिक प्रकारची स्वयंचलित खाद्य व पाणीपुरवठा संयंत्रे पक्षीगृहात बसविण्यात आली आहेत.

ब) सधन कुक्कुट विकास गट :

राज्यामध्ये खालील १६ ठिकाणी सधन कुक्कुट विकास गट कार्यरत आहेत.

मुंबई विभाग- पालघर, (चिपळूण) रत्नागिरी आणि (पेण) रायगड	छत्रपती संभाजीनगर विभाग - परभणी, (पाली) बीड
नाशिक विभाग- नाशिक, धुळे, (कोपरगाव) अहमदनगर	अमरावती विभाग - अमरावती, यवतमाळ, अकोला
लातूर विभाग - उस्मानाबाद, नांदेड	पुणे विभाग - सातारा, (पलूस) सांगली, सोलापूर

या सधन कुक्कुट विकास गट प्रक्षेत्रांवरून शेतकऱ्यांना आधुनिक कुक्कुट पालनाबाबतचे प्रशिक्षण देण्यात येते. प्रक्षेत्रांवरून शेतकऱ्यांच्या मागणीनुसार उबवणुकीची अंडी व सुधारित देशी जातीची पिले तसेच तलंगा गट पुरवठा केले जातात. जिल्हा नियोजन समितीकडील योजनातून प्राप्त होणाऱ्या निधीतून एकात्मिक कुक्कुट विकास कार्यक्रम राबविण्यात येतो.

क) बदक पैदास केंद्र :

बदक पालन व्यवसायास चालना देण्यासाठी बदक पैदास केंद्र, वडसा, जि. गडचिरोली येथे असून खाकी कॅंपबेल या सुधारित जातीच्या बदकांच्या एक दिवसाची पिले व उबवणुकीची अंडी अल्प दरात विदर्भातील आदिवासी भागात पुरविण्यात येतात. राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेमधून बदक पैदास केंद्राचे बळकटीकरण करण्यात आले असून तेथे अंडी उबवणूक केंद्र स्थापित करण्यात आले आहे.

ड) नाविन्यपूर्ण योजना - १००० मांसल पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन व्यवसाय करणे :

राज्यात कुक्कुट मांस उत्पादनासाठी असलेला मोठा वाव विचारात घेऊन १२ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये १००० मांसल कुक्कुट पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन व्यवसाय सुरू करणे ही योजना राबविण्यात येत आहे. यामध्ये कुक्कुट पालन व्यवसाय करण्यासाठी कुक्कुट पक्षीगृह, उपकरणे व इतर बाबीकरिता सर्वसाधारण प्रवर्गातील लाभार्थ्यांना ५० टक्के अनुदान (जास्तीत जास्त रु. १,१२,५००/- च्या मर्यादेत), अनुसूचित जाती / जमाती प्रवर्गातील लाभार्थ्यांना ७५ टक्के अनुदान (जास्तीत जास्त रु. १,६८,७५०/- च्या मर्यादेत), देण्यात येते.

इ) जिल्हा नियोजन समितीकडील एकात्मिक कुक्कुट विकास योजना : जिल्हा स्तरावर जिल्हा नियोजन समिती कडून परसकुक्कुट पालनास चालना देण्यासाठी एकात्मिक कुक्कुट विकास कार्यक्रम राबविण्यात येतो. या कार्यक्रमांतर्गत १०० एक दिवसीय सुधारित देशी पिल्ले व पक्षी खाद्य पुरविण्यात येते. सदर प्रकल्पाची मूळ किंमत रु. २९,५०० असून ५०% अनुदान रु.१४,७५०/- आहे. तसेच २५ तलंगा व ३ नर पक्षी वाटप या प्रकल्पाची मूळ किंमत रु. १०,८४०/- असून एकूण २८ पक्षांचा गट ५० टक्के अनुदानावर रु.५,४२०/- लाभार्थ्यांना पुरविण्यात येतो. पक्षांसाठी लागणारी उपकरणे, निवारा याची सोय लाभधारकाने स्वतः करावयाची आहे. उपरोक्त संस्थांचे वित्तीय आवश्यकता व कार्यभार तपशील तक्ता क्रमांक १, २, ३ यामध्ये दर्शविला आहे. सदर योजना शासन निर्णय दि. २०/०१/२०२३ प्रमाणे राबविण्यात येते.

फ) राज्यात टप्प्या टप्प्याने सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर ३०२ सधन कुक्कुट विकास गट स्थापन करणे :-

सन २०१८-१९ पासून टप्प्या टप्प्याने राज्यातील ३०२ तालुक्यांमध्ये सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर सधन कुक्कुट विकास गटांची (Intensive Poultry Development Blocks) स्थापन करण्यास शासन निर्णय क्रमांक कुक्कुट-२०१७ / प्र.क्र.६७ / पदुम-४ / मंत्रालय, मुंबई- ४०००३२ दिनांक १३ / ११ / २०१७ अन्वये प्रशासकीय मान्यता प्रदान करण्यात आली आहे. सदर योजने अंतर्गत नोव्हेंबर २०२३ अखेर १४३ गट पूर्ण झाले आहेत. सदर योजनेमध्ये एका गटाची किंमत रु.१०,२७५ लक्ष असून सर्व लाभार्थ्यांकरिता रु.५,१३,७५०/- (५०%) अनुदान देय आहे व सदर योजना प्रगतीपथावर आहे.

ग) राष्ट्रीय पशुधन अभियान: सदर केंद्र पुरस्कृत योजनेअंतर्गत उद्योजक निर्माण करण्यासाठी ११०० Low Input Technology च्या पक्षांचे संगोपन करून त्याद्वारे अंडी व एक दिवशीय पक्षांच्या उत्पादनासाठी २५ लाख इतक्या मर्यादेत अनुदान दिले जाते. प्रकल्प किंमत ५० लाख पर्यंत आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : ५ - मेंढी व शेळी विकास कार्यक्रम

राज्यामध्ये २० व्या पशुगणनेनुसार २६.८० लक्ष मेंढ्या व १०६.०५ लक्ष शेळ्या आहेत. राज्यात शेळ्यांच्या उस्मानाबादी, संगमनेरी, बेरारी व कोकण कन्याळ अशा एकूण ४ मान्यताप्राप्त प्रजाती आहेत. आणि मेंढ्यांच्या बाबतीत डेक्कणी ही मान्यताप्राप्त प्रजात आहे. महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाची स्थापना कंपनी कायदा १९५६ अन्वये ८ ऑगस्ट, १९७८ व प्रत्यक्ष कार्यास सुरुवात दिनांक १ नोव्हेंबर, १९७९ पासून झाली. तसेच पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळ असे नामकरण दिनांक २३ जून, २००३ पासून करण्यात आलेले आहे. महामंडळाचे कार्यक्षेत्र ११ प्रक्षेत्र-बिलाखेड, पडेगांव, आंबेजोगाई, मुखेड, महुद, तिर्थ बु. तुळजापूर, दहिवडी, रांजणी, पोहरा, बोंद्री व जवळा तसेच लोकर उपयोगिता केंद्र व मुख्यालय मेंढीफार्म, गोखलेनगर, पुणे-१६ येथे कार्यरत आहे.

महामंडळाच्या प्रक्षेत्रांमार्फत राबविण्यात येणारे विकासात्मक कार्यक्रम :

१. प्रक्षेत्रावर सुधारित जातीच्या शेळ्या-मेंढ्यांची पैदास करून त्यापासून उत्पादित होणारे सुधारित जातीचे मेंढे नर व बोकड शेळी-मेंढी पालकांना पैदाशीसाठी वाटप करणे.
२. शेळी मेंढी पालकांना शेळी मेंढी पालन व्यवसायाचे प्रशिक्षण देणे.
३. मेंढपाळांच्या मेंढ्यांची लोकर यांत्रिक पध्दतीने कातरणी करणे.
४. मेंढपाळांची लोकर रास्त दरात खरेदी करून त्यापासून लोकरवस्तू निर्मिती आणि विक्री करणे.
५. विविध शासकीय योजनांखाली शेळ्या-मेंढ्यांचे गटवाटप करणे, व वूलन एक्स्पो आयोजित करणे.
६. केंद्र पुरस्कृत माडग्याळ मेंढ्यांचे संवर्धन आणि विकास कार्यक्रम राबविणे.
७. राज्यामध्ये मेंढी पालन व्यवसायास प्रोत्साहन देणेकरीता राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना राबविणे.
८. राज्यामध्ये शेळी समूह योजना राबविणे.

अ) मराठवाडा पॅकेजच्या धर्तीवर पहिल्या टप्प्यात धाराशिव, यवतमाळ, गोंदिया व सातारा जिल्ह्यात आणि दुस-या टप्प्यात बीड व भंडारा या जिल्ह्यामध्ये २० शेळ्या व २ बोकड गट वाटप.

दि. १६/११/२०१७ रोजीच्या शासन निर्णयान्वारे मराठवाडा पॅकेजच्या धर्तीवर पहिल्या टप्प्यात धाराशिव, यवतमाळ, गोंदिया व सातारा जिल्ह्यात आणि दुसऱ्या टप्प्यात बीड व भंडारा या जिल्ह्यात २० शेळ्या व २ बोकड गट यांचे वाटप केले जाईल. त्यानुसार सर्व प्रवर्गासाठी ५० टक्के अनुदान २० शेळ्या व २ बोकड गट व शेळ्यांचा वाडा (४५० स्क्वे.फु.) रु.१,१४,७००/- (Back Ended Subsidy) वाटप करायचे आहेत. सन २०१६-१७ ते २०२३-२४ अखेर या योजने अंतर्गत १६७२ गट वाटप करण्यात आले आहेत.

ब) मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यात २० शेळ्या व २ बोकड गट वाटप :

दि. १५/१०/२०१६ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यात २० शेळ्या व २ बोकड व शेळ्यांचा वाडा (४५० स्क्वे.फु.) असा शेळी गट वाटप करणे या योजनेस मान्यता प्राप्त झाली आहे. जालना जिल्ह्यात २० शेळ्या व २ बोकड गट वाटप करणे हि योजना राबविण्यात येत आहे. त्यानुसार सर्व प्रवर्गासाठी ५० टक्के अनुदान २० शेळ्या व दोन बोकड गट व शेळ्यांचा वाडा (४५०स्क्वे.फु.) रु.१,१४,७००/- (Back Ended Subsidy) व गट वाटप करायचे आहेत. सन २०१६-१७ ते २०२३-२४ अखेर या योजने अंतर्गत ५५१ गट वाटप करण्यात आले आहेत.

क) राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना :

राज्यात मेंढी पालनाच्या व्यवसायास प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्यस्तरीय योजनेअंतर्गत राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना ६ मुख्य घटकांसह राबविण्यासाठी दि. २ जून, २०१७ च्या शासन निर्णयानुसार मान्यता देण्यात आली आहे. सदर योजना केवळ भटक्या जमाती (भज-क) या प्रवर्गातील लाभार्थ्यांना लागू असेल.

१. पायाभूत सोई-सुविधेसह २० मेंढ्या अधिक १ मेंढा नर असा मेंढी गट वाटप ७५ टक्के अनुदान.
२. सुधारित प्रजातीचे नर मेंढ्यांचे वाटप ७५ टक्के अनुदान.
३. मेंढी पालनासाठी पायाभूत सोई-सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी ७५ टक्के अनुदान.
४. मेंढी पालनासाठी संतुलित खाद्य उपलब्ध करून देण्यासाठी ७५ टक्के अनुदान.
५. कुट्टी केलेल्या हिरव्या चान्याचा मुरघास बनवण्याकरिता गासड्या बांधण्याचे (Mini silage baller cum wrapper) ५० टक्के अनुदान.
६. पशुखाद्य कारखाने उभारण्यासाठी ५० टक्के अनुदान.

ड) राष्ट्रीय पशुधन अभियान: सदर केंद्र पुरस्कृत योजने अंतर्गत उद्योजक निर्माण करण्यासाठी १००+५ ते ५००+२५ शेळी/ मेंढी संगोपन करण्यासाठी रु.१० लाख ते रु.५० लाख इतक्या मर्यादेत अनुदान दिले जाते. प्रकल्प किंमत रु. २० लाख ते रु. १०० लाख पर्यंत आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : ६ - वैरण व खाद्य विकास

पशुधनाची रोग प्रतिकारशक्ती, कार्यशक्ती, उत्पादन व प्रजनन क्षमता कायम राहण्याकरिता पशुधनाला पोषणमूल्ययुक्त पुरेसा आहार देणे अत्यंत आवश्यक आहे. करीता राज्यातील पशुधनासाठी आवश्यक असणारी हिरवी व वाळलेली वैरण उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने, वैरण पिकाखालील क्षेत्रामध्ये वाढ करून वैरणीचे उत्पादन व उपलब्धता वाढविणे, उत्पादित वैरणीचा आवश्यक तेवढाच वापर करून वैरणीची बचत करण्यासाठी कडबाकुट्टी यंत्राचा वापर करणे, पावसाळ्यामध्ये अतिरिक्त वैरणीचे उत्पादन करून, मुरघासच्या स्वरूपात साठवण करणे आणि अपारंपरिक वैरणीचा उपयोग करणे (निकृष्ट प्रतीच्या वैरणीवर युरिया द्रावणची प्रक्रिया, हायड्रोपोनिक तंत्रज्ञानाने वैरण उत्पादन, अझोला लागवड व उत्पादन इत्यादी) या चतुःसूत्रीद्वारे विभागांतर्गत वैरण विकासाचे कार्य करण्यात येते.

उपरोक्त नमूद चतुःसूत्रीच्या अनुषंगाने, खालीलप्रमाणे केंद्र पुरस्कृत व जिल्हा वार्षिक योजनांतर्गत वैरण विकास योजनांची अंमलबजावणी वैरण विकास कक्षा मार्फत करण्यात येते.

अ) केंद्र पुरस्कृत योजना :

केंद्र शासनाने सन २०२१-२२ पासून राष्ट्रीय पशुधन अभियान या योजनेत सुधारणा केली असून, पशुसंवर्धनाद्वारे उद्योजकता विकास व रोजगार निर्मिती यावर आधारित योजनांना मंजुरी दिली आहे. या योजने अंतर्गत, पशुखाद्य व वैरण विकास उपअभियानामध्ये खालील दोन योजनांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

- गुणवत्ता पूर्ण वैरण बियाणे उत्पादनाकरीता अनुदान, राज्यात वैरण पिकांच्या बियाणांची असलेली तुट काही प्रमाणात कमी व्हावी आणि वैरण बियाणांची उपलब्धता वाढावी यासाठी या योजनांतर्गत मुलभूत बियाणे उत्पादनासाठी प्रती किलो २५०/- रुपये, पायाभूत बियाणे उत्पादनासाठी प्रती किलो १५०/- रुपये, प्रमाणित बियाणे उत्पादनासाठी प्रती किलो १००/- रुपये अनुदान देण्यात येत आहे.
- पशुखाद्य व वैरण उद्योजकता विकास - सदर योजनेमध्ये मुरघास निर्मिती (बेलर), ड्रायफॉडर ब्लॉक निर्मिती आणि टिएमआर निर्मिती यासाठी ५० टक्के अधिकतम रु.५०.०० लक्ष अनुदान देण्यात येत आहे.

वरील योजनांतर्गत अनुदानाच्या लाभाकरीता ऑनलाईन पध्दतीने अर्ज सादर करावयाचे असून, भारतीय लघु उद्योग विकास बँक (सीडबी) या संस्थेमार्फत दोन टप्प्यात अनुदान वितरीत करण्यात येत आहे.

ब) जिल्हा वार्षिक योजना :

जिल्हा वार्षिक योजने अंतर्गत पशुपालक शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या शेतामध्ये वैरण पिकांची लागवड करून पशुधनासाठी आवश्यक वैरणीचे उत्पादन करण्याकरिता १०० टक्के अनुदानावर वैरण पिकांच्या सुधारित प्रजातीच्या प्रमाणित बियाण्यांचे व बहुवार्षिक पिकांच्या टोंबाचे वितरण करण्यात येते. दिनांक १८/१०/२०२३ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये सदर योजनेअंतर्गत ०.४० हेक्टर क्षेत्र मर्यादेकरीता रूपये १५००/- प्रति लाभार्थी अनुदान मर्यादा १.० हेक्टर क्षेत्राकरीता रूपये ४०००/- प्रति लाभार्थी अशी वाढविण्यात आलेली आहे. तसेच, सदर योजनेअंतर्गत दिनांक २१/०६/२०२३ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये खालील घटकांचा नव्याने समावेश करण्यात आलेला आहे.

१	मुरघास बॅग खरेदीस अनुदान	५०० किलो ग्रॅम क्षमतेच्या १० मुरघास बॅग खरेदी करण्याकरीता ५० टक्के रूपये ३०००/- अनुदान.
२	मुरघास वापराकरीता अनुदान	२ दुधाळ पशुधनासाठी प्रति पशुपालक ३३ टक्के वार्षिक एकूण रूपये ७३००/- अनुदान.
३	टोटल मिक्स रॅशन खरेदीकरीता अनुदान	२ दुधाळ पशुधनासाठी प्रति पशुपालक ३३ टक्के वार्षिक एकूण रूपये ३८,५४४/- अनुदान.
४	खनिज मिश्रण वापराकरीता अनुदान	२ दुधाळ पशुधनासाठी प्रति पशुपालक ३३ टक्के वार्षिक एकूण रूपये ६००/- अनुदान.
५	कालवडी/ पारड्यांची जोपासना	वयाच्या ४ ते ३२ महिने या कालावधीत गार्यांच्या कालवडीकरीता १९०० किलो आणि वयाच्या ४ ते ४० महिने या कालावधीत गार्यांच्या कालवडीकरीता २५०० किलो खाद्य खरेदीकरीता ५० टक्के अनुदान.

त्याचप्रमाणे पशुधनास आवश्यक चारा उपलब्ध होण्याकरीता जलसंपदा आणि मृद व जलसंधारण विभागाकडील जलाशयातील गाळपेर क्षेत्रात चारा पिकांची पेरणी करण्याचा शासनाने दिनांक २१/०९/२०२३ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये धोरणात्मक निर्णय घेतला आहे.

पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा :

राज्यस्तरावर लोकर व पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा, सहाय्यक आयुक्त पशुसंवर्धन यांचे नियंत्रणाखाली गोखलेनगर पुणे-१६ येथे कार्यरत आहे. राष्ट्रीय पशुधन अभियान या केंद्र पुरस्कृत योजनेतर्गत पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा पुणे संस्थेचे आधुनिकीकरण करण्यात आले आहे. सदर आधुनिकीकरणामुळे खरेदी करण्यात आलेल्या यंत्रसामुग्रीच्या सहाय्याने हिरवी, वाळलेली वैरण, पशुपक्षी खाद्य व मुरघास यामधील एकूण २५ खाद्य घटकांचे विश्लेषण करण्याची सुविधा उपलब्ध झालेली आहे. या प्रयोगशाळेत पशुखाद्यांचे प्रतिनिधीक नमुने तपासले जातात. तसेच खाद्यातील विविध घटकांचे उदा. प्रथिने, कार्बोदके, स्निग्धांश, मिनरल्स इ. चे टक्केवारी दर्शविली जाते. शासनाच्या संस्था जसे पशुपैदास प्रक्षेत्रे, अंडी उबवणी केंद्रे, सधन कुक्कुट विकास गट यांचेकडून खाद्याचे नमुने नियमितपणे तपासणीकरिता येतात. खाजगी संस्था तसेच वैयक्तीक स्तरावरील पशुखाद्य व पशुखाद्यसंबंधित नमुन्यांचे विश्लेषण करण्यात येते. या प्रयोगशाळेच्या कार्यभाराचा तपशील तक्ता क्र. २ मध्ये दर्शविला आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : ७ - विस्तार व प्रशिक्षण

भारत हा कृषि प्रधान देश असून देशाची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषी व संलग्न क्षेत्रावर अवलंबून आहे. देशातील जनतेचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा असून त्यास पूरक व्यवसाय म्हणून पशुपालनास अत्यंत महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. पशुसंवर्धन हे पशुपालनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे व विकसनशील शास्त्र असून त्यामध्ये वारंवार, नवनवीन गोष्टींची भर पडत आहे. देशातील ग्रामीण भागाबरोबर निमशहरी व शहरी

जीवनात पशुसंवर्धनास वेगळे स्थान प्राप्त झालेले आहे. पशुपालनाचे दृष्टीने पशुसंवर्धन शास्त्राचा अधिकाधिक विस्तार होवून पशुपालक/शेतकरी यांना त्याबाबतची आधुनिक व अद्ययावत माहिती मिळणे अत्यंत गरजेचे आणि महत्त्वाचे आहे.

विस्तार कार्यक्रमांतर्गत पशुसंवर्धनास विस्तृत प्रमाणात प्रचार व प्रसिध्दी दिली जाते. या अंतर्गत जिल्हास्तरावर पशू मेळावे, पशु प्रदर्शने, शिबिरे, दुग्ध स्पर्धा, निरनिराळे प्रशिक्षण वर्ग आयोजित करण्यात येतात. सदरचे प्रशिक्षण वर्ग घेतांना समाजातील दुर्बल घटक तसेच अनुसूचित जाती/जमातीच्या प्रशिक्षणार्थींना प्राधान्य दिले जाते, जेणेकरून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत होते. या प्रशिक्षण वर्गामध्ये पशुपालन, कुक्कुटपालन, पशुसंगोपन, कृत्रिम रेतन, जनावरांमधील विविध रोग, पशुआरोग्य, लसीकरण, पशुआहार इत्यादीविषयक शास्त्रोक्त व तांत्रिक माहिती दिली जाते. आकाशवाणी, दूरदर्शन या माध्यमांद्वारे विभागातील विविध कार्यक्रमांना प्रसिध्दी देण्यात येते तसेच पशुसंवर्धन विभागातील विविध विषयतज्ज्ञ यांची व्याख्याने, भाषणे प्रसारित केली जातात. कृषि विभागामार्फत प्रकाशित केल्या जाणाऱ्या शेतकरी मासिकांतसुद्धा पशुसंवर्धना संबंधित विविध विषयांबाबतचे महत्त्वपूर्ण शास्त्रोक्त लेख प्रसिध्द केले जातात. महाराष्ट्र शासनाच्या पशुसंवर्धन विभागामार्फत विभागस्तरीय/जिल्हास्तरीय तसेच स्थानिक कार्यालयामार्फत पशुपालक/शेतकरी यांचेपर्यंत विविध सेवासुविधा पोहोचविल्या जातात. पशुसंवर्धनविषयक महत्त्वाच्या बाबीवर होणारे संशोधन, शास्त्रीय लेख, रोगाचे अचूक निदान व त्यावरील परिणामकारक उपाययोजना याबाबतीत महत्त्वपूर्ण बाबींवरील अद्ययावत माहिती उपरोक्त यंत्रणेद्वारे पशुपालक/शेतकरी यांचेपर्यंत सहजरित्या पोहोचविली जाते. खात्यामार्फत पशुधन ऐश्वर्यचे विविध अंक, योजनापुस्तिका, कृत्रिम रेतन पुस्तिका, पशुसंवर्धन विषयक माहिती पुस्तिका या विस्तार विषयक साहित्याद्वारे पशुपालकांना उपयुक्त माहिती दिली जाते. सन २०२२-२३ मध्ये शिर्डी येथे राष्ट्रीय स्तरावरील पशुपक्षी प्रदर्शनाचे आयोजन करण्यात आले होते. सदर प्रदर्शनात देशातील विविध राज्यांतून पशुधनाच्या विविध जातींचा किमान ४५० पेक्षा जास्त जातीवंत पशुधनाचा सहभाग नोंदविण्यात आला होता.

राज्यस्तरीय प्रशिक्षण केंद्र, गोखलेनगर, पुणे-१६ :

सन २००४ मध्ये झालेल्या पशुसंवर्धन विभागाच्या पुनर्रचनेनंतर सेवांतर्गत पदविका अभ्यासक्रम या संस्थेचे नामकरण राज्यस्तरीय प्रशिक्षण केंद्र असे करण्यात आले. ही संस्था गोखलेनगर, पुणे- १६ येथील पशुसंवर्धन विभागाच्या आवारात (मेंढी फार्म) कार्यरत आहे. सन २००७-२००८ पासून या संस्थेमध्ये पशुसंवर्धन विभागाच्या तांत्रिक/अतांत्रिक संवर्गातील अधिकारी/कर्मचारी यांचेसाठी पाच दिवसाच्या कालावधीचे सेवांतर्गत उजळणी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केली जात होती. नवीन राज्य प्रशिक्षण धोरणानुसार या संस्थेमध्ये विविध प्रकारचे विविध कालावधीचे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले जातात. त्यानुसार खालीलप्रमाणे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले जाते.

१. पायाभूत प्रशिक्षण (शासकीय सेवेत नवीन प्रवेश केलेल्या अधिकारी/कर्मचारी यांचेसाठी)
२. सेवांतर्गत अधिकारी/कर्मचारी यांचेसाठी सेवांतर्गत उजळणी प्रशिक्षण,
३. पदोन्नती नंतरचे प्रशिक्षण,
४. बदली नंतरचे प्रशिक्षण
५. दिशाभिमुख (ओरिएंटेशन) प्रशिक्षण कार्यक्रम.

प्रशिक्षण कालावधीत प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या गरजेनुसार महत्त्वाच्या व नामांकित संस्थांना भेटीचे आयोजन केले जाते. प्रशिक्षणार्थींसाठी संस्थेच्या आवारात उत्कृष्ट निवास व भोजन सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे तसेच संस्थेमध्ये ग्रंथालय सुविधा उपलब्ध आहे. प्रशिक्षणार्थींना संबंधित विषयांमधील आधुनिक ज्ञान व माहिती देण्यात येते. एकूण व्याख्यानापैकी ४०% व्याख्याने देण्यासाठी संबंधित विषयातील तज्ञ व अनुभवी बहिस्थ व्याख्याते आमंत्रित करण्यात येतात. यामध्ये प्रामुख्याने Extension Education Institute Anand (Gujrat), Manage, Hyderabad, IVRI-TECH, Pune यांचा समावेश होतो. प्रशिक्षण कार्यक्रमात प्राप्त झालेल्या माहितीचा उपयोग अधिकारी/कर्मचारी त्यांच्या दैनंदिन कामात करून घेतात. त्यामुळे पशुपालक व शेतकऱ्यांना देण्यात येणाऱ्या सेवेचा दर्जा वाढवावयास मदत होते. शासकीय सेवेत नवीन प्रवेश केलेल्या अधिकाऱ्यांना सध्या पायाभूत तांत्रिक प्रशिक्षण देण्यात येते.

महाराष्ट्र पशू व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ

महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र पशू व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. १ एप्रिल, २००० पासून नागपूर (सेमीनरी हिल्स, नागपूर-४४०००६) येथे विधी मंडळातील प्रस्ताव क्र. ७ अन्वये विद्यापीठ स्थापनेस सभागृहाने मान्यता दिली. दिनांक ३/१२/२००० रोजी सदर विद्यापीठाचे औपचारिक उद्घाटन करण्यात आले. सदर विद्यापीठाची स्थापना शासनाच्या १९९८ च्या कायदान्वये (एम.ए.एच. XVII १९९८) दिनांक ३ डिसेंबर, २००० साली नागपूर येथे झाली.

सदर विद्यापीठाद्वारे पशूवैद्यक व पशुविज्ञान विद्याशाखा (बी.व्ही.एस.सी. अँड ए.एच.), दुग्धतंत्रज्ञान विद्याशाखा (बी.टेक) व मत्स्यविज्ञानशाखा (बी.एफ.सी.) हे पदवीपूर्व शिक्षण अभ्यासक्रम व पशूवैद्यक व पशुविज्ञान व विद्या शाखा (एम.व्ही.एस.सी.) हा पदव्युत्तर तसेच आचार्य पदवीचे (पी.एच.डी.) हे अभ्यासक्रम राबवले जातात. सदर अभ्यासक्रम हा भारतीय पशूवैद्यक परिषदेच्या किमान मापदंडावर आधारित असून तो परिषदेच्या मानकानुसार वेळोवेळी अद्ययावत केला जातो.

विद्यापीठाची स्थापना करतांना राज्यातील ४ कृषी विद्यापीठातील समावेश असलेल्या ५ पशूवैद्यक महाविद्यालय, १ पदव्युत्तर पशुविज्ञान व पशूवैद्यकीय महाविद्यालय तसेच दुग्ध तंत्रज्ञान महाविद्यालय या महाविद्यालयांच्या प्रत्यावर्तनाने करण्यात आली. तद्नंतर दुग्ध तंत्रज्ञान व मत्स्यविज्ञान क्षेत्रात कौशल्यपूर्ण मनुष्यबळाची निकड लक्षात घेऊन तद्नंतर उदगीर येथे एक मत्स्यविज्ञान महाविद्यालय व एका दुग्ध तंत्रज्ञान

महाविद्यालयाची तसेच नागपूर येथे दुग्ध तंत्रज्ञान महाविद्यालयाची स्थापना केली आहे. याशिवाय अहमदनगर व अकोला येथे नविन पदवी पशुवैद्यकीय महाविद्यालय स्थापन करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

महाराष्ट्र राज्य पशुवैद्यक परिषद

१ ऑगस्ट १९९७ पासून महाराष्ट्र राज्यामध्ये भारतीय पशुवैद्यक परिषद कायदा १९८४ अंमलात आणण्यात आला. सदर परिषद ही राज्यस्तरीय स्वायत्त संस्था भारतीय पशुवैद्यक परिषद कायद्यातर्गत स्थापन करण्यात आलेली आहे. या परिषदेची कार्यवाही दिनांक २६/०६/१९९८ पासून पुणे येथे सुरु झाली. शासन निर्णय क्र. एमएसआयडीसी-१०९९/२१३३७/सीआर-७४/९९/एडीएफ-३ दिनांक ३१/३/२००१ अन्वये महाराष्ट्र राज्य पशुवैद्यक परिषद नागपूर येथे स्तलांतरित झाली आहे. या परिषदेमार्फत राज्यातील पशुवैद्यक पदवीधारकांचे नोंदणीचे काम केले जाते. भारतीय पशुवैद्यक परिषद कायदा १९८४ मधील विविध कलमातील तरतुदींचे व त्या अंतर्गत तयार केलेल्या नियमांची अंमलबजावणी व त्यावर नियंत्रण महाराष्ट्र राज्य पशुवैद्यक परिषदेमार्फत केले जाते. महाराष्ट्र राज्य पशुवैद्यक परिषदेच्या संकेतस्थळाद्वारे (Website: www.msvc.maharashtra.gov.in) नविन नोंदणी, नोंदणी नुतनीकरण, तात्पुरते प्रमाणपत्र, नाहरकत प्रमाणपत्र, दुय्यम प्रमाणपत्र व शैक्षणिक अर्हता वाढ करणे इ. कामे केली जातात. पशुधनासंबंधीचे नियम व अटी, त्यांचे सुव्यवस्थापन, राज्यातील पशुवैद्यक महाविद्यालयांमधील शैक्षणिक व तत्सम बाबींवर सदर परिषद नियंत्रण ठेवण्याचे काम करते. तक्ता क्र. १ ते ४ मध्ये वित्तीय आवश्यकता व विविध प्रशिक्षण कार्यक्रमातील प्रशिक्षणार्थीची संख्या यांची माहिती देण्यात आली आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : ८ - प्रशासन, अन्वेषण व सांख्यिकी

आयुक्तालय, पशुसंवर्धन विभागामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या विविध विकास योजनांची नियोजनाच्या दृष्टीने उपलब्ध साधनसामग्री व सध्याची उत्पादन क्षमता या संबंधीच्या माहितीची आवश्यकता असते. त्याचप्रमाणे राबविल्या जाणाऱ्या विविध विकास योजनांपासून साध्य केलेल्या प्रगतीची आवश्यक आकडेवारी संकलीत करून त्याचे मूल्यमापन करणे जरूरीचे आहे. यामधून आगामी नियोजनासाठी आधारभूत माहिती मिळते. सांख्यिकी विभागात खालील दोन उपविभागांचा समावेश आहे.

१. सांख्यिकी कक्ष
२. एकात्मिक पाहणी योजना

१. सांख्यिकी कक्ष : या कक्षाचे तांत्रिक शाखा व पशुगणना असे दोन भाग पडतात.

अ) तांत्रिक शाखा -

या शाखेमार्फत पशुसंवर्धन विभागाचे कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करणे व आदिवासी विकास विभागाचे कार्यक्रम अंदाजपत्रक, अनुसूचित क्षेत्राचा वार्षिक प्राशासन अहवाल, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी दरवर्षी प्रकाशित करणेसाठी माहिती पुरविणे. तसेच तांत्रिक कामाचा मासिक प्रगती अहवाल, मान्यताप्राप्त कत्तलखान्यात कत्तल केलेल्या जनावरांचा त्रैमासिक अहवाल, पशुसंवर्धन सांख्यिकी पुस्तिका इत्यादी कार्य केले जाते.

ब) पशुगणना :

केंद्र शासनाच्या १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजनेखाली या कक्षामार्फत दर पाच वर्षांनी पशुगणना करण्यात येते. २० वी पशुगणना २०१९ चा अहवाल (All India Report) डिसेंबर २०१९ मध्ये केंद्र शासनामार्फत करण्यात आलेला आहे. यामध्ये राज्यनिहाय पशुधन व कुक्कुट / कुक्कुटादी आकडेवारीचा समावेश करण्यात आलेला आहे. तसेच गुरे, म्हशी, शेळी, मेंढ्या व डुकरे यांची जिल्हा व गावनिहाय माहिती <https://dahd.nic.in> या वेबसाईटवर उपलब्ध आहे. केंद्र शासनाच्या सूचनेनुसार राज्यात २० वी पशुगणना पार पडली असून प्रथमच ह्या पशुगणनेची माहिती Tab द्वारे भरण्यात आली आहे. यामध्ये पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांच्या जातीनिहाय माहितीचा समावेश आहे. सदर पशुगणनेचा प्रजातीनिहाय/ जिल्हानिहाय/ नागरी-ग्रामीण क्षेत्रनिहाय अहवाल माहे डिसेंबर २०२२ मध्ये प्रकाशित करण्यात आलेला आहे. तसेच पशुधनाचा जातीनिहाय अहवाल प्रकाशित करण्यात आलेला आहे. पशुगणनेसाठी केंद्रशासनाकडून निधी प्राप्त होतो, त्यानुसार झालेल्या खर्चाचा प्रगतीदर्शक FRBM मासिक अहवाल केंद्र शासनास सादर करण्यात येतो. २१ वी पशुगणना सप्टेंबर २०२४ ते डिसेंबर २०२४ या कालावधीत प्रस्तावित आहे.

२. एकात्मिक पाहणी योजना :

महाराष्ट्र शासनाच्या पशुसंवर्धन विभागात सन १९७० पासून एकात्मिक पाहणी योजना केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार कार्यान्वित आहे. योजनेचा मुख्य उद्देश राज्यातील एकूण दूध, अंडी, मांस व लोकर या प्रमुख पशुजन्य पदार्थांच्या उत्पादनाची अंदाजित आकडेवारी तयार करणे व पशुपक्षी पालन आणि जोपासना पध्दतीचा अभ्यास करणे. या योजनेचे १९८४ पासून बळकटीकरण करण्यात आले असून ही योजना केंद्र पुरस्कृत योजनांतर्गत योजना म्हणून ५० टक्के केंद्र हिस्सा अनुदानाद्वारे राबविण्यात येते. या योजनेद्वारे विश्वसनीय सांख्यिकी माहिती गोळा करण्याचे काम संपूर्ण राज्यात राबविले जाते. या पाहणीसाठी श्री स्ट्रेटिफाइड रॅण्डम सॅम्पलींग डिझाईन या सांख्यिकीय पध्दतीचा वापर केला जातो. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार बृहन्मुंबई वगळून संपूर्ण राज्यातील एकूण गावांच्या १५ टक्के गावांची सर्वेक्षणासाठी निवड केली जाते. सांख्यिकीय माहिती गोळा करण्याचे काम वर्षातील उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा या तीन ऋतू मध्ये केले जाते. दरवर्षी याबाबतचा अहवाल तयार करण्यात येतो.

कार्यक्रम क्रमांक : ९ - इतर अशासकीय संस्थांना मदत

या कार्यक्रमाखाली महाराष्ट्र मेष विकास महामंडळ यांना त्यांच्याकडील मेष पैदास प्रक्षेत्राचे सुधारणा व आधुनिकीकरण करणेसाठी भाग भांडवली अनुदान देण्यात येते.

कार्यक्रम क्रमांक : १० - पशुसंवर्धन सहकारी संस्थांना मदत

राष्ट्रीय सहकारी विकास निगम पुरस्कृत कुक्कुटपालन सहकारी संस्थांना अर्थसहाय्य

कुक्कुट पालन -

महाराष्ट्र राज्यात सन १९८५-८६ पासून सहकारी तत्वावर राष्ट्रीय सहकारी विकास निगम- ८६ नवी दिल्ली यांचे अर्थसहाय्याने कुक्कुटपालन सहकारी संस्था स्थापन करण्याबाबतची योजना कार्यान्वित झाली. या योजनेतर्गत सहकारी क्षेत्रात राज्यातील अंडी उत्पादनाचे प्रमाण वाढविणे व शेतीस पूरक व्यवसायास चालना देणे ही प्रमुख धोरणे आहेत. प्रचलित धोरणानुसार फक्त अंडी उत्पादन करणा-या पक्ष्याच्या सहकारी संस्थांना अर्थसहाय्य उपलब्ध करून दिले जाते. ज्याठिकाणी उत्पादित अंड्यास बाजारपेठ, पिलांचा पुरवठा, पक्षी तंत्रशुद्ध पद्धतीने पाळण्याचे कसब व दरमहा नफा-तोटा पत्रकांवर लक्ष ठेवून निश्चित कार्यक्रम आखून त्याप्रमाणे कुक्कुट पालन सहकारी संस्था चालविण्याची क्षमता आहे. त्या संस्थाबाबत विचार होतो.

तक्ता क्र. एक

	भाग भांडवल टक्के	कर्ज टक्के	संस्थेचे भाग भांडवल टक्के	एकूण टक्के
अ. जुना आकृतिबंध २३ संस्था (प्रकल्प किंमत रु. ४७.०० व ५०.०० लाख)	१५	८०	५	१००
ब. नवीन आकृतिबंध १३ संस्था (प्रकल्प किंमत रु. ७९.५० लाख)	३५	६०	५	१००
क. नवीन आकृतिबंध २९ संस्था (प्रकल्प किंमत रु. ९०.०० लाख)	४५	५०	५	१००
ड. नवीन आकृतिबंध ५ संस्था (प्रकल्प किंमत रु. ५८ लाखाचे ४ व ६० लाखाचा १)	४५	५०	५	१००

तक्ता क्र. दोन

(रुपये लाखात)

संस्था	भागभांडवल	कर्ज	अनुदान	एकूण
७३	२००५.०६	३१८०.१३	१०७.२२	५२९२.४१

सन १९८५-८६ ते १९९६-९७ या काळात एकूण ७३ सहकारी कुक्कुट पालन संस्थांच्या प्रकल्पास शासनाने मंजूरी दिली. त्यापैकी १८ उत्पादनात, २२ बंद व ३० अवसायनात गेलेल्या आहेत. तसेच ३ संस्था कर्जमुक्त झालेल्या आहेत. यातील एका संस्थेचे अवसायनात कार्य पूर्ण झाले आहे. शासनाच्या दि.०८.०१.२०२१ च्या एकमुस्त कराराचा ४ संस्थांनी लाभ घेऊन शासन देयक भरणा केले आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : ११ - पशुवैद्यकीय संशोधन

पशुरोग अन्वेषण विभाग पुणे येथे कार्यान्वित अखिल भारतीय समन्वित लाळ खुरकूत संशोधन प्रकल्पाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत :

- १) लाळ खुरकूत रोगाच्या प्रादुर्भावासंबंधी माहिती संकलित करणे.
- २) सदर संकलित माहिती रोगनियंत्रण, निवारणाच्या दृष्टीने आधारभूत ठरते व त्यामुळे रोगासंबंधीचे नियोजनात्मक नियंत्रण करणे शक्य होते.
- ३) विविध ठिकाणाच्या लाळ खुरकूत रोग प्रादुर्भावाच्या ठिकाणी भेटी देऊन विषाणूजन्य परिक्षणासाठी उतीनमुने गोळा करणे.
- ४) उतीनमुन्यांचे परिक्षणांती कोणत्या विषाणू प्रकाराने रोग प्रादुर्भाव झाला आहे, यांच्या चाचण्या घेणे.
- ५) रोग प्रादुर्भावांत विषाणू गट ओळखून वेगळा करणे.

या प्रकल्पांतर्गत दोन विभाग आहेत : (१) संसर्गशास्त्र गट (एपीडेमीयोलॉजीकल युनिट) (२) विषाणूशास्त्र गट (व्हायरॉलॉजीकल युनिट)

१. संसर्गशास्त्र गट : (एपीडेमीयोलॉजीकल युनिट) :

लाळ खुरकूत रोगनियंत्रणाचे नियोजनासाठी लागणारी माहिती गोळा करणे, रोगप्रादुर्भावात रोगग्रस्त भागास, गावास, जनावरांचे बाजार इ. ठिकाणी भेटी देणे, माहितीचे संकलन करणे, उतीनमुने गोळा करणे, क्षेत्रिय पशुवैद्यकांना उतीनमुने रोग अन्वेषण विभाग पुणे, येथे पाठविण्यासाठी कुप्या पुरविणे ही कामे करते. या माहितीमुळे व प्रयोगशाळेतील चाचण्यांच्या निष्कर्षानुसार एखाद्या भागात लाळ खुरकूत रोगाच्या करावयाच्या लसीकरणाची माहिती दिली जाते व भविष्यात रोग होऊ नये म्हणून लाळ खुरकूत रोगाच्या कोणत्या प्रकारचे लसीकरण करावे याची माहिती दिली जाते.

२. विषाणूशास्त्र गट : (व्हायरॉलॉजीकल युनिट)

लाळ खुरकूत रोगास कारणीभूत विषाणूंचा अभ्यास व वर्गीकरण करणे, गोळा केलेल्या उती नमुन्यांवर कॉम्प्लीमेंट फिक्सेशन टेस्ट किंवा अत्याधुनिक एलायसा टेस्टच्या आधारे प्रक्रिया करून लाळ खुरकूत रोगाच्या विषाणूंचा ए, ओ, सी, एशिया-१ इ. प्रकार शोधून काढणे.

कार्यक्रम क्रमांक : १२ - महिलांचा आर्थिक विकास व सक्षमीकरण

पशुसंवर्धन विभागामार्फत लाभार्थीसाठी वैयक्तिक लाभाच्या योजना राबविण्यात येतात. विशेष घटक योजना, आदिवासी क्षेत्राबाहेरील योजनांतर्गत वैयक्तिक लाभाच्या योजना राबविल्या जातात. महिलाविषयक धोरणानुसार महिलांचा आर्थिक विकास व सक्षमीकरण या योजनेत वरील योजना राबविताना ३०% महिलांचा समावेश करून घेण्यात येतो.

या योजनांमध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो.

- १) संकरित कालवडी/म्हशीच्या सुधारित जातीच्या पारड्यांची जोपासना करण्यासाठी अर्थसहाय्य
- २) तलंगा वाटप
- ३) दुभत्या जनावरांच्या गटांचा पुरवठा करणे
- ४) दुभत्या जनावरांना खाद्य अनुदान
- ५) अनुसूचित जातीच्या कुटुंबांना शेळ्यांचे गट वाटप.

महिला लाभार्थींच्या उपरोक्त पाच बाबीमधील प्रकरणे मंजुरीनंतर व अनुदान उपलब्धतेनुसार विहित कालावधीत दुधाळ जनावरे/शेळ्यांचे गट पुरवठा, तलंगाचे गट वाटप केले जातात. शासनाच्या या धोरणानुसार सन २००२-०३ या आर्थिक वर्षापासून महिलांना केंद्रीभूत मानून नियोजन करण्याचे खात्याने ठरविले आहे. कार्यभाराचा तपशील तक्ता क्र. १ मध्ये दर्शविला आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : १३ - विविध योजना

अ) राष्ट्रीय कृषि विकास योजना :

(एव्हियन इन्फ्लुएंजा आणि इतर झुनॉटीक पशुरोगाच्या निदानासाठी टर्न की बेसिस तत्वावर जैवसुरक्षास्तर २ व जैवसुरक्षास्तर ३ प्रयोगशाळा उभारणी) “Creation of BSL III & BSL II Laboratory for Avian Influenza and other Zoonotic Pathogens at Disease Investigation Section, Aundh, Pune -67 on Turnkey Basis”

हा एक राष्ट्रीय दर्जाचा महत्वाकांक्षी प्रकल्प आहे. त्याद्वारे पशुपालकांना पशुरोग निदानाच्या व पशुआरोग्य तपासणीच्या अत्याधुनिक सुविधा उपलब्ध होणार आहेत. रोग अन्वेषण विभाग संस्थेस राष्ट्रीयस्तरावर पश्चिम विभागिय संदर्भ प्रयोगशाळेचा दर्जा प्राप्त असल्याने संलग्न असलेल्या ७ राज्यांमध्ये उद्भवणाऱ्या बर्ड फ्लू, ग्लॅंडर, लम्पीस्किन इत्यादी घातक रोगांचे निदान या प्रयोगशाळेतच करणे शक्य होणार आहे. तसेच पशुरोग नमुने राष्ट्रीयस्तरावरील प्रयोगशाळेस पाठविण्याची आवश्यकता राहणार नाही व रोग निदानास लागणारा वेळ कमी होणार आहे. क्षेत्रिय पशुवैद्यक संस्था आणि पशुपालक यांना उपचार व अनुषंगिक रोगनियंत्रण उपाय योजना वेळेत करणे शक्य होणार आहे. अशारीतीने कमी वेळेत पशुवैद्यकीय मदत उपलब्ध झाल्यामुळे पशुधनाचे संभाव्य नुकसान टाळण्यास मदत होणार आहे. राज्यात व देशातील इतर राज्यात मोठ्या प्रमाणावर उद्भवलेल्या लम्पी चर्म रोग प्रादुर्भावाचा विचार करता सदर प्रकल्पाचे महत्व व उपयुक्तता अधोरेखित होत आहे. त्याच प्रमाणे मानवास होणा-या रोगांपैकी ७१ टक्के रोग हे प्राण्यांपासून संक्रमित होतात असे तज्ञांचे मत आहे. भविष्यातील पशुरोग निदानाच्या राज्याच्या गरजा भागविण्यासाठी सदर प्रकल्पाची उभारणी पूर्ण होणे अत्यंत गरजेचे आहे. राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेच्या अंतर्गत एव्हियन इन्फ्लुएंजा आणि इतर झुनॉटीक पशुरोगाच्या निदानासाठी टर्न की बेसिस तत्वावर जैवसुरक्षास्तर २ व जैवसुरक्षास्तर ३ प्रयोगशाळा उभारणी (प्रकल्प किंमत रु.७५.६१२ कोटी) प्रकल्पाची मा. ना. श्री. अजित पवार, उपमुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य तथा पालकमंत्री, पुणे जिल्हा यांच्या शुभहस्ते दि.१२ फेब्रुवारी २०२२ रोजी झालेली असून काम प्रगतीपथावर आहे. पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, औंध, पुणे येथील कुक्कुट व विषाणू लस निर्मिती प्रयोगशाळेच्या नवीन इमारतीचे उद्घाटन मा. ना. श्री. अजित पवार, उपमुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य तथा पालकमंत्री, पुणे जिल्हा यांच्या शुभहस्ते दि. १२ फेब्रुवारी २०२२ रोजी झालेले असून लस उत्पादनाचे प्राथमिक चाचणीचे काम सुरु आहे.

राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेतर्गत विदर्भ व मराठवाडा विभागात दूध उत्पादन वाढीचा विशेष प्रकल्प :

१. दि. १८ मार्च २०१६ रोजीच्या सन २०१६-१७ च्या अर्थसंकल्पीय भाषणात दूध उत्पादन वाढीसाठीच्या कार्यक्रमाची घोषणा करण्यात आली आहे.

२. सदर कार्यक्रमाची अंमलबजावणी पशुसंवर्धन विभाग, राष्ट्रीय दुग्धविकास मंडळ व मदर डेयरी फ्रुटस एन्ड वेजीटेबल लि. (MDF & V) यांच्यामार्फत केली आहे.

३. प्रकल्पांतर्गत अकोला, अमरावती, बुलढाणा, वर्धा, नागपुर, चंद्रपुर, लातूर, नांदेड, जालना, यवतमाळ व धाराशिव अशा ११ जिल्हयातील एकुण ४२६३ गांवांमध्ये राबविण्यात येत आहे व प्रकल्पामध्ये समावेश करण्यात आलेला होता.

४. या योजने अंतर्गत, कृत्रिम रेतनाची सेवा दारापर्यंत पोहोचवणे (In convergence with Improving A.I.Delivery System of AHD), वैरण विकास कार्यक्रम, गुणवत्तापूर्ण पशुखाद्य (Cattle feed) व पशुखाद्य पुरके (Mineral Mixture) पुरवठा, ग्राम पातळीवरील पशुवैद्यकीय सेवा (अ. रोग प्रतिबंधक लसीकरण, ब. गोचिड गोमाशा निर्मुलन, क. वंध्यत्व निदान) व उपचार शिबिरे या अंतर्भूत करण्यात आल्या आहेत.

प्रकल्पांतर्गत गावांमध्ये, पशुसंवर्धन विभागाच्या विविध योजनेतर्गत खालील प्रमाणे माहे मार्च २०२३ अखेर ११,०६,१५५ कृत्रिम रेतन, वंध्यत्व निवारण ६,८५,६१२ जनावरे, औषधोपचार ६३,६१,३३२ जनावरे, लसीकरण १,८६,३५,७९२ काम झालेले आहेत. राष्ट्रीय दुग्धविकास मंडळामार्फत (मदर डेयरी) मार्फत सद्यस्थितीत १४८० दुध संकलन केंद्रावरून दुध संकलनाचे काम चालू आहे. २०,२०१ पशुपालकांमार्फत १,७८,६८३ लि. दूध संकलन केले जात आहे. सदर प्रकल्पाचा एकुण मंजूर निधी रु.१७४.४२ कोटीचा असून, ३०/११/२०२१ अखेर ५०.७२ कोटी निधी वितरीत झाला असून ३२.१६३२ कोटी निधी खर्च करण्यात आला आहे.

ब) दुधाळ जनावरांचे गट वाटप :

राज्याच्या दूध उत्पादनामध्ये वाढ करण्याबरोबरच ग्रामीण भागातील शेतकरी व पशुपालकांना अर्थार्जनाचे व स्वयंरोजगाराचे साधन उपलब्ध करून देण्यासाठी लाभार्थींना एकूण २ संकरित गाई २ दुधाळ म्हशींचे गट वाटप करण्यात येणार आहेत. सर्वसाधारण प्रवर्गातील लाभार्थींना गट किमतीच्या ५० टक्के अनुदान आणि अनुसूचित जाती व जमातींच्या लाभार्थींना प्रकल्प खर्चाच्या ७५ टक्के अनुदान देण्यात

येणार आहे. सर्वसाधारण प्रवर्गातील व अनुसूचित जाती व जमातींच्या लाभार्थींना अनुक्रमे १० टक्के व ५ टक्के एवढा निधी स्वतः उभारणे व उर्वरित रक्कम अनुक्रमे ४० टक्के व २० टक्के बँकेकडून कर्जरूपाने उपलब्ध करून घ्यावयाची आहे.

क) अंशतः ठाणबध्द पद्धतीने शेळी पालनाद्वारे शेतक-यांना पूरक उत्पन्न मिळवून देणे :

अंशतः ठाणबध्द पद्धतीने शेळी पालनाद्वारे राज्याच्या मांस व मांसजन्य पदार्थांच्या उत्पादनामध्ये वाढ करण्याबरोबरच ग्रामीण भागातील शेतकरी व पशुपालकांना अर्थार्जनाचे व स्वयंरोजगाराचे पूरक साधन उपलब्ध करून देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजने अंतर्गत १० शेळ्या व १ बोकड यांचे गट वाटप करण्यात येणार आहे. सर्वसाधारण प्रवर्गातील लाभार्थींना गट किमतीच्या ५० टक्के अनुदान आणि अनुसूचित जाती व जमातींच्या लाभार्थींना प्रकल्प खर्चाच्या ७५ टक्के अनुदान देण्यात येणार आहे. सर्वसाधारण प्रवर्गातील व अनुसूचित जाती व जमातींच्या लाभार्थींना अनुक्रमे १० टक्के व ५ टक्के एवढा निधी स्वतः उभारणे व उर्वरित रक्कम अनुक्रमे ४० टक्के व २० टक्के बँकेकडून कर्जरूपाने उपलब्ध करून घ्यावयाची आहे. या योजने अंतर्गत पश्चिम महाराष्ट्र, खानदेश आणि मराठवाडा विभागातील जिल्ह्यांमध्ये उस्मानाबादी व संगमनेरी या जाती तर कोकण व विदर्भ विभागातील जिल्ह्यांमध्ये स्थानिक हवामानामध्ये तग धरणाऱ्या शेळ्या व बोकड यांचे गट वाटप करण्यात येणार आहे.

ड) १००० मांसल कुक्कुट पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन व्यवसाय सुरू करणे :

राज्यात कुक्कुट मांस उत्पादनास मोठा वाव आहे. १२ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये १००० मांसल कुक्कुट पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन व्यवसाय सुरू करणे ही योजना राबविण्यात येणार आहे. यामध्ये कुक्कुट पालन व्यवसाय करण्यासाठी कुक्कुट पक्षी गृह, उपकरणे व इतर बाबींकरिता खुल्या प्रवर्गातील लाभार्थींना ५०% अनुदान (रु. १,१२,५००/- मर्यादेत) व अनुसूचित जाती/जमाती प्रवर्गातील लाभार्थींना ७५% अनुदान (रु. १,६८,७५०/- मर्यादेत) देण्यात येणार आहेत.

इ) महाराष्ट्र राज्य कृषी व्यवसाय ग्रामीण परिवर्तन प्रकल्प (स्मार्ट)

अल्पभूधारक आणि अल्पभूधारक शेतकरी आणि कृषि उदयोजकावर लक्ष केंद्रीत करणे आणि समावेशक आणि स्पर्धात्मक मूल्य साखळ्यांच्या विकासास पाठिंबा देण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य कृषी व्यवसाय ग्रामीण परिवर्तन प्रकल्प (स्मार्ट) हा प्रकल्प प्रस्तावित आहे. तांत्रिक सेवा आणि जोखीम व्यवस्थापन क्षमतांमध्ये पूरक गुंतवणूक असलेले उत्पादक आणि उदयोगासाठी नवीन आणि संघटित बाजारपेठांमध्ये प्रवेश वाढवून साध्य केले जाईल. हा प्रकल्प चालू असलेल्या बाजारपेठेस बळकटी देण्यास मदत करेल, उत्पादन, प्रक्रिया आणि मूल्यवर्धित पिकांचे व्यावसायिकरण आणि पशुधन उत्पादनांमध्ये विस्तारित खाजगी क्षेत्राची भूमिका याद्वारे बाजारपेठ प्रवेश वाढविण्यास आणि उदयोजक विकासास समर्थन देईल. कमोडिटी किंमतीतील चढउतार आणि कृषी क्षेत्राच्या संकटाला उत्तर देण्यासाठी राज्याची क्षमता वाढविणे यासह जोखीम कमी करण्याच्या उपाय योजनांना बळकटी देण्यासाठी या प्रकल्पात मदत होईल. बाजारपेठा आणि उत्पादनांच्या ट्रेडविषयी वेळेवर माहिती मिळविणे व उत्पादकांना वित्तपुरवठा व हेजिंग साधनांमध्ये प्रवेश वाढविणे. पशुसंवर्धन विभाग खालीलप्रमाणे कार्यक्रम प्रस्तावित आहे.

पशुधन : १. एफएओला टीए सहाय्य

२. एनआरसी सारख्या संशोधन संस्थांकडून टीए सहाय्य
३. जीएचए वर पशुसंवर्धन कर्मचा-यांना प्रशिक्षण
४. पशुसंवर्धन व पीएमसी च्या कर्मचा-यांना एनआरसी मार्फत प्रशिक्षण
५. अन्वेषण व अन्न सुरक्षा विषयक हस्तक्षेप, सल्लागार सेवा

मूल्य साखळी विकास :

- अ) १. शेळीपालकांकरिता तांत्रिक बाजार भेटी/ दौरे
२. शेळी/ मेंढी पालन शाळांसाठी टीओटी
३. परसाकडील कुक्कुट पालन शाळांकरिता टीओटी
४. शेळी/ मेंढी करिता एफएफएस
५. परसाकडील कुक्कुट पालनाकरिता एफएफएस
६. शेळीपालकांकरिता राज्यांतर्गत प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिक दौरे
७. कुक्कुट पालकांकरिता राज्यांतर्गत प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिक दौरे
८. शेळी पालकांकरिता राज्याबाहेर प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिक दौरे
९. कुक्कुट पालकांकरिता राज्याबाहेर प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिक दौरे

ब) व्यावसायिक लक्ष्याकरीता प्रजनन कार्यक्रम

फ) केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय पशुधन अभियान :

केंद्र शासनाने १२ व्या पंचवार्षिक योजने अंतर्गत विविध केंद्र पुरस्कृत योजना एकत्रित करून राष्ट्रीय पशुधन अभियान या नवीन योजनेस प्रशासकीय मंजूरी प्रदान केलेली आहे.

या अंतर्गत खालीलप्रमाणे ४ उप अभियानांचा समावेश केलेला आहे.

- १) पशुधन विकास अभियान
- २) पूर्वांतर विभागातील वराह विकास उप अभियान
- ३) पशुखाद्य व वैरण विकास उप अभियान
- ४) कौशल्य विकास, तंत्रज्ञान हस्तांतरण विस्तार उप अभियान.

शासनाने या अभियाना अंतर्गत राज्यस्तरीय कार्यकारी समिती व जिल्हा पशुधन अभियान समितीचे गठन केलेले आहे. या अभियानाच्या अनुषंगाने शासनाने दि. २०/१०/२०१४ रोजी शासन निर्णयाद्वारे अभियानाची उद्दिष्टे, कार्यपद्धती व माहे जुलै २०२१ रोजी मार्गदर्शक सूचना निर्गमित केलेल्या आहेत.

ग) राष्ट्रीय गोकूळ मिशन :

उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत

- १) देशी गायींच्या संवर्धनासाठी अनुवंशीक सुधारणा कार्यक्रमास राबविणे
- २) देशी गायींचे दुध उत्पादन व उत्पादकता वाढविणे.
- ३) देशी उच्च वळू पैदासी करिता पुरवठा करणे.

घ) राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम :

Nationwide Artificial Insemination programme (NAIP)/Genetic up-gradation through A.I. with High Yielding Indigenous Breed (HYIB) Semen मा पंतप्रधान महोदयांचे हस्ते दि. ११/०९/२०१९ रोजी शुभारंभ.

मुख्य उद्देश : देशी गोवंश जातीमध्ये अनुवंशीक सुधारणा व संवर्धन उदा. देवणी, लालकंधारी, गवळाऊ, खिल्लार, डांगी, गिर, सहिवाल, थारपारकर व राठी इत्यादी. सध्या NAIP-IV सुरु असून प्रत्येक फेरी अंतर्गत महाराष्ट्र राज्याचे झालेले कामकाज खालीलप्रमाणे आहे.

फेज	कालावधी	गावांची संख्या	गावांची एकूण संख्या	कृत्रिम रेतनाचे लक्ष्य	केलेली कृत्रिम रेतने	गर्भधारणा तपासणी	जन्मलेली वासरे
I	१५ सप्टेंबर ते ३१ मे २०२०	३०० गावे प्रती जिल्हा	१४,७१५	६,६०,०००	२,२३,५५२	१,६२,७६६	३०,२८५
II	१ ऑगस्ट २०२० ते ३१ जुलै २०२१	५०० गावे प्रती जिल्हा	१७,४०२	१५,००,०००	६,८०,६७०	४,४७,८१६	९३,६३५
III	१ ऑगस्ट २०२१ ते ३१ जुलै २०२२	कोल्हापूर जिल्हा वगळता राज्यातील	३३,५४९	५३,७७,८३२	१७,६१,४८६	९,८१,०६३	१,०१,२९२
IV	१ ऑगस्ट २०२२ ते ३१ जुलै २०२३	सर्व गावे	३४,५१२	५०,९८,१८२	१७,८३,७०२	९,३८,५७५	६६,९८९

च) पशुधन विमा योजना :

पशुधन विमा ही केंद्र पुरस्कृत योजना महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळामार्फत राज्यात २००६-०७ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेचा प्रमुख उद्देश पशुधारकाकडे उपलब्ध असलेल्या जनावराचा नैसर्गिक आपत्ती, अपघात अथवा रोगामुळे आकस्मिक मृत्यू झाल्यास होणाऱ्या नुकसानापासून संरक्षण देणे हा आहे. सुरुवातीला ही योजना सहा जिल्ह्याकरिता राबविण्यात आली होती आणि सन २०१०-११ मध्ये १८ जिल्ह्यांसाठी विस्तारित करण्यात आली. सन २०१४-१५ पासून सदर योजना राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत राज्यातील संपूर्ण जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात आली आहे.

सन २०१४-१५ ते सन २०१९-२० या कालावधीतील योजनेचा संक्षिप्त तपशिल

(खर्च रु. लक्ष मध्ये)

अ. क्र.	योजना कालावधी	प्राप्त तरतूद		खर्च		भौतिक साध्य		
		केंद्र हिस्सा	राज्य हिस्सा	केंद्र हिस्सा	राज्य हिस्सा	लहान जनावरे	मोठी जनावरे	एकुण लाभार्थी
१	फेब्रुवारी-१६ ते मार्च-१७	४९७.७९	३९४.५५	४९७.७९	३७५.८४	१७१०६६	१२६७९४	८०८०८
२	ऑक्टोबर-१८ ते जानेवारी-२०	२००.००	१३६.०५	१९३.२९	१३६.०५	१८२९७	२२०३७	११९६९
	एकुण	६९७.७९	५३०.६	६९१.०८	५११.८९	१८९३६३	१४८८३१	९२७७७

- पहिल्या टप्प्यात एकुण ८७०७ दाखल दाव्यांपैकी ८३२७ मृत जनावरांचे दावे निकाली. त्यापोटी विमा कंपनीने रु.२३८६.९० लक्ष निधी लाभार्थ्यांना अदा केली आहे. (राज्य हिस्सा रु.१८.७१ लक्ष अर्खचित).
- दुसऱ्या टप्प्यात एकुण ३८५४ दाखल दाव्यांपैकी ३३०० मृत जनावरांचे दावे निकाली. त्यापोटी विमा कंपनीने रु.९५८.०१ लक्ष निधी लाभार्थ्यांना अदा केली आहे. (अर्खचित केंद्र हिस्सा रु.६.७१ लक्ष केंद्राकडे समर्पित).

छ) राष्ट्रीय गुरे पैदास प्रकल्प :

सन २०१४-१५ पासून राष्ट्रीय गुरे पैदास व दुग्धविकास कार्यक्रम नव्याने सुरु करणेत आला आहे. सदर योजनेकरिता केंद्र शासनाने महाराष्ट्रासाठी सन २०१४-१५ ते २०१६-१७ अखेर एकुण रु.५४.३८ कोटी निधी मंजूर केला आहे. राष्ट्रीय गुरे व म्हैस पैदास प्रकल्प हा १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत कार्यक्रम असून तो पशू प्रजनन सेवेचे बळकटीकरण व विस्तारीकरण, देशी जातीचे संवर्धन तसेच ग्रामीण युवकासाठी स्वयंरोजगार निर्मितीकरिता महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर यांचेमार्फत राबविण्यात येत आहे.

ज) राष्ट्रीय पशू उत्पादकता अभियान : सन २०१७-१८ पासून सदर अभियानांतर्गत केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार खालीलप्रमाणे प्रमुख प्रकल्प राबविण्याचे निश्चित करण्यात आले. खालील १ ते ४ योजना राष्ट्रीय गोकूळ मिशन अंतर्गत राबविण्यात येत आहेत.

१. राष्ट्रीय पशू उत्पादकता अभियान अंतर्गत पशुसंजीवनी : या योजनेअंतर्गत राज्यातील गायी/ म्हशींना टॅगींग करणे तसेच सर्व जनावरांकरिता आरोग्यपत्रिका (नकुल स्वास्थ पत्र) पुरविणे तसेच सर्व जनावरांचा डाटा नॅशनल डाटाबेसवर अपलोड करणे प्रस्तावित आहे.
२. राष्ट्रीय पशू उत्पादकता अभियान अंतर्गत आधुनिक प्रजनन तंत्रज्ञान : या योजनेचा उद्देश उच्च वंशावळीच्या व रोगमुक्त गायी/म्हशींची उपलब्धता वाढविणे असून यामध्ये इन व्हिट्रो फर्टिलायझेशन/मल्टीपल ओहुलेशन इन भ्रूण प्रत्यारोपण या बाबींचा समावेश केलेला आहे.
३. राष्ट्रीय पशू उत्पादकता अभियान अंतर्गत ई-पशुहाट/नकुल प्रजनन बाजार : या योजनेचा उद्देश देशातील पशू प्रजनन करणाऱ्या संस्था व पशुपालन करणारे शेतकरी यांच्या मध्ये ई-मार्केट द्वारे जनावरांचे खरेदी विक्रीचे व्यवहारास प्रोत्साहन देणे प्रस्तावित आहे.
४. राष्ट्रीय पशू उत्पादकता अभियान अंतर्गत देशी जनावरांची राष्ट्रीय जनुकीय केंद्र स्थापन करणे : या योजनेअंतर्गत देशातील शुद्ध देशी गोवंश/म्हैशवंशाचे जतन व संवर्धन करण्यासाठी राष्ट्रीय पशू जनुकीय केंद्र स्थापन करणे प्रस्तावित आहे.
५. सर्वसमावेशक अनुवंशिक सुधारणा कार्यक्रम : राज्यातील गायी म्हशींची उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी शासनाने सर्वसमावेशक अनुवंशिक सुधारणा कार्यक्रम ही योजना सन २०१३-२०१४ पासून राबविण्यास मंजूरी प्रदान केलेली आहे. नोंदणीकृत गायी म्हशींना अतिउच्च वंशावळीच्या वळुंच्या गोठीत रेतमात्रांद्वारे कृत्रिम रेतन करण्यात येत आहे. अशाप्रकारे या उच्च दर्जाच्या गायी म्हशींपासून उच्च वंशावळीची संकरीत व देशी वासरे निर्माण करून याद्वारे पीढी दरपीढी अनुवंशिक सुधारणा करण्याचे प्रयत्न चालु आहे. योजनेअंतर्गत माहे नोव्हेंबर २०२३ अखेर जन्मलेल्या वासरांच्या मानधनापोटी रु.५०००/- प्रमाणे ४०४३ वासरांकरिता एकूण रु.२०२.१५ लक्ष निधी प्रोत्सहनपर अनुदान म्हणून योजनेमध्ये सहभागी झालेल्या पशुपालकांना वितरीत करण्यात आलेला आहे.

झ) पशुस्वास्थ्य व रोग नियंत्रण कार्यक्रम :-

केंद्र शासनाने सप्टेंबर २०१९ मध्ये राष्ट्रीय पशुरोग नियंत्रण कार्यक्रम ही योजना संपूर्ण देशात मिशन तत्वावर राबविण्याच्या महत्वाकांक्षी योजनेस मंजूरी प्रदान केली असून सदरची योजना वर्ष २०१९-२० पासून पुढील १० वर्षांच्या कालावधीकरिता राबविण्याचे लक्षांकित असून सन २०२४-२५ पर्यंत लाळखुरकुत आणि ब्रुसेल्ला या दोन्ही रोगांच्या प्रादुर्भावावर प्रतिबंधात्मक लसीकरणद्वारे प्रभावी नियंत्रण साध्य करणे आणि सन २०२९-३० पर्यंत या दोन्ही रोगांचे उच्चाटन साध्य करणे असे उद्दिष्ट्य निर्धारित करण्यात आले आहे. सदर योजना सन २०२१-२२ पासून पशुस्वास्थ्य व रोग नियंत्रण कार्यक्रम या समूहगट योजनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेली आहे. या योजनेसमवेत अत्यंत गंभीर पशुरोग नियंत्रण कार्यक्रम (पीपीआर निर्मुलन कार्यक्रम व क्लासिकल स्वाईन फिवर कंट्रोल प्रोग्राम) पशुवैद्यकीय संस्थांची स्थापना व बळकटीकरण अंतर्गत फिरते पशुवैद्यकीय संस्थांची स्थापना अॅस्कॅड या योजनांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

सन २०२० पासून राज्यात एकूण तीन लाळ-खुरकुत प्रतिबंधात्मक लसीकरण फेरी पूर्ण झालेल्या असून ब्रुसेल्ला प्रतिबंधात्मक लसीकरणाची दुसरी फेरी सन २०२३-२४ मध्ये सुरु आहे. लाळ-खुरकुत प्रतिबंधात्मक लसीकरण फेरी १ मध्ये १,४७,२७,२१३ फेरी २ मध्ये १,६९,४५,४३६ व फेरी ३ मध्ये १,६३,४३,६७८ व फेरी ४ मध्ये १,७६,३७,९१० (दि.०६/०५/२०२४ अखेर) इतक्या गायवर्ग व म्हैस वर्ग पशुधनास लसीकरण करण्यात आलेले आहे. त्याचप्रमाणे ब्रुसेल्ला प्रतिबंधात्मक लसीकरणामध्ये माहे मार्च २०२४ अखेर १५.८१ लक्ष कालवडी व पारड्यांचे लसीकरण पूर्ण झालेले आहे. तसेच, लसीकरणपूर्वी सर्व पशुधनास टॅगींग करणे सुरु आहे.

(आकडेवारी लाखात)

लस	पशुधन	फेरी १	फेरी २	फेरी ३	फेरी ४
एफ एम डी	गोवर्गीय व म्हैसवर्गीय	१४७.२७	१६९.४५	१६३.४४	१७६.३७
ब्रुसेल्ला	गाय व म्हैस मादी वासरे	१५.८१			

ट) मुख्यमंत्री पशुस्वास्थ्य योजना :

राज्यातील पशुधनास कृत्रिम रेतन, औषधोपचार, लसीकरण, शस्त्रक्रिया, वंध्यत्व तपासणी, गर्भधारणा तपासणी इत्यादि प्रकारच्या पशुआरोग्य सेवा पशुवैद्यकीय संस्थामार्फत नियमितपणे पुरविल्या जातात. तथापि पशुधन आजारी पडल्यास सदर पशुधनास नजीकच्या पशुवैद्यकीय दवाखान्यात घेऊन जावे लागते. बहुतांश पशुपालकांना हा आर्थिक भार परवडणारा नसतो, त्यामुळे पशुवैद्यकीय सेवेअभावी पशुधनाचा मृत्यू होवून पशुपालकांचे आर्थिक नुकसान होते. राज्यातील पशुधनाची क्षमता वाढविण्यासाठी त्यांचे आरोग्य उत्तम असणे गरजेचे आहे व त्याकरिता उत्कृष्ट दर्जाच्या पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. यासाठी राज्यातील दुर्गम, डोंगराळ, आदिवासी बहुल भागामध्ये तसेच ज्या भागामध्ये पशुधनाच्या तुलनेत पशुवैद्यकीय दवाखान्यांची संख्या कमी आहे, तसेच दळणवळणाच्या सोयी अपुऱ्या आहेत अशा तालुक्यांमध्ये पशुरुग्णांना पशुवैद्यकीय सेवा पशुपालकांच्या दारापर्यंत पोचविण्यासाठी "मुख्यमंत्री पशुस्वास्थ्य योजने अंतर्गत" फिरते पशुचिकित्सा पथक स्थापन करण्याचा निर्णय शासनाने घेतलेला आहे. सदर योजने अंतर्गत सद्यस्थितीत सुसज्ज ७३ फिरते पशुचिकित्सा पथके क्षेत्रीय स्तरावर कार्यरत आहेत. पशुसंवर्धन आयुक्तालयात उभारणी करण्यात आलेल्या मध्यवर्ती कॉल सेंटरद्वारे या वाहनांचे सनियंत्रण करण्यात येते.

सदर फिरत्या पशुचिकित्सा वाहनांकडे रोग निदानासाठी सूक्ष्म दर्शक यंत्र, अत्याधुनिक शस्त्रक्रिया साहित्य, कृत्रिम रेतनासाठी आवश्यक उपकरणे, औषधी, शवविच्छेदन व नमुने गोळा करणेसाठी आवश्यक साहित्य याबरोबरच विस्तार कार्यासाठी उपयुक्त दुरचित्रवाणी

व ध्वनीक्षेपक संच उपलब्ध आहे. माहे मे २०२१ ते मार्च २०२४ या कालावधीत उपचारासाठी शेतकरी/ पशुपालकांकडून २,३०,०६८ इतक्या सेवांची ऑनलाईन नोंदणी झालेली आहे. तर प्रत्यक्षात १,५५,४१० इतक्या ऑनलाईन कॉल्सला सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत. यामध्ये ३७,५६७ पशुपालकांपर्यंत घरपोच आरोग्य सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत. एप्रिल २०२३ ते मार्च २०२४ या कालावधीत १,१९,६४६ ऑनलाईन नोंदणी झालेली आहे. प्रत्यक्षात १,०९,७६८ इतक्या ऑनलाईन कॉल्सला सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत. तर प्रत्यक्षात २०,५६७ इतक्या पशुपालकांपर्यंत घरपोच पशुआरोग्य सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत.

ठ) गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजना :

राज्यात गोवंशीय प्राण्यांच्या कत्तलीवर दि.४ मार्च २०१५ पासून महाराष्ट्र प्राणी रक्षण (सुधारणा) अधिनियम, १९९५ कायदानुसार प्रतिबंध करण्यात आलेला आहे. त्यामुळे शेतकामासाठी, ओझी वाहण्यासाठी व पैदाशीसाठी उपयुक्त नसलेले गोवंशीय बैल व वळू यांच्या कत्तलीवर बंदी घालण्यात आलेली आहे. तसेच गाय, बैल, वळू यांच्या कत्तलीसाठी परराज्यात करावयाची वाहतूक व तदनुषंगिक खरेदी/ विक्री करण्यास देखील प्रतिबंध करण्यात आलेला आहे. परिणामी कालांतराने शेती व दुध यासाठी अनुत्पादक असलेल्या गोवंशीय पशुधनाच्या संख्येत वाढ होणार असून या सर्व पशुधनाचा विचार करता राज्यातील गोवंशाचे रक्षण करणे, त्यांचा सांभाळ करणे तसेच गोवंशावर संशोधन करणे यासाठी राज्यात गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र ही नवीन योजना राज्यातील मुंबई व मुंबई उपनगर हे दोन जिल्हे वगळता उर्वरित ३४ ग्रामीण जिल्ह्यात राबविण्यासाठी शासनाने मान्यता प्रदान केली आहे.

सदर योजने अंतर्गत अनुदान प्राप्त होण्यासाठी राज्यभरातील प्राणी कल्याणाचे कामकाज करणाऱ्या संस्थांकडून शासनाकडे सादर केलेल्या प्रस्तावास अनुसरून शासन निर्णय दि.३१/०३/२०१८ अन्वये २१ संस्थांची तसेच शासन निर्णय दि.०४/०५/२०१८ अन्वये १३ संस्थांची अशा एकूण ३४ संस्थांची निवड करण्यात आली. ३४ पैकी दोन संस्थांनी अनुदान स्विकारण्यास नकार दिल्यामुळे ३२ संस्थांना एका वेळेचे रु.१ कोटी अनुदान टप्प्याटप्प्याने वितरित करण्यास शासन मान्यता प्रदान करण्यात आली आहे.

दि.३१/०३/२०२३ अखेर ५ संस्थांना अंतिम हप्ता वितरित करण्यात आलेला आहे. १४ संस्थांना ४ था हप्ता वितरित करण्यात आलेला आहे. ८ संस्थांना ३ रा हप्ता वितरित करण्यात आलेला आहे. ३ संस्थांना २ रा हप्ता वितरित करण्यात आलेला आहे व २ संस्थांना १ ला हप्ता वितरित करण्यात आलेला आहे. मंजूर अनुदान रु. ३१४५.५६ लक्ष अनुदानापैकी एकुण रु. २६०९.५१ लक्ष निधी वितरित करण्यात आलेला आहे. या योजनेचे रु. ५३६.०५ लक्ष दायित्व आहे.

नविन सुधारित गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजना

शा.नि.पविआ-२०२१/प्र.क्र.३५६/पदुम-३, दि.१७/०५/२०२३ नुसार राज्यात सन २०२३-२४ मध्ये सुधारित गोवंश गोवर्धन सेवा केंद्र योजना राबविण्यात येत आहे. राज्यातील ३४ जिल्ह्यातील प्रत्येक तालुक्यामध्ये १ याप्रमाणे ३२४ तालुक्यासाठी सदर योजना राबविण्यात येत आहे.

अनुदान : योजनेअंतर्गत ५० ते १०० पशुधन असलेल्या गोशाळेस रु.१५.०० लक्ष, १०१ ते २०० पशुधनास रु.२०.०० लक्ष व २०० पेक्षा अधिक पशुधन असलेल्या गोशाळेस रु.२५.०० लक्ष एवढे अनुदान प्रथम टप्प्यात ६० टक्के व निर्धारित निकषाच्या पूर्तीनंतर व्दितीय टप्प्यात उर्वरितअनुदान वाटप करण्यात येणार आहे.

योजनेचा मुलभूत उद्देश : दुग्धोत्पादनास, शेती कामास, पशु-पैदाशीस, ओझी वाहण्याच्या कामास उपयुक्त नसलेल्या/ असलेल्या गाय, वळू, बैल व वय झालेले गोवंश यांचा सांभाळ करणे. अशा पशुधनासाठी चारा, पाणी व निवाऱ्याची सोय उपलब्ध करून देणे. गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्रामधील पशुधनासाठी आवश्यक असलेल्या वैरणीसाठी वैरण उत्पादन कार्यक्रम राबविणे. गोमुत्र, शेण इ. पासून विविध उत्पादने, खत, गोबरगॅस व इतर उप-पदार्थांच्या निर्मितीस प्रोत्साहन/ चालना देणे.

अनुदानपात्र गोशाळांना पुढील बाबी बंधनकारक आहेत : राज्याच्या पशुपैदाशीच्या प्रचलीत धोरणानुसार देशी गायीच्या जातीचे संवर्धन व त्यांच्या संख्येत वाढ होण्याकरीता संस्थेकडील देशी तसेच गावठी गायींमध्ये शुद्ध देशी गायीच्या जातीच्या वळूचे वीर्य वापरून कृत्रिम रेतन करून घेणे. वरील प्रमाणे कृत्रिम रेतनाने पैदास झालेली नर वासरे महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाच्या मागणीनुसार गोठीत रेतन प्रयोगशाळेसाठी नाममात्र दराने उपलब्ध करून घेणे. संस्थेमधील वळूचे खच्चीकरण करणे गरजेचे असेल.

निवडीचे निकष : सदरची संस्था धर्मादाय आयुक्त यांच्याकडे नोंदणीकृत असावी व गोवंश संगोपनाचा कमीत कमी ३ वर्षांचा अनुभव असावा. वैरण/ चारा उत्पादनासाठी तसेच पशुधन संगोपनासाठी संस्थेकडे स्वतःच्या मालकीची अथवा ३० वर्षांच्या भाडेपट्ट्यावरची किमान ०५ एकर जमीन असावी. संस्थेकडे मागणी केलेल्या एकूण अनुदानाच्या कमीत कमी १० टक्के एवढे खेळते भाग-भांडवल असावे. संस्थेचे नजीकच्या मागील ३ वर्षांचे लेखापरिक्षण झालेले असावे. संस्थेस गोसेवा/ गो-पालनाचे कार्य करण्यासाठी आयुक्त पशुसंवर्धन, महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांच्यासोबत करारनामा करण्याचे बंधनकारक राहिल. संबंधीत संस्थेचे राष्ट्रीयकृत बँकेत खाते असणे आवश्यक आहे. संस्थेवर कार्यरत कर्मचारी/ मजूर यांचे वेतन इ. चा खर्च संस्थेकडून अदा करण्यासाठी संस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असावी.

या योजनेमध्ये प्रामुख्याने खालील मुलभूत सुविधाकरिता अनुदान देय ठरेल: पशुधनासाठी नविन शेडचे बांधकाम, चा-याची, पिण्याची व्यवस्था व वैरण उत्पादनासाठी पाण्याच्या उपलब्धते करिता विहिर/ बोअरवेल, चारा कटाई करण्यासाठी विद्युत चालित कडबाकुट्टी यंत्र, मुरघास प्रकल्प, गांडुळखत निर्मिती प्रकल्प, गोमुत्र, शेण यापासून उत्पादन निर्मिती प्रकल्प व विक्री केंद्र इत्यादी मुलभूत सुविधांकरिता.

निधी : सदर योजनेकरीता सन २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पिय अंदाजामध्ये रु.५३०० लक्ष ची तरतुद (१०) (०४) गोवर्धन गोवंश सेवा (२४० डी २५७) केंद्र (कार्यक्रम) ३३, अर्थसहाय्य अंतर्गत करण्यात आली आहे. राज्यात महाराष्ट्र गोसेवा आयोगाची स्थापना झाल्याने गोवर्धन गोवंश विषयक योजना आयोगामार्फत राबविणे प्रस्तावित आहे. सदर योजना राबविण्यासाठी सर्व जिल्ह्यामध्ये व्यापक प्रसिध्दी प्रचार करून

दि.१८.०८.२०२३ पर्यंत दोन वेळा मुदतवाढ देवून अर्ज मागविण्यात आले होते. त्यानुषंगाने राज्यातून एकूण ४६० गोशाळांचे अर्ज प्राप्त झाले होते. सदर अर्जाची तपासणी करून राज्यातील एकूण २२२ पात्र गोशाळांचे अर्ज पुढील निवड प्रक्रियेच्या अनुषंगाने शासनास सादर करण्यात आलेले आहेत.

महाराष्ट्र गोसेवा आयोग

महाराष्ट्र राज्यामध्ये पशुंचे संवर्धन, संरक्षण व कल्याण करण्यासाठी आणि त्यासाठी कार्यरत असणाऱ्या संस्थांचे पर्यवेक्षण करण्यासाठी, महाराष्ट्र गोसेवा आयोग अधिनियम २०२३ दि.२८.०४.२०२३ रोजी शासन राजपत्रात प्रसिध्द केलेनुसार दि.१०.०५.२०२३ रोजीच्या अधिसूचनेद्वारे लागू करण्यात आलेला आहे.

आयोग : दि.०७.०७.२०२३ च्या अधिसूचनेद्वारे पुढील तीन वर्षासाठी श्री. शेखर मुंदडा, श्री. सुनिल सुर्यवंशी, श्री. संजय भोसले, डॉ. नितीन मनमोहनराव मार्कडेय, श्री. सनत कुमार गुप्ता, श्री. उध्दव नेरकर, श्री. दिपक भगत हे अशासकीय सदस्य नियुक्त असून श्री. शेखर मुंदडा हे गोसेवा आयोगाचे विद्यमान अध्यक्ष आहेत. अधिसूचित कार्य पार पाडण्यासाठी दि.०१.०९.२०२३ चे अधिसूचनेद्वारे "महाराष्ट्र गोसेवा आयोग" म्हणून २२ सदस्यांचे मंडळ गठित करण्यात आलेले आहे. आयोगाचे सदस्य सचिव म्हणून कार्य करण्यासाठी सहआयुक्त पशुसंवर्धन हे पद असून इतर २४ अधिकारी/ कर्मचारी शासन नियुक्त असणार आहेत. सध्यस्थितीत लेखा अधिकारी आयुक्त कार्यालय, पुणे हे अहरण व वितरण अधिकारी म्हणून काम पाहात आहेत. आयोगास पशुधन विकास अधिकारी, लिपिक, शिपाई प्रत्येकी एक पद तात्पुरते उपलब्ध करून देण्यात आलेले आहेत.

कार्यालय : आयोगाच्या मुख्यालय आयुक्त पशुसंवर्धन कार्यालय, औंध, पुणे-६७ येथील कार्यालयामध्ये तात्पुरत्या स्वरूपात स्थापित करण्यात आले असून कामकाज सुरु आहे.

कार्ये : राज्यामध्ये पशुंचे संवर्धन, संरक्षण व कल्याण करणे व त्यासाठी कार्यरत असणाऱ्या संस्थांचे नोंदणी, निरीक्षण व पर्यवेक्षण करणे. अस्तित्वात असलेल्या कायद्यान्वये पशुंच्या संरक्षणाची सुनिश्चिती करणे. नोंदणीकृत संस्थेद्वारे देखभाल करण्यात येणाऱ्या दुर्बल, वयस्क व रोगग्रस्त पशुंचे योग्य व्यवस्थापन, काळजी व उपचार यांची सुनिश्चिती करणे. महाराष्ट्र राज्याच्या गोवंश प्रजनन धोरणाच्या अंमलबजावणीची सुनिश्चिती करणे व त्याचे संनियंत्रण करणे. आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत संस्थांना बळकट करणेसाठी सहाय्यकारी ठरतील अशा उपाययोजना सुचविणे. संस्थांना आर्थिक सहाय्य देणे. जाती सुधारणा, वैरण विकास आणि मल, मुत्र व बायोगॅस इत्यादी वर आधारित उद्योग यासाठी विद्यापीठे/ संशोधन संस्था यांच्याशी समन्वय साधून नवीन वैज्ञानिक तंत्रज्ञान स्वीकारण्याचे कामी सहाय्य घेणे. संस्थांच्या कामकाजातील तक्रारींची चौकशी, पशुंवरील क्रुरतेला प्रतिबंध करण्याच्या कृतींचा व जिल्हा प्राणीक्लेश प्रतिबंधक सोसायटीच्या कामाचा आढावा घेणे.

गोसेवा आयोग निधी

हा गोसेवा आयोगाचा निधी ज्यामध्ये शासनाची अनुदाने, प्राप्त नोंदणी शुल्क आणि कोणत्याही व्यक्तीने/ संस्थेने दिलेल्या देणग्या, बक्षिसे व मृत्यूपत्रित दान यांसह आयोगाला प्राप्त झालेला सर्व पैसा जमा करण्यात येईल. सदरील निधीमधून आयोगाद्वारे अधिनियमामध्ये निर्देशित कार्ये पार पाडण्यासाठी शासकीय वित्तीय नियमाप्रमाणे खर्च करण्यात येईल. १००% राज्य हिस्सा लेखाशिर्ष २४०३ इ ४९६ नुसार आयोगास २०२३-२४ ला वेतन रु.२ कोटी व वेतनेतर रु.१० कोटी असा एकूण रु.१२ कोटी निधी मंजूर आहे .

अधिकार:- अधिनियमाच्या तरतूदींचे उल्लंघन/ कसूर/ अवहेलना केल्यास अशा संस्थेवर/ व्यक्तीला चौकशी व म्हणणे मांडण्याच्या संधी दिल्यानंतर दोषी असल्यास तिच्यावर रूपये दहा हजार पर्यंतच्या द्रव्य दंडाची शास्ती लादता/ महसूली वसूली करता येईल. गोसेवा आयोगाचे सदस्य हे लोकसेवक असतील असे मानण्यात आले आहे. या अधिनियमान्वये सद्भावना पूर्वक केलेल्या कृतीस गोसेवा आयोगाचा कोणताही सदस्य अथवा अधिकारी/ कर्मचारी यांचेवर दावा, खटला किंवा कायदेशीर कार्यवाही दाखल करता येणार नाही.

महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियम २०१५

पशुसंवर्धन विभागाच्या स्थापनेचा मूळ हेतू पशुंचे स्वास्थ्य व रोग नियंत्रण, पशु प्रजनन, वैरण विकास, पशु व कुक्कुट पक्षांची उत्पादकता व उत्पादन वाढविणे व त्यायोगे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे हा आहे. त्यामुळे पशुसंवर्धन विभागाकडून पशुपालक, शेतकरी यांना देण्यात येणाऱ्या विविध पशुवैद्यकीय सेवा लोकाभिमुख करणे व त्या सेवा संबंधितांना वेळेत मिळणे आवश्यक आहे. त्यानुषंगाने महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियम २०१५ अंतर्गत शासन निर्णय क्र. कृवपदुम-३३०३०/ २५/ २०२३/ एमएजी/ पदुम-४ (६५१३०६), दि.०९ जानेवारी २०२४ नुसार पशुसंवर्धन विभागाच्या एकूण ७७ सेवांचा समावेश करण्यात आला असून सदर सेवा ऑफलाईन पद्धतीने देण्यात येत आहेत.

सद्यस्थितीत पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय विकास विभागाचे पोर्टल उपलब्ध नसल्याने ते विकसित करण्याची कार्यवाही सुरु असून, पोर्टल विकसित होईपर्यंत शेतकरी, पशुपालक यांना या ७७ सेवा महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियमांतर्गत ऑफलाईन पद्धतीने देण्यात येत आहेत. विभागाचे पोर्टल विकसित झाल्यानंतर व ते पोर्टल आपले सरकार पोर्टलशी संलग्न केल्यानंतर या सर्व ७७ सेवा ऑनलाईन पद्धतीने देण्यात येणार आहेत. सदरील सेवांचा लाभ घेण्यासाठी पशुपालकास ऑफलाईन पद्धतीने अर्ज करून व विहित सेवा शुल्क भरून पदनिर्देशित अधिकारी यांचेकडून आवश्यक सेवा उपलब्ध करून घेता येतील.

कार्यक्रम क्रमांक : १४ - माहिती तंत्रज्ञान

पशुसंवर्धन विभाग माहिती व तंत्रज्ञान कक्ष (आयटी हब)

शासन निर्णय क्रमांक संकीर्ण-१००९/ प्र.क्र.१/ आयटी सेल, दि.३०.०९.२००९ अन्वये पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास आणि मत्स्यव्यवसाय विभागांतर्गत ई-गव्हर्नन्स कार्यान्वयित करण्याकरिता पशुसंवर्धन आयुक्तालय, पुणे या कार्यालयात स्वतंत्र आयटी हबची (आयटी सेल) स्थापना करण्यात आलेली आहे.

उद्दिष्टे :

१. पशुसंवर्धन विभागाचे अधिकृत संकेतस्थळ विकसित करणे आणि वेळोवेळी आवश्यकतेनुसार नव-नवीन आयटी प्रणाली विकसित करणे.
२. पशुसंवर्धन विभागाच्या तांत्रिक आणि गैर तांत्रिक मनुष्यबळाचे माहिती तंत्रज्ञान विषयक ज्ञान आणि कौशल्य यामध्ये सुधारणा करणे.
३. तांत्रिक कामकाजाविषयी माहिती पुरविणारी प्रणाली (MIS) विकसित करणे.
४. व्यापक तांत्रिक माहितीचे वेळोवेळी विश्लेषण करण्याच्या अनुषंगाने सर्वसमावेशक अहवाल तयार करणे.
५. ई-प्रशासन धोरणांतर्गत विविध प्रकल्प हाती घेणे.

पशुसंवर्धन विभाग माहिती व तंत्रज्ञान कक्षाची कार्ये :

१. या कक्षाकडून पशुसंवर्धन विभागाचे संकेतस्थळ (ahd.maharashtra.gov.in) आणि महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ (mldb.maharashtra.gov.in) तसेच पशुसंवर्धन विभागाचे पोर्टल (ah.maharashtra.gov.in) यांचे नियमित कामकाज पाहिले जाते.
२. सदर संकेतस्थळांचे नियमित कामकाज करण्याकरिता या कक्षामध्ये शासन मान्यताप्राप्त कंपनीच्या डेव्हलपर्स आणि प्रोग्रामर्स यांची नेमणूक करण्यात येते.
३. पशुसंवर्धन विभागाच्या संकेतस्थळावर शासननिर्णय, निविदा आणि दरपत्रके याविषयी सूचना खात्याच्या कर्मचारी आणि अधिकारी यांच्याकरिता तसेच पशुपालकांसाठी इतर उपयुक्त महत्वाची माहिती वेळोवेळी अपलोड करण्यात येते, जसे की वेळोवेळी पशुधनासाठी लसीकरण, रोग प्रादुर्भाव, जनावरांची घ्यावयाची काळजी, चारा लागवड इ.
४. सर्व संकेतस्थळांचे आवश्यकतेनुसार security audit करणे.

५. राष्ट्रीय डिजिटल पशुधन अभियान (NDLM) :

पशुसंवर्धन विभाग केंद्र शासन आणि राष्ट्रीय दुग्ध विकास मंडळाद्वारे पशु उत्पादकता आणि आरोग्यासाठी राष्ट्रीय डिजिटल पशुधन अभियान (NDLM) हा महत्त्वाकांक्षी आणि व्यापक प्रकल्प हाती घेण्यात आलेला आहे. याअंतर्गत माहिती तंत्रज्ञान आधारित प्रणाली तयार करण्यात आलेली असून याद्वारे पशुपालक-केंद्रीत, तंत्रज्ञान-सक्षम परिसंस्था तयार करण्याचे उद्दिष्ट आहे. या प्रणालीमध्ये प्राणी प्रजनन प्रणाली, पशुपोषण, रोग नियंत्रण कार्यक्रम आणि पशुजन्य उत्पादनांसाठी मागोवा घेण्याची (ट्रेसिबिलिटी) यंत्रणा देखील सामाविष्ट आहे. सदर प्रणालीच्या वापरास राज्यात दि.०७/११/२०२३ रोजी सुरुवात करण्यात आलेली असून प्राथमिक प्रशिक्षण आणि वापरकर्ता व्यवस्थापन पूर्ण झालेले असून सदर प्रणालीच्या प्रभावी वापरास सर्व जिल्ह्यांमध्ये सुरुवात झालेली आहे.

६. पशुसंवर्धन आयुक्तालय, पुणे-६७ येथे ई-ऑफिस प्रणालीचा अवलंब करणे :

शासकीय कामकाजात संगणकाचा अधिकाधिक वापर करून शासकीय कामकाज गतीमान व्हावे, कामकाजात सुसूत्रता यावी, दस्तऐवज सुरक्षित राहावे व माहिती त्वरेने आणि जलद गतीने प्राप्त होऊन निर्णय प्रक्रिया सुलभ व्हावी यासाठी शासकीय कामकाजात संगणकाचा प्रभावीपणे वापर करण्यासाठी शासनाने वेळोवेळी सूचित केले आहे. त्यास अनुसरून पशुसंवर्धन आयुक्तालय, पुणे-६७ येथे ई-ऑफिस प्रणालीचा (mahaeoffice.maharashtra.gov.in) वापर करण्यात येत आहे.

७. पशुसंवर्धन विभागाच्या वैयक्तिक लाभाच्या योजना ऑनलाईन पद्धतीने राबविण्यासाठी (जिल्हा वार्षिक आणि राज्यस्तरीय) ऑनलाईन प्रणाली :

पशुसंवर्धन विभागाच्या राज्यस्तरीय नाविन्यपूर्ण योजनेंतर्गत सर्वसाधारण/ अनुसूचित जाती उपयोजना/ आदिवासी क्षेत्र उपयोजना या योजनांतर्गत १००० मांसल कुक्कुट पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन व्यवसाय सुरु करणे, शेळी पालनाद्वारे शेतक-यांना पूरक उत्पन्न मिळवून देणे तसेच राज्यात दुग्ध उत्पादनास चालना देण्यासाठी दुधाळ संकरीत गायी/ म्हशींचे गट वाटप करणे या वैयक्तिक लाभाच्या योजनांसाठी लाभार्थी निवड करणेसाठी Online प्रणाली (वेबसाइट व ॲन्ड्रॉईड ॲप) तयार करण्यात आलेली असून याचे सर्व कामकाज आयटी कक्षामार्फत करण्यात येते.

८. GEM पोर्टलद्वारे व्हेंडर निश्चितीसाठी आवश्यक असलेले सर्व कामकाज जसे की Preparation for expression of interest, Request for Proposal, Request for Quote, Pre-bid queries, Technical and Commercial evaluation of Bids, selection of agency, preparation of contract draft ही सर्व कामे माहिती व तंत्रज्ञान कक्षामार्फत करण्यात येतात. तसेच GEM पोर्टलद्वारे निविदा प्रक्रिया राबविणेसाठी तसेच ई-ऑफिस प्रणालीसाठी नविन gov/ nic ई-मेल आयडीज तयार करणे, जिल्हास्तरीय वापरकर्ते व्यवस्थापन करणे इ. कामकाज या कक्षामार्फत करण्यात येते.

९. विभागाच्या आयटी हब प्रकल्पांशी निगडित Documentation तयार करणे आणि Data Analysis करणे.

Performance Budget 2024-25 Introduction

The Maharashtra Economic Advisory Council has submitted a report on the measures to be taken to take the state's economy to one trillion dollars by 2028-29. According to the report, the share of agriculture and agriculture ancillary business in the economy of the state is 13%, however due to day by day decreasing land tenure and uncertain rainfall and climate change, the income from agriculture cannot be guaranteed. In such a situation, it is in order to make a conscious effort to strengthen the economy by considering agricultural complementary business as the focal point.

Keeping in view the changing challenges faced by farmers and dairy farmers in the 21st century and the need to increase the economy through income from livestock production, the Department of Animal Husbandry and Dairying is expected to move in the direction of the Animal Husbandry and Dairy Industry. The basic objective of Animal Husbandry and Dairy Development Department is to increase the production of farmers through animal husbandry and thereby their economic upliftment. Therefore, it has become necessary to develop animal husbandry and dairy business as a main business as agriculture instead of being a supplementary business to agriculture.

As a sustainable source of income, Animal Husbandry is becoming important activity for accelerating the economic growth cycle of rural development. Through various Government initiated programmes related to animal husbandry along with agriculture, self-employment opportunities are available for farmers as well as educated unemployed youth and this helps in the development and upliftment of rural areas. In Maharashtra, total estimated milk production during the year 2022-23 was 15,042 thousand M.T., whereas during the year 2021-22 it was 14,305 thousand M.T. It is 5.14% more as compared to previous year. In cow milk production, the contribution of crossbreed cow's milk was 84%, Total estimated meat production during the year 2022-23 was 1123 thousand M. T., whereas during the year 2021-22 it was 1138 thousand M.T. It is 1.33 % less as compared to previous year.

Animal husbandry is providing employment in urban as well as rural areas. Also, there is an increase in all businesses related to animal husbandry and animal husbandry, thereby contributing to the economic development of the people in the rural areas and raising their social and economic level. Considering the capacity and need to increase it further, the government has taken the following important decisions for the benefit of the farmers.

- 1) Consolidation and Reorganization of Animal Husbandry and Dairying Department.
- 2) All 2841 veterinary clinics of grade-2 have been upgraded to grade-1 to provide better health treatment facilities to livestock.
- 3) Establishment of Taluka Veterinary Clinics in every Taluka of the State.
- 4) Establishment of Taluka Animal Husbandry and Dairy Offices at all Taluka places in the State.
- 5) Setting up of 06 Mobile Embryo Transfer Laboratories in the State to produce livestock with high production potential.
- 6) Mobile Veterinary Clinics have been set up to provide doorsteps animal health services to Livestock owners.
- 7) 77 services provided by the Department of Animal Husbandry have been included under the Maharashtra Public Service Rights Act, 20 to provide promptly animal health services to the Livestock owners.
- 8) The Maharashtra Bovine Breeding (Regulation) Act, 2023 has been enacted to regulate breeding of bovine animals through artificial insemination and embryo implantation in the state.
- 9) Implementing complete ban on slaughter of cow progeny.
- 10) Subsidy Scheme through Revised Govardhan Govansh Seva Kendra Yojana.
- 11) To strengthen and establish Animal breeding farm Hetikundi and Sakud for genetic improvement in order to develop the conservation and production capacity of Indigenous cows and Buffalos breeds.
- 12) Establishment of new veterinary college in Akola and Ahmednagar district.
- 13) Approval and implementation of Raje Yashwantrao Holkar sheep-rearing "Mahamesh" scheme.
- 14) Implementation of Goat Cluster scheme.
- 15) Under the Centrally Sponsored National Livestock Mission, implementation of Goat, Sheep, Poultry, piggery and fodder development projects to create entrepreneurs.
- 16) To provide essential fodder to livestock in drought conditions,
 - a) Priority for fodder production in galpera land in reservoirs of Water Resources of Irrigation and soil conservation department.
 - b) To encourage farmers for fodder production, the amount of subsidy has been increased from Rs.1500 to Rs.4000.

- c) Determining the price of fodder to encourage silage production to provide nutritious fodder to livestock.

Animal husbandry business definitely helps in the upliftment of the individual and the society as well as addition to the national income. Because the products manufactured from this business e.g. Export of meat, eggs and other food and by-products earns the country foreign exchange. Gross value from Animal Husbandry sector at current prices is 1,00,60,8121 acruppes for the year 2021-22. Development & animal health coverage are two important major functions of the AHD. To facilitate these major objectives, priority is given to the following programmes by the department. The Performance Budget emphasizes the financial requirements as well as physical targets of technical work have been worked out, for the year 2022-23 (Actual) 2023-24 (Anticipated) and 2024-25 (Target.)

The administrative set up of the Department as well as the setup of Regional level has been elaborated in details in the table No. I. Then onwards the Programmewise financial statement of non-plan expenditure as well as the technical performance of each programme is given individually.

Programme No. 1- Direction and Administration

Artificial Insemination is the main objective of the department. The Artificial Insemination Programme enhances the production of crossbreed Cattle and improved Buffaloes. This programme also underlines the guidelines regarding improved animal husbandry practices, encourage mixed livestock farming systems and management practices. All these issues automatically and indirectly help the livestock owners, agricultural labours and rural population allied business personnel's, in upliftment of their economic and social status.

Programme No.1 highlights the following programmes.

1. To facilitate Artificial Insemination by expert veterinarians with advance Frozen semen technology to produce crossbreed calves in cow class & improved calves in buffaloes.
2. To protect Livestock & Poultry from epidemics, control of epidemics, treatment & provision of veterinary health services.
3. Rearing & development of improved breeds of cattle, buffaloes, poultry, sheep, goat & pigs.
4. Maintenance of pure deshi breeds of cattle's i.e. Lal Kandhari, Dangi, Deoni etc.
5. Training of farmers with recent advance knowledge of animal husbandry practices by the technical personnels

The State level administration also includes the budget control and control of Disease Investigation Section, Pune-67 and Institute of Veterinary Biological Products, Pune-67 is monitored by Commissionerate of Animal Husbandry, with the help of concerned technical officers. For implementation of Animal husbandry Programme through out the State, it has been divided in seven regions. The Regional Joint Commissioner of Animal Husbandry heads each region. At district level, District Deputy Commissioner of A.H. monitors the State sector activities while the local sector activities are controlled by the District Animal Husbandry Officer, ZillaParishad. The financial statement of Animal Husbandry Department has been given in table No. I, II & III. The financial requirement of "Direction and Administration" has been given in the table No. I.

Quality Control Laboratory :

The office and the laboratory are located at Aarey Milk Colony Campus, Goregaon, Mumbai-65. This laboratory certifies the livestock & poultry products and by products to be exported. For this, various bacterial, viral, parasitic, mycological etc. tests are carried out by this laboratory for human safety and quality before export and certified for export. The office of the Deputy Commissioner of Animal Husbandry, Quality Control Laboratory, Mumbai supervises the work of issuing inspection certificates for animals coming for slaughter at the abattoir at Deonar. The work carried out in this laboratory has been show in Table No.II

Programme No. 2 - Veterinary Services and Animal Health

To increase the economical status of the livestock owner, the health status of their productive animal should be best. For this purpose veterinary dispensaries at different level are established in all district of the State. The important responsibility of these dispensaries is to diagnose the disease condition of the ill animals and to treat it properly, to prevent the animals from contagious diseases by vaccinating them and to produce high yielding progeny by artificial insemination programme.

A total of 4853 veterinary institutes are functioning in the state as follows -

1. District Veterinary Polyclinics	- 33
2. Taluka Veterinary Mini Polyclinics	- 169
3. Veterinary Dispensary Grade I	- 1745
4. Mobile Veterinary Clinics	- 65
5. Veterinary Dispensary Grade II	- 2841

(During the restructuring of the department, it has been decided to establish a Taluka Veterinary Clinic instead of a Taluka Mini Veterinary Polyclinic at a taluka level. Accordingly, since 317 Taluka Veterinary Clinics and Grade-II Veterinary dispensaries have been upgraded to Grade-I, a total of 4586 Grade-I clinics will be functioning in the state.)

District Veterinary Polyclinics :

Total 33 District Veterinary Polyclinics are established in 33 districts of the State. In addition to this, 6 Veterinary Polyclinics are run by Maharashtra Animal & Fishery Science University, (at Parbhani, Nagpur, Akola, Shirval, Udgir and Mumbai).

The facilities available at these District Veterinary Polyclinics are :

1. In-patient wards for keeping the sick animals under observation of veterinarian for 24 hrs.
2. Major operations with the help of advanced techniques.
3. Availing the Artificial Insemination facilities.
4. Diagnosis of the complicated cases with the help of latest diagnostic machines like Blood analyzer, Bio-chemical analyzers, X-ray machine, Sonography machine etc.
5. Diagnosis of the epidemic diseases in the district and guide for control measure.
6. Admitting sick animals to the inpatient ward as needed and treating them.
7. Giving guidance to technical officers in District regarding treatment against complicated diseases of animals.

The work-load summary is given in table No. II.

Taluka Mini Veterinary Polyclinics :

The main objective to establish Taluka Mini Veterinary Polyclinics is to render specialized, expertise veterinary services like District Veterinary Polyclinics to the Livestock owners. At the taluka level, Taluka Mini Veterinary Polyclinics are functioning. Today 169 Taluka Mini Veterinary Polyclinics are functioning at talukas in the state while restructuring the animal husbandry department, it has been decided to make Taluka Mini Veterinary Polyclinics operational in all 148 talukas where Taluka Mini Veterinary Polyclinics are not operational. While taking the said decision, the name of "Taluka Mini Veterinary Polyclinic" has been changed to "Taluka Veterinary Clinic". Accordingly a total of 317 Taluka Veterinary Clinics will continue to function in the state.

Veterinary Dispensaries Grade I & Grade II :

According to the recommendations of the National Agriculture Commission, there should be 1 Veterinary Dispensary for every 5000 livestock in the non-hilly areas and 1 Veterinary Dispensary for every 3000 livestock in the hilly areas. Accordingly, Veterinary Dispensaries have been established in the state. At present, a total of 4586 Veterinary Dispensaries are functioning in the state out of 1745 are Grade I and 2841 are Grade II. In Grade II Veterinary Dispensaries minor veterinary services provide through non-graduate veterinarians to livestock.

The Indian Veterinary Council Act, 1984 is in force in the state and under this Act non-graduate veterinarians can provide minor veterinary services to livestock owners. Therefore, it has been decided to upgrade Grade II Veterinary Dispensaries to Grade I during restructuring. After the implementation of the said decision, a total of 4586 Veterinary Dispensaries will continue to function in the state. During restructuring, Grade I Veterinary Dispensaries have been renamed as "Veterinary Clinic". This clinics provides treatments, preventive measures for disease control, Artificial Insemination and surgery facilities. State level and Zilha parishad Veterinary Dispensaries working in the state.

Mobile Veterinary Clinics :

In hilly areas the livestock is scattered and is in less number. So it is difficult to the livestock owner to bring the animals to veterinary dispensary for treatment. In such remote and hilly areas the veterinary services are provided with the help of 65 mobile veterinary dispensaries in the State. The services provided are in the same line as of veterinary dispensary Grade I. Also a total of 80 Mobile Veterinary Squads have been established under the centrally sponsored ASCAD scheme.

Check Posts :

Total 13 check posts are established in the State. These 13 check post are on the major inter State livestock transport routes. At the check post the health status of the animal is checked and healthy animals are allowed to enter in the state. The work-load summary of Grade I & Grade II dispensaries under Z. P. is given in table No. II.

Institute of Veterinary Biological Products, Pune -67 :

This Institute produces some of the Bacterial & Viral vaccines for protection of livestock and poultry. In addition some antigens, diagnostic reagents etc. are also manufactured. Vaccines are manufactured as per the provision of schedule "F" of Drugs & Cosmetics Act, 1940 at IVBP and are tested for quality standards by control cell of IVBP as per the updated rules of Indian Pharmacopoeia. This institute has a small animal breeding

unit e.g. Rabbit, Guinea Pigs, White Albino Mice and Poultry. This unit plays a major important role & is essential for the test & quality control of vaccines produced at IVBP. The work load summary and the information of the test carried out by Test and Quality control unit has been given in table No. III.

The institute is in the final stages of obtaining the necessary permanent license for the manufacture of Lumpy Skin Disease vaccine required for livestock. The production of the vaccine will fulfill the requirement of Lumpy Skin Disease vaccine in the state. Apart from this, it will be possible to sell the said vaccine to other states as well.

Disease Investigation Section, Maharashtra State, Aundh, Pune-67 :

Central Government has also recognized this institution as referral laboratory for the States in Western part of the country. According to that guidance is given for diseases diagnosis to Goa, Madhya Pradesh, Gujarat and Chhattisgarh State & Dadra Nagar Haveli and Div& Daman UT's.

1. Visits to various places in the States, where outbreaks has occurred. Collection of samples at these places, carry out various tests on these samples and diagnose the disease.
 2. To convey the disease diagnosed and suggestions of treatment to veterinarians.
 3. Investigation on new diseases and treatment thereof.
 4. To carry out testing of tuberculosis, epizootic abortions, Mastitis, Poisoning, parasitic infestations, salmonella in birds to avoid economical losses in animals and birds and to enhance the productivity of animals and advice to control and contain the disease.
 5. To control the disease so as to maintain the health of animals and birds in the State.
 6. To develop new techniques for accurate & prompt disease diagnosis.
 7. To guide veterinarians & farmers, regarding latest techniques in disease diagnosis and prophylaxis through meetings, summits, trainings etc.
 8. To forecast the occurrence of certain disease by studying its outbreak in past & climatic condition at that time.
- Disease Investigation section, Maharashtra State, is functioning at Pune-67 and under it 8 Regional Disease Investigation Laboratories are functioning.

Regional Disease Diagnostic Labs :

There are eight regional disease diagnostic labs working at following places i.e. Chiplun, Kolhapur, Pune, Nasik, Aurangabad, Akola, Nagpur & Latur. By organizing work camps, the regional officers are being guided regarding testing of nationally important diseases, predominant diseases in that area. This work is being taken by these regional labs. If certain test can not be done in this laboratory, the disease samples/ tissue samples are sent through them to disease investigation laboratory Pune. In addition, this laboratory conducts regular visits to Private and Govt. Cattle Breeding Farms and test for Tuberculosis, Infectious abortions and Johns diseases as well as regular visits to Government and Private Poultry Farms to carry out testing for Salmonella and Marex disease. The work load summary has been given in table Nos. IV, V, VI.

Programme No. 3 - Cattle and Buffalo Development

As per 20th Livestock Census 2019 there were 62.30 lacs in milk cows and buffaloes in the State. The total estimated milk production during the year 2022-23 was 15042 thousand M.T. (Source- Integrated survey scheme) Estimated in milk Cows & Buffaloes were 64.87 lacs. The cattle improvement programme is implemented in order to improve the milk yield on the basis of following principles.

1. Improving animal health
2. Reproductive health control.
3. To increase milk production potential, cross breeding programme in cows and upgrading local buffalo,
4. Training of farmers regarding, cross-breeding & animal husbandry practices.

The following schemes are implemented for bringing up the desired improvement.

1. Cattle breeding farms under State Sector and MLDB.
2. District Artificial Insemination Center.
3. Purposive grants to Zillah Parishad.
4. Special Livestock Production Programme.
5. Milk Competition.

The financial requirement is given in table No. I.

District Artificial Insemination Centers (DAIC's) :

Artificial Insemination is a major important highlighted programme of the department, for improvement of livestock through cross breeding and Indigenous breed development. Throughout the State there are 34 DAIC's covering and supplying the semen doses, sheaths, guns and liquid nitrogen so as to facilitate the Artificial Insemination work.

Maharashtra Livestock Development Board, Nagpur :

As per G.R. No. CDS-10-2001/ (Prakra 59)/ ADF-4, dated 2.4.2002, Maharashtra Livestock Development Board, Akola have been established. Nowadays headquarter of MLDB has been shifted to Nagpur. As per G.R. No. Sankirn 2020/ Prakra145/ ADF-4, dated 05.02.2021 and Maharashtra Livestock Development Board, Nagpur is working with 100% Central Government assistance.

The objective of establishment of Maharashtra Livestock Development Board, Nagpur has to work according to the National Project on Cattle and Buffalo Breeding Project with the view to provide essential specialized expertise veterinary services emphatically. It also aims to increase the area of coverage for Artificial Insemination work especially in the laggard areas of the State, where awareness regarding livestock and livestock production (cross breeding programme) is a need of the day. It will give encouragement to increase the milk production and thereby increase the opportunities of generation of employment and self employment. As per the above objectives and aims, it is expected from Maharashtra Livestock Development Board to implement the State Cattle & Buffalo breeding Programme, which is under progress. The book contains the performance for the year 2022-23, as submitted by the Board. The work-load summary has been elaborated in Table Nos. II to VII.

Cattle Breeding Farms under MLDB:

1. Kopergaon (Ahmednagar): HF& HF X GIR crossbreeds bulls,	8. Nagpur: Govt. Cattle Breeding Farm,
2. Tathawade (Pune): Pure Jersey exotic bulls & Pandharpuri Buffalo,	9. Wadsa(Gadchiroli): Sahiwal x Jersey bulls.
3. Jath (Sangli): Gir and Gir bull x Jersey Indigenous bull	10. Hetikundi (Wardha): Pure Gavlaui &
4. Junoni (Solapur): Pure Khillar, Pure indigenous bull, MLDB	11. Bod (Amravati): Newly transferred to
5. Harsul (Chhatrapati Sambhajnagar): Govt. Cattle Breeding Farm, transferred	12. Waghapur (Yavatmal) : Newly
6. Hingoli: Buffalo Bull Breeding Centre,	13. Sakud (Beed) : Deoni & Lal Kandhari
7. Pohara (Amravati): Gavlaui, Tharparkar bulls,	

Major Objectives and Schemes of MLDB, Nagpur :

1. Implementation of Artificial Insemination Programme and Breed Improvement programme. Also to formulate district wise target of Artificial Insemination, follow-up of the Artificial Insemination work, as per the target fixed and it's monitoring.
2. Systematic control on facilities for Artificial Insemination works and maintains the quality of Frozen Semen doses as per standards and norms.
3. Production of proven sire by conducting the progeny testing programme.
4. Implementation of Central/ State Sponsored Schemes in the State Mainly National Programme for Bovine Breeding, Rashtriya Gokul Mission, National Programme for Bovine Productivity Mission, Pedigree Selection Programme of Pandharpuri Buffalo, Rashtriya Krishi Vikas Yojana, Genetic Improvement Programme.
5. To produce high pedigree proven bulls by providing basic infrastructure facilities and strengthening.
6. Modernization of Frozen Semen Labs at Pune, Nagpur and Chhatrapati Sambhajnagar for production, supply and storage of quality Frozen Semen doses.
7. Strengthening of LN2 storage capacity and supply mechanism, purchase of LN2 tanks and mobile tankers.
8. Strengthening of Government Cattle Breeding farms for conservation of Indigenous Cattle Breed Khillar, Lal Kandhari, Gavlaui, Dangi, Deoni and Indigenous Buffalo Breed Pandharpuri and Nagpuri under the preservation and conservation of recognized indigenous pure Cattle and Buffalo class animals in the state and establishment of breeder organizations of above breeds of animals. Through them giving subsidy of male calves/ heifers or feed and supply of bulls for breeding.
9. Monitoring of Rashtriya Krishi Vikas Yojana (RKVY Scheme).

Rashtriya Gokul Mission :

Pedigree Selection Programme of Pandharpuri Buffalo : National Dairy Development Board, Anand (Gujarat) had approved the implementation of The Pandharpuri Buffalo Genealogy Improvement Programme under the National Dairy Project-1 in Solapur district of Maharashtra from 2013-14 to 2018-19. Subsequently, the plan for the period 2020-21 to 2023-24 was approved under the Rashtriya Gokul Mission.

Pedigree Selection Programme of Gavlaui Cattle :

Under letter no. MLDB/Tech/651/Akola dated 07.02.2020 by the Maharashtra Livestock Development Board, the project "Creation of high pedigree varieties of Gavlaui species through genealogy selection

programme" was submitted to the Central Government for approval. Under this project, a milk counting programme of 600 cows per year is to be implemented in the breeding area of Gavlau cows and 25 artificial insemination centers are to be set up.

Production of High Pedigree female calves using Sex Sorted Semen for Artificial Insemination Programme In Cows and Buffaloes from Farmers in the State :

In the state of Maharashtra, the entire Prohibition of Cattle Slaughter Act has been implemented from 4th March, 2015. Also, with the increase in modern technology and mechanization in agriculture, the need for bulls useful for agricultural work has decreased. In this background, if the semen produced using the new state of the art technology of sexing semen to keep male calves at minimum level is used under artificial insemination programme in cows and buffaloes, it will possible to produce about 90 percent female calves.

Sexed Semen by Maharashtra Livestock Development Board of Animal Husbandry Department at the rate of 575/- per Semen from Genus Breeding India Pvt. Ltd.(ABS India) in five years, a total of 6.80 lakh semen will be used for artificial insemination of cows and buffaloes at the doorsteps of farmers/Animal owners in the state.

Use of In-Vitro Fertilization and Embryo Transfer Technology (IVF-ET) :

MOET (Multiple Ovum Embryo Transfer) and OPU (Ovum Pick Up) will help in the promotion of valuable indigenous breeds of high-potential cows and buffaloes by breeding selected females with high fertility and genetics through proper use of IVF (In-Vitro-Fertilization) technology. All cows and buffaloes usually give birth to 10 to 12 calves in a lifetime, but this technique has the potential to produce 50 calves a year and more than 500 calves in their lifetime. In-Vitro Fertilization and Embryo Transplant Laboratory, Valu Mata Prakshetra, Tathavade, Pune has been set up under the District Planning Scheme for the year 2017-18. So far, 14 calves have been born through external fertility and embryo transplantation. More than 27 cattle are yet to be calves. "Sheetal" the country's first Pandharpuri buffalo calf was born on 23rd July, 2022 at the External Fertility and Embryo Transplant Laboratory in Tathavade, Pune.

Now, In-Vitro Fertility and Embryo Transplant Laboratory Tathavade, Pune in collaboration with Maharashtra Livestock Development Board, Nagpur and Dairy Farmers, has started similar work at the field level. Recently, thirty-one farmers have entered into a mutual agreement with Tathavade, Pune, an external fertility and embryo transplant laboratory for 249 calves, for embryo production and transfer to their doorstep.

Government Decision No. Krivpadum-33030/ 18/ 2023/ (641278)/ MAG/ Padum-4 Ministry, Mumbai-400032 dated 05th October 2023, to set up six embryo transplant laboratories in every revenue division of the state for the purpose of qualitative and quantitative growth of the indigenous cows of Dangi, Deoni, Gavlau, Khilar and Lal Kandhari in Maharashtra. The establishment of six laboratories has been fixed at the following locations.

Sr.No.	Revenue Division & Place	Mainly included native Cow/ Buffalo breeds
1	Mumbai- District Artificial Insemination Centre, Pen, District- Raigad.	Konkan Kapila, Gir, Sahiwal, Jersey Cow and Mehsana and Murrha Buffalo.
2	Nagpur- Animal Breeding Farm, Hetikundi, Taluka- Karanja, District- Wardha.	Gavlau, Gir, Sahiwal, Jersey Cow and Nagpuri Buffalo.
3	Pune- Bull Mother Farm, Tathavade, Pune.	Khilar, Gir, Sahiwal, Tharparkar, Jersey, HF Cows and Pandharpuri Buffaloes.
4	Chhatrapati Sambhajinagar - Bull Rearing Centre, Chhatrapati Sambhajinagar (Harsul).	Deoni, Lal Kandhari, Gir, Sahiwal, Jersey cow and Marathwada Buffalo.
5	Nashik- Loni Budruk, Taluka- Rahata, District- Ahmednagar.	Dangi, Gir, Sahiwal, Jersey, HF Cow and Murrha Buffalo.
6	Amravati- District Artificial Insemination Centre, Akola.	Gavlau, Gir, Sahiwal, Jersey Cow and Purnathadi Buffalo.

a) Distribution of 2 Cows/ Buffalo in six districts Dharashiv, Yeotmal, Gondia & Satara districts in first stage and Beed & Bhandara district in second stage as per Marathwada package :

2 Cows/ Buffalo distribution scheme is being implemented in 6 district Dharashiv, Yeotmal, Gondia & Satara districts in first stage and Beed & Bhandara district in 2nd stage, as per GR dated 16.11.2017 for both scheme Back ended 50% subsidy will be given to all beneficiaries. 1) Unit of 2 cows- Subsidy amount is Rs.70,000/- 2) Unit of 2 buffaloes- Subsidy amount is Rs.80,000/- will be benefited under this scheme. In this

scheme 1000 beneficiaries for unit of 2 cows and 1000 beneficiaries for unit of 2 buffalos will be benefited under this scheme. From year 2016-17 to 2023-24 total 3338 number of units are distributed under this scheme.

b) Distribution of 2 Cows/ Buffalo in Jalna district :

2 Cows/ Buffalos distribution scheme is being implemented in Jalna, as per GR dated 15.10.2016 also Back ended 50% Subsidy will be given to all beneficiaries. 1) Unit of 2 cows- Subsidy amount is Rs.70,000/-. 2) Unit of 2 buffalos- Subsidy amount is Rs.80,000/-. In this scheme 1000 beneficiaries for unit of 2 cows and 1000 beneficiaries for unit of 2 buffalos will be benefited under this scheme. From year 2016-17 to 2023-24 total 1364 number of units are distributed under this scheme.

Maharashtra Bovine Breeding (Regulation) Act 2023

Maharashtra Bovine Breeding (Regulation) Act 2023 has been passed in the December 2023 Winter Session of the State Legislature to bring legal control over persons and institutions engaged in unauthorized artificial insemination using substandard semen in the state. It covers production, processing, storage, sale and distribution of frozen semen in cows & buffaloes, regulation of assisted reproductive technologies and all related matters. Due to this regulation, the quality of frozen semen used for artificial insemination, the disease free condition of the bull used for semen production, artificial insemination in proper manner etc can be implemented in proper manner. This act includes following items.

1. Establishment of Maharashtra Bovine Breeding Regulatory Authority
2. Registration of semen stations, semen banks, certification of bulls
3. Registration of artificial insemination service providers and assisted reproductive technology service providers
4. Registration of artificial insemination technicians
5. Registration of assisted reproductive technology technicians
6. Regulation of sale of semen, embryos, oocytes, bull/ bovine reproductive organs etc
7. Restrictions on new or existing semen stations, semen banks, artificial insemination service providers, assisted reproductive technology service providers, artificial insemination training institutes, artificial insemination technicians, assisted reproductive technology specialist/ technicians.

Programme No. 4 - Poultry Development

Poultry Population in the Maharashtra State is 742.97 lacs, as per the 20th Livestock Census 2019. This shows a down of 4.49% in poultry population as compared to 19th Livestock Census 2012. There is also a decrease of 13.44% in the number of improved variety birds due to interest of farmers in the poultry farming with modern techniques. As per the survey report of 2022-23 under the Integrated Survey Scheme, egg production in the State is 738 crores which are 5.12% increase as compared to egg production 702 crores in 2021-22. Per capita availability of eggs in the State is only 59 eggs per year against the WHO recommendation of 180 eggs, which exhibits a large scope for poultry farming business in the state.

Availability of improved quality of poultry breeds, equipments, medicines, vaccines & financial assistance to poultry farmers through 1000 broiler rearing birds scheme of the State have resulted in growth of poultry sector in the State. Following institutes of State Government are working in order to promote the poultry farming business in state and establishment of schemes.

a) Central Hatcheries :

Central Hatcheries are established at Pune, Chhatrapati Sambhajnagar, Kolhapur and Nagpur in Maharashtra State. Improved Deshi Poultry birds in the form of Hatching Eggs, Day Old Chicks (DOC) & Pullets are provided to the farmers according to their demand. Breeds like Rhode Island Red, Giriraja, Black Australorp, Grampriya, Kaveri and Survarnadhara are reared and produced in these hatcheries for supply to the farmers. In the year 2012-13 these Central Hatcheries were strengthened by installation of automatic feeders and waterers.

b) Intensive Poultry Development Blocks :

There are 16 Intensive Poultry Development Blocks in the state working under Zilla Parishads.

Mumbai Region - Palghar, (Chiplun) Ratnagiri, (Pen) Raigad. Chh. Sambhajnagar Region - Parbhani, Beed (Pali).

Nashik Region - Nashik, Dhule, (Kopergaon) Ahmednagar. Latur Region - Dharashiv, Nanded.

Pune Region - Satara, Sangli (Palus), Solapur.

Amravati Region - Amravati, Yeotmal, Akola.

Poultry training programmes are organized at these Intensive Poultry Development Blocks to create the awareness regarding poultry farming, technical management & marketing. Integrated Poultry Development Programme is implemented through funds received from District Planning Committee.

c) Duck Breeding Farm :

Duck Breeding Farm was established at Wadsa, District Gadchiroli for promotion of Duck rearing. Day Old Chicks and hatching eggs of improved variety of duck (Khaki Camp Bell) are provided at low cost to Adiwasi beneficiaries in the Vidarbha region. Duck Breeding Farm is strengthened and Duck Hatchery also has been established under Rashtriya Krishi Vikas Yojana.

d) Navinyapurna Yojana-Rearing of 1000 broiler poultry birds through poultry farming :

There is a large scope for production of poultry meat in the state. An administrative approval for the scheme of "Rearing of 1000 broiler birds" has been granted by State Govt. during 2012-13 for implementation of the scheme during 12th five year plan. Under this scheme, 50% subsidy (Rs.1,12,500/-) is provided to general category beneficiaries whereas 75% subsidy (Rs. 1,68,750/-) is provided to the beneficiaries of Scheduled Caste and Scheduled Tribes towards the utilization of providing poultry houses, equipments and other related items necessary for poultry rearing.

e) District Plan Scheme -Integrated Poultry Development Programme :

This scheme is being implemented through Intensive Poultry Development Blocks in the District through the funds received from District Planning Committee, to encourage backyard poultry farming in rural areas. In this scheme, 100 day old chicks of improved Deshi variety & poultry feed are provided on 50% subsidy Rs.14,750/- Total project cost is Rs.29,500/-. Also a unit of 25 pullets and 3 male birds is provided to beneficiaries at 50% subsidy Rs.5,420/-, Total project cost is Rs.10,840/- Remaining amount for equipment and shed for birds is to be arranged by beneficiaries. The financial requirements and workload details of the above institutes are shown in Table No.1, 2, 3. The said scheme Implemented as Per GR dt on 20.01.2023.

f) Establishment of 302 Intensive Poultry Development blocks on public private partnership :

As per Government resolution no.Kukkut-2016/ C.R.67/ Padum, Mantralaya, Mumbai-32 dated 13.11.2017 issued for establishment of 302 New Intensive Poultry Development blocks all over the state. (Each taluka should have single/ one IPDB). Till November 2023, 143 units are completed and are in function. Under this scheme cost of single unit is Rs. 10,27,500/- and Rs.5,13,750/- (50%) subsidy from State Government will be given to all beneficiaries.

g) National Livestock Mission :

Under this scheme, the 50% subsidy upto 25.00 lakh provided for project of 50.00 lakh for rearing 1100 low input technology birds and producing eggs & day old chicks and create enterpreneurs.

Programme No. 5 - Sheep and Goat Development

According to 20th livestock census there are 26.80 lacs Sheep and 106.05 lacs Goat in the State. In the State, there are 4 recognised breeds of Goat viz. Osmanabadi, Sangamneri, Berari and Konkan Kanyal and 1 breed of sheep viz. Deccani. For Sheep and Goat Development, Maharashtra Mendhi Va Sheli Vikas Mahamandal is established on 8 August 1978 under Company Act 1956 and actual working from 01.11.1979. The mahamandal renamed as Punyashlok Ahilyadevi Maharashtra Mendhi Va Sheli Vikas Mahamandal from 23.06.2003.

There are 11 Sheep & Goat farms functioning under mahamandal at Bilakhed, Padegaon, Ambejogai, Mukhed, Mahud, Tirth (B) Tuljapur, Ranjani, Pohara, Bondri & Javala, Wool utilization Centre and Head office at Pune-16. Schemes being implemented by Punyashloka Ahilyadevi Sheep and Goat Development Corporation.

1. Supply of Improved Rams & Bucks for breed improvement.
2. Provide Sheep & Goat Management Training to sheep and goat breeders.
3. Implementation of Machine Shearing Programme.
4. Purchase of raw wools from the shepherds and Manufacturing of woollen products & their sale.
5. Distribution of sheep/ goat units under various government sponsored schemes and Organization of Woolen Expo.
6. Implementation of centrally sponsored scheme Conservation of Madgyal Sheep.
7. Implementation of Raje Yashwantrao Holkar Mahamesh Yojana.
8. Implementation of Goat Cluster Scheme.

a) Distribution of 20 +2 Goat Unit in six districts Dharashiv, Yeotmal, Gondia & Satara districts in first stage and Beed & Bhandara district in second stage as per Marathwada package :

20+2 Goat Unit distribution scheme is being implemented in 6 district Dharashiv, Yeotmal, Gondia & Satara districts in first stage and Beed & Bhandara district in 2nd stage, as per GR dated 16.11.2017 for both scheme Back ended 50% subsidy will be given to all beneficiaries. Unit of 20+2 Goat unit, Goat Shed (450 Sq.ft) Subsidy amount is Rs.1,14,700/-. In this scheme 1000 beneficiaries for 20+2 Goat Unit will be benefited under this scheme. From year 2016-17 to 2023-24 total 1672 number of units are distributed under this scheme.

b) Distribution of 20+2 Goat Unit in Jalna district:

20+2 Goat Unit distribution scheme is being implemented in Jalna, as per GR dated 15.10.2016 also Back ended 50% Subsidy will be given to all beneficiaries. Unit of 20+2 Goat unit, Goat Shed (450 Sq.ft) Subsidy amount is Rs.1,14,700/-. In this scheme 1000 beneficiaries for 20+2 Goat Unit will be benefited under this scheme. From year 2016-17 to 2023-24 total 551 number of units are distributed under this scheme.

c) Raje Yashwantrao Holakar (Mahamesh Scheme) :

For promotion of Sheep rearing, Government resolution is issued on dated 02.06.2017 for the distribution of sheep, feed and other materials under RajeYashwantraoHolakar scheme.

The scheme is only for Nomadic Tribes-C (NT-C)

1. Distribution of 20+1 sheep unit with infrastructure-75 % subsidy.
2. Distribution of improved male sheep-75% subsidy.
3. Provision of subsidy for infrastructure for rearing of sheep- 75% subsidy.
4. Provision of subsidy for balanced feed for sheep unit- 75% subsidy.
5. Mini silage baller cum wrapper machine- 50% subsidy.
6. Installation of Animal feed Unit- 50% subsidy.

d) National Livestock Mission : Under this Centrally sponsored scheme subsidy is given in the range of Rs.10 lakh to Rs.50 lakh for raring 100+5 to 500+25 goats and sheeps to create entrepreneurs. Project cost is Rs.20 Lakh to Rs.100 Lakh.

Programme No. 6 - Fodder and Feed Development

To maintain the immunity, production, reproduction capacity and working capacity of the animals, it is necessary to feed balanced ration to the animals. To enhance the fodder production and increase the availability of nutritive fodder, as per requirement of livestock, increase the areas under fodder crops & fodder production saving in available fodder by using chaff-cutters, additional fodder production during rainy season & preservation of it in the form of silage, use of unconventional fodder (Enrichment of low quality roughages by urea treatment, Hydroponic fodder production, Azolla cultivation & production etc.) these four programmes are implemented by the Fodder Development Desk. In concern with above four programmes, following various Centrally Sponsored & District Plan Fodder Development Schemes is implemented.

A) Centrally Sponsored Schemes (National Live Stock Mission) :

Central Government has change the scheme guidelines and the new scheme sanctioned on the basis of Entrepreneurs Development along with employment generation through Animal Husbandry from the year 2021-22. In this new scheme, following two schemes are incorporated under sub-mission Feed and Fodder Development.

1. To mitigate the fodder seed shortage with the availability of quality fodder seed, Rs.250 per kg. subsidy is given for production of Breeder seed, Rs.150 per kg. subsidy is given for production of foundation seed, Rs.100 per kg. subsidy is given for production of certified seed.
2. Entrepreneurial activities in Feed and Fodder: In this scheme, 50 % subsidy maximum up to Rs.50.00 lakh is given for the production of Silage, Dry Fodder Block and TMR.

For availing the benefits of subsidy in the above schemes, application would be submitted online only and subsidy will disbursed in two instalments by SIDBI.

B) District Plan Scheme : For cultivation of fodder crops in the farmers land & fodder production by the farmers, certified seed of improved fodder crop varieties & saplings of perennial fodder crops are provided to

farmers on 100 percent subsidy basis. The limit of 0.40 hector area has been raised to 1 hector along with rise in subsidy amount of Rs.1500/- to Rs.4000/- per farmer by the State Government vide G.R. dated 18.10.2023. Beside this, the following new sub-schemes are included in this District Plan scheme vide Government Resolution dated 21.06.2023.

1	Subsidy for Silage Bag	For the purchase of 500 kg capacity Silage bag, 50 percent subsidy will be given up to Rs.3000/- for 10 Silage bags per beneficiary.
2	Assistance for Silage	For purchase of silage, 33 percent assistance of Rs.7,300/- subsidy will be given per Livestock owner for two milking cow/ buffalo.
3	Assistance for Total Mix Ration (TMR)	For purchase of TMR, 33 percent assistance or subsidy will be given and it will be up to Rs.38,544/- per Livestock owner for two milking cow/ buffalo.
4	Assistance for Mineral Mixture	For purchase of Mineral mixture, 33 percent assistance or subsidy will be given and it will be up to Rs.600/- per Livestock owner for two milking cow/ buffalo.
5	Assistance for rearing of calves/ heifers	From the 4 month of age up to 32 month of cow calves & heifers, 50 subsidy will be given for purchase of 1900 kg concentrate feed and From the 4 month of age up to 40 month of buffalo calves & heifers, 50 subsidy will be given for purchase of 2500 kg concentrate feed.

Policy decision has been taken for the fodder crop cultivation in Tank bed land during the year 2023-24 for mitigation of fodder scarcity vide Resolution No.DAHD-14012/5/2023-DAHD-AH-4(670130), dated-21.09.2023

Feed Analysis Laboratory :

State Level Wool and cattle feed Analysis Laboratory is functioning at Gokhalenagar Pune-16 under the control of Assistant Commissioner Animal Husbandry. The cattle feed Analysis Laboratory Pune Institute has been modernized under the National Livestock Mission, a centrally sponsored scheme. With the help of these equipments the facility has been made available to analyze a total of 25 food components in green, dried, cattle, poultry feed and silage. Representative animal feed samples are analysed in this laboratory. Feed samples from cattle breeding farms, hatcheries and Intensive poultry development block is analysed for the proximate principles. The financial requirement & work carried out in the Laboratory has been shown in table No. II.

Programme No. 7 - Extension and Training

A developing science regarding animal husbandry plays an important role in providing livelihood and income source to the rural people through encouraging livestock and poultry keeping practices. In view of propaganda and publicity of animal husbandry practices, the extension and training of farmers and technical personnel's is being conducted by the department.

Under exhibition and propaganda activity, many programmes such as, In-service training course, Artificial Insemination Training, Poultry training, Farmer's training regarding livestock and livestock keeping practices, are undertaken. Maharashtra Animal and fisheries Science University is also supporting various extension education programmes. Cattle show, work campaigns, rallies, practical training for livestock owners are organized at district level. The programme of exhibition and propaganda is effectively implemented by giving wide publicity and hasten transfer of technology regarding Animal Husbandry trends, practices and opportunities through broadcasting and telecasting media. To implement the programme effectively the scheme of exhibition and propaganda is merged in DPC schemes and the programme is conducted through district officers and local authorities from the year 2010. In 2022-23, one National level animal exhibition was organized by the department at Shirdi. In the concern exhibition more than 450 different breeds of all types of livestock was participated in exhibition. "Pashudhan Aishwarya" along with other extension material is published by the department to impart the knowledge, technical updations, success stories and latest events to the farmers and officers of the department.

State Level Training Centre, Gokhalenagar, Pune-16 :

Institute for In-service Diploma Course is renamed as State Level Training Centre, after reorganization of AH Department in the year 2004. The institute is located in the premises of AH Department at Gokhalenagar,

Pune -16. Five days In-service refreshers' course were organised for technical and non-technical employees of the department from the year 2007-2008. As per new training policy of the State five types of training programme are proposed at the institute of various durations. They are as follows :

1. Foundation course for newly recruited employees.
2. In-service refreshers' course for In-service employees.
3. Training after promotion for In-service employees.
4. Training after transfer for In-service employees.
5. Orientation training programme for In-service employees.

During the training programme field visits to various important and renowned institutes are arranged as per training needs. Excellent residential and boarding facility as well as library facility is available for trainees. Relevant latest knowledge and information is given to the trainees. Out of total lectures 40% lectures are delivered by experts and experienced guest lecturers. These mainly include Extension Education Institute Anand (Gujrat), Manage, Hyderabad, IVRI-TECH, Pune. After the training programme the employees can use latest knowledge in their day to day working there by benefitting livestock owners and farmers at large of the State. At present foundation courses for newlyreemited technical officers is being arranged at the institutions.

Maharashtra Animal and Fishery Science University, Nagpur :

The Government of Maharashtra has taken the decision to establish Maharashtra Animal & Fisheries Science University. As per the proposal No.7, in the assembly, the house has sanctioned and permitted to establish the Veterinary University at Nagpur from 1st April 2000. The official inaugural function of the Veterinary University was commenced on 03.12.2000. Faculty of Veterinary Science and Animal Husbandry (B.V.Sc. & A.H.), Faculty of Dairy Technology (B.Tech) and Faculty of Fisheries (B.F.C.) offer undergraduate courses through the said university and Faculty of Veterinary Medicine and Animal Science and Science (M.V.Sc.) Post Graduate as well as Acharya Degree (Ph.D.) courses are conducted. The syllabus is based on the minimum standards of Veterinary Council of India and it is updated from time to time as per the standards of the Council. The university has been carved one Post out four agriculture universities in the state by transferring five veterinary colleges graduate institute of veterinary sciences and one dairy Technology college. In view of developing human resources in the field of fishery sciences, two fishery colleges and one additional dairy technology colleges were established. Now the university has five veterinary colleges at Nagpur, Mumbai, Parbhani, Shirval (Satara), Udgir (Latur) and one post graduate institute of veterinary and animal science at Akola. Besides two dairy technology colleges at Warud (Pusad) and Udgir (Latur), two fishery colleges at Udgir (Latur) and Nagpur. Apart from this, the process of establishing new degree veterinary colleges in Ahmednagar and Akola is underway.

Maharashtra State Veterinary Council :

The Indian Veterinary Council Act, 1984 has been implemented in the State since 1st August, 1997. As per GR No. MSIDC-1099/ 21337/ CR-74/ 99/ ADF-3 dated 31.03.2001 the Maharashtra State Veterinary Council has been established at Nagpur. The council is to undertake the registration of the Graduate Veterinarians in the State. As per the laws and by-laws of Indian veterinary council MSVC will keep control on the educational aspects of Veterinary Colleges in the State & implementation of rules & regulations in the State. Table No.I to IV indicates the financial requirements & No. of persons trained under various training programmes. The council have their own website (Website: www.msvc.maharashtra.gov.in). The council, Nagpur have started online registration and renewal of the registration with the help of council's website.

Programme No. 8 - Administration, Investigation and Statistics

To plan the various development schemes which are to be implemented and monitored by the office of the Commissionerate of animal husbandry, statistical information regarding available resources and present status of production potential is necessary. It is also essential to assess the actual progress about the work done by the various development schemes implemented. This assessment provides a base line for planning. The Statistical section comprise of two units -

- 1) Statistical Unit. 2) Integrated Survey Scheme.

1) Statistical Unit : This unit is divided into two sections

A) Technical Section :

This unit undertakes the work of consolidation of Performance Budget of Animal Husbandry, to provide information for Performance Budget of Tribal Development Department, Annual Administration Report of

Scheduled Area, Economic Survey of Maharashtra, Preparation of Monthly Progress Report of Technical Work, and Quarterly Report on Animals Slaughtered, Animal Husbandry Statistical Booklet etc.

B) Livestock Census Section :

Under 100% Central Government sponsored scheme, this section executes and consolidates Livestock Census at every five years interval. Central government has published All India report of 20th Livestock census in December 2019. It includes state-wise data of livestock and poultry/other poultry birds. District-wise and village-wise information of livestock animals, cattles, buffalos, goat, sheep & pigs is available at <https://dahd.nic.in>. As per instructions of Government of India, 20th Livestock census was carried out in the State. For the first time, livestock data was collected through tablet PCs. Detailed information of all recognised breeds of livestock & poultry is collected. Species-wise/ Districtwise/ Rural, Urban regionwise report of livestock census was published in December 2022. In addition to this, publication work of breedwise report of livestock is also published. Since funds for livestock census are provided by Central Government, progressive monthly FRBM report of expenses is submitted to it. 21st Census is Proposed in September 2024 To December 2024.

2) Integrated Survey Scheme :

The Department of Animal Husbandry Maharashtra State is implementing the integrated sample survey scheme from the year 1970 on the guidelines given by the Government of India. The main objects of the scheme is to estimate the production of major livestock products viz. Milk, Eggs, Wool and Meat and to study the livestock and Poultry Keeping practices. The scheme was strengthened as a centrally sponsored plan scheme on 50 % central share from 1984. The work of collection of relevant statistical information was conducted throughout the State. The stratified multistage random sampling design is adopted for survey work.

As per the guidelines of Government of India, 15% of the villages will be selected for survey work in the State excluding Brihan Mumbai. The survey work is conducted during the three season's viz. summer, rainy and winter of the year. A report is prepared in this regard every year.

Programme No. 9 - Investment in Public Sector and Other Undertaking

Grant-in-aid as share capital is given to the Sheep & Goat Development Corporation (Mendhi-va-Sheli Vikas Mahamandal) by the Government. The objective is development of sheep breeding farms working under corporation. Information of financial requirement is furnished in table No.I.

Programme No. 10 - National Co-operative Development Corporation

Monetary assistance to national co-operative development corporation sponsored institutions.

Poultry Farming :

Scheme to establish poultry Co-operative institutions with help of monetary assistance of national co-operative development cooperation on co-operative basis was started in Maharashtra State from 1985-86. The major objective of this scheme is to increase egg production in co-operative sector & to facilitate supplementary income in agriculture. As per the extant policies, financial assistance is provided only to co-operative institutions involved in egg production. Institutions are selected according to availability of markets for eggs, supply of chickens, ability to indulge in systematic poultry farming and run the institution by the program finalised by monthly reconciliation of profit and loss statements. In the period of 1985-86 to 1996-97 Government has sanctioned total 73 Co-operative poultry institutions. Out of these, 18 are engaged in production, 22 are closed and 30 are in liquidation. 3 institutions are debt free. The work of one of these institutions has been completed in liquidations. Four organizations have taken benefit of the one time agreement of the government dated 08.01.2021 and paid the government dues.

The details of financial assistance to these institutions are as follows :

Table No.1

		Share Capital %	Loan %	Institutional Share Capital %	Total %
A.	Old Composition 23 Institute (Project Cost Rs.47.00 & 50.00 Lakh)	15	80	5	100
B.	New Composition 13 Institute (Project Cost Rs.79.50 Lakh)	35	60	5	100
C.	New Composition 29 Institute (Project Cost Rs.90.00 Lakh)	45	50	5	100
D.	New Composition 5 Institute (4 Project of Cost Rs.58.00 Lakh & 1 Project of Cost Rs.60.00 Lakh)	45	50	5	100

Table No. 2

(Rs. In Lakh)

Institutions	Share Capital	Loan	Grant	Total
73	2005.06	3180.13	107.22	5292.41

Programme No. 11 - Veterinary Research

All India Co-ordinated Research project for epidemiological study of foot and mouth disease is established at Disease investigation section, Pune- 67.

The objectives of this project are as follows :

- 1) Collection of epidemiological information/ data.
- 2) Epidemiological data provides a base line for planning of strategy of control of F.M.D. outbreaks.
- 3) F.M.D. virus is typed in the laboratory.
- 4) Identified typed virus in a particular outbreak or area, the vaccination strategy is decided/ advocated to have desired immunity against the disease.
- 5) To attend the outbreaks and sample collection from various institutes, sample are received & being processed in the laboratory for typing of F.M.D. virus.

There are two units under this project (1) Epidemiological unit (2) Virology unit.

1) Epidemiological Unit :

This unit is headed by the Deputy Commissioner of Animal Husbandry. This unit attends the outbreak & epidemiological survey is done for collection of epidemiological data and material/ tissues from affected animal from foot & mouth disease. Epidemiological data collection is important factor in view of advocating the vaccination programme. It is based upon the basic reasons of occurrence of the disease, animal rearing practices, geographical distribution, seasonal occurrence, repeated incidences of outbreak and cattle movements, etc.

2) Virology Unit :

Samples/ tissues/ material collected and or received are processed in this unit for typing of affecting F.M.D. causing virus. This is typed by conducting the complement fixation test or by the advance technology like ELISA. The virus is typed as A.O.C. Asia- 1 etc. as per the characteristic features of virus. The work done under this project is given in Table No. I.

Programme No. 12 - Economic Development and Compatibility of Women

Schemes of Department of Animal Husbandry for Economic Development of women :

Individual benefit schemes are undertaken by the Department of Animal Husbandry. Special component scheme, tribal sub plan and schemes other than tribal area, such schemes are being implemented for individual benefit schemes. From all these schemes, according to the policy of the Government of Maharashtra, 30% women will be benefited. The above schemes includes the following issues -

- 1) Crossbreed heifers/ improved buffalo heifers - financial aids for maintenance.
- 2) Supply of milch animals units.
- 3) Feed subsidy for the milch animals.
- 4) Supply of pullets.
- 5) Supply of goat units to the scheduled cast women.

After sanction of any one of the above issues (whichever is applicable) to an individual woman, according to the availability of subsidy, the feed will be supplied OR after receipt of an application, sanction of loan from the bank, as per the availability of subsidy, within the stipulated period milch animals or goat units will be supplied. According to the above policy of the Govt. of Maharashtra, from the financial year 2002-03, Govt. has planned to execute the scheme. Workload summary is given in the statement No. I.

Programme No. 13 - Various Schemes

a) Rashtriya Krishi Vikas Yojana :

"Creation of BSL III & BSL II Laboratory for Avian Influenza and other Zoonotic Pathogens at Disease Investigation Section, Aundh, Pune- 67 on Turnkey Basis"

It is an ambitious project of national scale. Through this, the livestock breeders are provided with state of the art facilities for animal disease diagnosis and animal health check-up will be available. The Institute of Disease Investigation has got the status of Western Regional Reference Laboratory at the national level and is affiliated to 7 State. It will be possible to diagnose the deadly disease of bird flu, glander, lumpy skin killer

occurring in the states only in this laboratory. There will be no need to send to the National level laboratory and the time required for diagnosis will be reduced.

Regional Veterinary Institutes will be able to plan treatment and ancillary disease control measures in time. Thus, veterinary help is available in less time. This will help to avoid possible loss of livestock. Considering the outbreak of Lumpy Skin Disease which has occurred on a large scale in the state and other states of the country, the importance and usefulness of the said project is highlighted. Similarly, experts believe that 71 percent of human diseases are transmitted from animals. It is very important to complete the construction of the said project to meet the needs of the state for future animal disease diagnosis.

Construction of biosecurity level 2 biosecurity level 3 laboratory on turn key basis for diagnosis of avian influenza and other zoonotic animal diseases under National Agricultural Development Scheme Project (Project Cost Rs.75.612 Crore) the auspicious signature of Hon. Shri. Ajit Pawar, Deputy Chief Minister, Maharashtra State and Guardian Minister, Pune District has been done on 12 February 2022 and the work is in progress.

Inauguration of the new building of Veterinary Biomaterials Manufacturing Institute Aundh, Pune Bevil Poultry and Viral Vaccine Manufacturing Laboratory Hon. Shri. Ajit Pawar, Deputy Chief Minister, Maharashtra State and Guardian Minister, Pune District signed the auspicious hand on 12 February 2022 and preliminary testing of vaccine production is underway.

Special project to increase milk production in Vidarbha and Marathwada division under National Agricultural Development Scheme :

1. In the budget speech for the year 2016-17 on 18 March 2016, a program to increase milk production was announced.
2. The program is implemented by Animal Husbandry Department, National Dairy Development Board and Mother Dairy Fruits and Vegetables Ltd. (MDF & V)
3. It is being done through * Under the project, a total of 4263 villages in 11 districts namely Akola, Amravati, Buldhana, Wardha, Nagpur, Chandrapur, Latur, Nanded, Jalna, Yavatmal and Dharashiv are being implemented and included in the project.
4. Under this scheme, delivery of Artificial Insemination services to doorsteps (In convergence with Improving A.I. Delivery System of AHD), vaccination development program, supply of quality cattle feed and mineral mixture, village level veterinary services (a) Preventive Vaccination, (b) Gochid Gomasha Eradication, (c) Infertility Diagnosis and Treatment camps have been included.

In the villages under the project, under the various schemes of the Department of Animal Husbandry as follows till the end of March 2023. Artificial Insemination 11,06,155, Infertility 6,85,612 animals, Medication 63,61,332 animals, vaccination 1,86,35,792 work done. Milk collection is going on from 1480 milk collection centers through National Milk Development Board (Mother Dairy). From 20,201 Milk producer 1,78,683 Lit. Milk is being collected. The total sanctioned fund of the said project is Rs.174.42 crore, Rs.50.72 crore funds have been distributed by the end of 30.11.2021 and Rs.32.16 crore funds have been spent.

b) Supply of Milch Animals Unit :

The scheme is implemented with the aim to increase the milk production of the State as well as providing self-employment & source of income to rural farmers and livestock owners. Under this beneficiaries will be supplied with a unit of 2 crossbreed/ indiginiousmilch cows.2 milch buffalo. Beneficiaries from general category will get 50% subsidy of the unit cost whereas beneficiaries belonging to schedule cast and schedule tribe category will get 75% subsidy of the project cost. Beneficiaries from general category and SC/ ST category will have to contribute 10% and 5% respectively from their own resources. Remaining 40% & 20% cost respectively will be made available through bank loan.

c) Semi Stall fed Goat Rearing for Supplementary Source of Income :

The scheme of "Stall Fed Goat Rearing" with the aim to increase meat production and meat by products & to provide self-employment & source of income to rural farmers and livestock owners. Under this scheme beneficiaries will be supplied with a unit of 10 Goats & 1 Buck. Beneficiaries from general category will get 50% subsidy of the unit cost whereas beneficiaries belonging to schedule cast and schedule tribe category will get 75% subsidy of the project cost. Beneficiaries from general category and SC/ ST category will have to contribute 10% and 5% respectively from their own resources. Remaining 40% & 20% cost respectively will be made available through bank loan. In this scheme Osmanabadi and Sangamneri breeds of goat will be supplied to the districts from western Maharashtra, Marathwada & Khandesh. The breeds which can sustain in the local climatic condition will be supplied to the districts from Konkan and Vidarbha.

d) Poultry Farming on contract basis in the State :

There is a large scope for the production of poultry meat in the State. To start the poultry farming “a scheme of rearing of 1000 broiler birds” is to be implemented during 12th five year plan. Under this scheme beneficiaries from general category will get 50% subsidy (maximum upto Rs.1,12,500/-) whereas beneficiaries from SC/ ST category will get 75% subsidy (maximum upto Rs.1,68,750/-) which will be utilized for providing poultry houses/ cages, equipments and other related items necessary for poultry farming.

e) State of Maharashtra’s Agribusiness Rural Transformation Project (SMART) :

The government of Maharashtra proposes to undertake the project titled “State of Maharashtra’s Agribusiness Rural transformation Project (SMART)” to support development of inclusive and competitive value chains focusing on small and marginal farmers and agri-entrepreneurs. This would be achieved by expanding access to new and organized markets for producers and enterprises with complimentary investments in technical services and risk management capabilities. The project would support in strengthening the continuing market driven transition, with an expanded private sector role in the production processing, and value addition, commercialization of crops, and livestock products thereby expanding the market access and supporting enterprise growth. The project would also extend support for strengthening risk mitigation measures including building capacity of the state to respond to commodity price fluctuations and agriculture sector crises, developing access to timely information on markets and production trends and enhancing access of producers to financing and hedging instruments.

Animal Husbandry department is proposed following programme :

1) Livestock :

- 1) TA support to FAO.
- 2) TA support through various research institutes like NRC etc.
- 3) Training of AHD staff on GAH.
- 4) Training of butchers, AHD and PMC staff by NRC.
- 5) Traceability of Food safety interventions activities based on FAO recommendations, Short consultancy.

2) The Value Chain Development :

- A) 1) Tech markets meet for Goat farmers.
- 2) ToT for sheep and goat husbandry schools.
- 3) ToT for backyard poultry practices school.
- 4) FFS for sheep and goat.
- 5) FFS for Backyard Poultry.
- 6) Training cum exposure visits within state for goat farmers.
- 7) Training cum exposure visits within state for poultry farmers.
- 8) Training cum exposure visits outside state for goat farmers.
- 9) Training cum exposure visits outside state for Poultry farmers.
- B) Commodity based breeding programme.

f) National Livestock Mission :

Government of India established this mission which includes various schemes for implementation during 12th Five Year Plan. This Mission includes following sub-missions:-

- 1) Sub-mission on Livestock Development.
- 2) Sub-mission on Pig Development in North-East Region.
- 3) Sub-mission on Feed and Fodder Development.
- 4) Sub-mission on Skill Development, Technology Transfer and Extension.

State Government had formulated State Level Executive Committee and District Livestock Mission Committee for scrutiny and recommendation to Government of India for sanctions and issued the resolution which includes objectives of the schemes, July 2021 implementing procedure and guidelines.

g) Rashtriya Gokul Mission :

Objectives as below :

- 1) To undertake Breed Improvement Programme for Indigenous Cattle Breeds so as to improve the genetic make-up and increase the Indigenous LiveStock.
- 2) To enhance Milk Production and productivity of Indigenous Bovines.
- 3) To distribute disease-free high genetic merit Bulls of Indigenous breeds for Natural Service.

h) Nationwide Artificial Insemination Programme :

Nationwide Artificial Insemination programme (NAIP)/Genetic up-gradation through A.I. with High Yielding Indigenous Breed (HYIB) Semen launched on 11.09.2019.

Main objective: Genetic improvement and conservation in native cattle breeds e.g. Deoni, Lal Kandhari, Gavlau, Khillar, Dangi, Gir, Sahiwal, Tharparkar and Rathi etc. NAIP-IV is currently operational and the functioning of the State of Maharashtra under each round is as follows:

Phase	Period	Villages Covered	Total Villages	Target	AI Done	Pregnancy Diagnosis	Calves Born
I	15.09.2019 to 31.07.2020	300 per District	14,715	6,60,000	2,23,552	1,62,766	30,285
II	01.08.2020 to 31.07.2021	500 per District	17,402	15,00,000	6,80,670	4,47,816	93,635
III	01.08.2021 to 31.07.2022	All Districts except Kolhapur	33,549	53,77,832	17,61,486	9,81,063	1,01,292
IV	01.08.2022 to be Continue		34,512	50,98,182	17,83,702	9,38,575	66,989

i) Livestock Insurance Scheme :

Livestock Insurance is a centrally sponsored scheme implemented by Maharashtra Livestock Development Board since 2006-07. The main objective of the scheme is to provide protection to the cattle holders against any eventual losses due to death animal because of natural calamity, accident or disease. Initially the scheme was implemented in six districts and was extended 18 districts in 2011. From the year 2014-15 this scheme has been implemented under National Livestock Mission in all the districts of Maharashtra State.

Brief details of the scheme for the period 2014-15 to 2019-20

(expenditure in Rs. lakh)

Sr.No.	Period	Grant Received		Expenditure		Physical Achievement		
		Central Share	State Share	Central Share	State Share	Small Animals	Large Animals	Total Beneficiaries
1	Feb-2016 to March-2017	497.79	394.55	497.79	375.84	171066	126794	80808
2	Oct-2018 to Jan-2020	200.00	136.05	193.29	136.05	18297	22037	11969
	Total	697.79	530.6	691.08	511.89	189363	148831	92777

- In the first phase, out of a total of 8707 claims filed, 8327 dead animal claims were settled. For this, the Insurance company paid Rs.2386.90 lakh Paid to the beneficiaries. (State share Rs 18.71 lakh unspent).
- In the second phase, out of a total of 3854 claims filed, 3300 dead animal claims were settled. For this, the Insurance company paid Rs. 958.01 lakh fund Paid to the beneficiaries. (Unspent centre share dedicated to Rs 6.71 lakh centre).

j) National Programme for Bovine Breeding :

The National Cattle Breeding and Dairy Development Program has been newly launched from 2014-15. For the said scheme, the Central Government has allocated a total of Rs. 54.38 crore funds have been sanctioned. The National Cattle and Buffalo Breeding Project is a 100 percent centrally sponsored program for strengthening and expansion of cattle breeding services, conservation of indigenous breeds and creation of self-employment for rural youth in Maharashtra Livestock. It is being implemented through Development Board, Nagpur.

k) National Mission on Bovine Productivity (NMBP) :

From the year 2017-18, it was decided to implement the following major projects under the said campaign as per the guidelines of the Central Government. Below 1 To 4 Scheems comes under Rashtrya Gokul Mission.

1. Pashu Sanjeevani under National Animal Productivity Mission: Under this scheme, it is proposed to tag cows/males in the state and provide health certificates (NakulaSwasthaPatra) for all animals and upload data of all animals to the National Database.

2. Advanced breeding Technology Introduction of Modern Breeding Technologies : The scheme aims to produce high pedigree and disease-free cows/heifers. Increasing availability includes in vitro fertilization/multiple ovulations in embryo transfer.

3. “E-Pashudhan Haat” Nakul Prajnan Bajar : The objective of this scheme is to promote the sale and purchase of animals through e-market between animal breeding organizations and animal rearing farmers in the country.

4. National Bovine Genomic Centre for Indigenous Breeds (NBGC-IB) : Under this scheme, it is proposed to establish National Animal Genetic Center for preservation and conservation of pure indigenous cattle/buffalo breed in the country.

5. Comprehensive Genetic Improvement Programme : Comprehensive support by Govt. Reform Program this scheme has been approved for implementation from the year 2013-14. Registered cow buffaloes are being artificially inseminated by artificial insemination in a stable of high pedigree bulls. In this way, efforts are being made for generation after generation genetic improvement by producing hybrid and indigenous calves from these high quality cow buffaloes. Calves born so far under the scheme will receive Rs. 5,000/- for 4043 calves making a total of Rs. 202.15 lakhs has been disbursed as incentive grant to the cattle rearers who have participated in the scheme.

l) Livestock Health and Disease Control Programme : Government of India has launched “National Animal Disease Control Programme” an ambitious scheme in September 2019 which envisages controlling Diseases viz. FMD and Brucellosis through preventive vaccination in first 5 years i.e. 2024-25 and complete eradication in the successive 5 years till 2030. Also, tagging of cattle, buffaloes as well as sheep & goat population and their registration on Information Network for Animal Productivity & Health (INAPH) portal developed by National Dairy Development Board, Anand, Gujrat. This flagship programme has been merged under umbrella scheme Livestock Health and Disease Control. Under this umbrella scheme Critical Animal Disease Control Programme (Peste des Petits Ruminants- Eradication Programme, PPR-EP & Classical Swine Fever Control Programme, CSF-CP), Establishment and Strengthening of Veterinary Hospitals & Dispensaries (ESVHD)- Mobile Veterinary Units (MVU), Assistance to States for Control of Animal Diseases (ASCAD) are being implemented since 2021-22.

Since 2020, a total of three rounds of FMD vaccination have been completed in the state and the second round of Brucella vaccination is underway in the year 2023-24.

(No. in Lakh)

Vaccine	Targeted Animals	Round 1	Round 2	Round 3	Round 4 (Upto 06.05.2024)
FMD	Cattle & Buffalo	147.27	169.45	163.44	176.37
Brucella	Cow & Buffalo female calves	15.81			

m) Mukhyamantri Pashuswasthya Yojana :

Animal health services such as artificial insemination, treatment, vaccination, surgery, Infertility, pregnancy diagnosis etc. are regularly provided to livestock in the state through veterinary institutions. However, if the livestock falls ill, the said livestock has to be taken to the nearest veterinary clinic. Most of the animal owners cannot afford this financial burden, due to lack of veterinary care, animal death is a financial loss for animal owners. To increase the capacity of livestock in the state, it is necessary to have good health and for that it is necessary to provide excellent quality veterinary services. For this, the government has decided to establish a mobile veterinary Squads under the Chief Minister Animal Health Scheme to deliver veterinary services in the remote, hilly, tribal-dominated areas of the state as well as in the areas where the number of veterinary clinics is less compared to the livestock and the communication facilities are inadequate. At present 80 mobile veterinary Squads equipped under the scheme are functioning at the zonal level. The vehicles are controlled through a central call center set up in the Animal Husbandry Commissionerate.

These mobile veterinary vehicles are equipped with microscopes for diagnosis, advanced surgical equipment, equipment for artificial blood, medicine, necropsy and specimen collection along with television and audio equipment for extension work. From May 2021 to March 2024, as many as 2,30,068 services have been registered online by farmers/ livestock owners. Actually 1,55,410 online calls have been serviced. In this 37,567 animal husbandry services have been provided to livestock owners at home. From April 2023 to March 2024, 1,19,646 services have been registered online by farmers/ livestock owners. Actually 1,09,768 online calls have been serviced. In this 20,567 animal husbandry services have been provided to livestock owners at home.

n) Govardhan Govansh Seva Kendra Scheme :

Ban on slaughter of bovine animals was enacted w.e.f 04.03.2015 vide Maharashtra animal protection (amendment) act, 1995. Therefore slaughter of bovine bulls which are not useful for farming, draught or breeding is prohibited. Transport, purchase and sale of these animals for slaughter to other states have been banned too. As a result, there will be increase in number of unproductive bovine livestock. Govardhan Govansh Seva Kendra scheme is approved by the Government (in all 34 districts except Mumbai city & Mumbai suburban districts) to protect & accommodate unproductive bovine livestock, care and research on bovine livestock population.

Pursuant to the proposal submitted to the government by the organizations working on animal welfare across the state to receive subsidy under the said scheme, the government decision dt. As of 31.03.2018, 21 organizations as well as Government Decision as on 04.05.2018, 13 institutes were selected out of total 34 institutes. As two of the 34 institutions refused to accept the grant, 32 institutions were given a one-time payment of Rs.1 crore subsidy has been granted in phased manner.

Final installment has been disbursed to 5 institutions by 31.03.2023, 4th installment has been distributed to 14 institutions, 3rd installment has been distributed to 8 institutions, 3 institutes have been disbursed 2nd installment and 2 institutes have been disbursed 1st installment. Sanctioned grant of Rs.3145.56 lakh out of the total grant of Rs.2609.51 lakh funds have been disbursed. This scheme Rs. 536.05 lakhs is the liability.

o) Newly Revised “Govardhan Govansh Seva Kendra” Scheme :

Government Resolution Pavia- 2021/ P.No.356/ Padum-3, dt. As per 17.05.2023 Improved “Govansh Govardhan Seva Kendra” scheme is being implemented in the state in the year 2023-24. The scheme is being implemented for 324 talukas, i.e. 1 in each taluka of 34 districts of the state.

Subsidy : Under the scheme Rs.15.00 lakhs for Goshalas having 50 to 100 livestock, Rs.20.00 lakhs for 101 to 200 livestock and Rs.25.00 lakhs for Goshalas having more than 200 livestock. In the first phase 60% and after the fulfillment of the prescribed criteria 40% in the next phase is coming.

Basic objective of the scheme : To take care of cows, bulls, bullocks and aged cattle that are not/ are suitable for milk production, agricultural work, animal breeding, carrying of burden. Providing fodder, water and shelter for such livestock. To implement the fodder production program for fodder required by livestock in Govardhan Govansh Seva Kendra. Cow urine, dung etc. To encourage/ promote the production of various products, fertilizers, cow gas and other by-products from Cow urine, dung etc.

The following matters are mandatory for the subsidized Goshalas : To carry out artificial insemination using bull semen of pure indigenous cow breed in indigenous and village cows belonging to the institution in order to conserve indigenous cow breeds and increase their number according to the prevailing Pashupaidasi policy of the state. To make available the male calves produced by artificial insemination as per the demand of Maharashtra Livestock Development Board for frozen semen laboratory at nominal rate. It will be necessary to castrate the bull in the organization.

Selection Criteria : The organization should be registered with the Charity Commissioner and should have at least 3 years of experience in cattle rearing. The organization should have at least 5 acres of land owned or leased for 30 years for fodder production as well as livestock rearing. The organization should have a working share capital of at least 10 percent of the total grant sought. The organization should have been audited for the last 3 years. The organization will be bound to enter into an agreement with the Commissioner Animal Husbandry, Maharashtra State, Pune to carry out cow service/ cow rearing work. The concerned organization must have an account in a nationalized bank. The institution should be financially capable of paying the expenses of Salary etc. of employees/ laborers working on the organization.

In this scheme, grants will be paid mainly for the following basic facilities : Construction of new sheds for livestock, drinking system and well/borewell for availability of water for fodder production, power-driven kadbakutteri machine for harvesting fodder, for basic facilities like manufacturing plant and sales center etc. of vermicomposting project from cow urine and cow dung.

Funds : For this scheme in the budget estimate for the year 2023-24 Rs.5300 lakhs has been provided under (10) (04) Govardhan Govansh Seva (240 D 257) Central (Programme) 33, Financed. With the establishment of the Maharashtra Goseva Ayog in the state, it is proposed to implement Govardhan cattle scheme through the Ayog. In order to implement the said scheme, applications were called for by extending the deadline twice till 18.08.2023 after extensive publicity in all the districts. Accordingly, a total of 460 Goshala applications were received from the state. After examining the said application, a total of 222 eligible Goshala applications in the state have been submitted to the government in accordance with the following selection process.

Maharashtra Goseva Ayog :

For conservation, protection and welfare of animals in the state of Maharashtra and to supervise the institutions working for the same, Maharashtra GosevaAyog Act 2023 has been constituted on 28.04.2023 by Government notification and Implemented vide notification dated 10.05.2023.

Ayog : By Notification dated 07.07.2023 for the next three years Shri. Shekhar Mundada, Mr. Sunil Suryavanshi, Mr. Sanjay Bhosle, Dr. Nitin Manmohanrao Markandeya, Shri. Sanat Kumar Gupta, Mr. Uddhav Nerkar, Mr. Deepak Bhagat are appointed non-governmental member and Mr. Shekhar Mundada is the current Chairperson of Goseva Ayog. A Board of 22 members has been constituted as "Maharashtra Goseva Aayog" vide notification dated 01.09.2023 to carry out the notified work. Joint Commissioner Animal Husbandry is the post to act as Member Secretary of the Commission and 24 other officers/ employees are to be appointed by Government Currently Accounts Officer Commissioner Office Pune is working as Drawing and Disbursement Officer. Livestock Development Officer, Clerk, Peon one each have been made available to the Commission on a temporary basis.

Office : The head quarters of the Ayog has been temporarily established in the office at Commissioner Animal Husbandry Office, Aundh, Pune- 67 and is functioning.

Functions : To promote conservation, protection and welfare of animals in the state and to register, monitor and supervise the organizations working for the same. Ensuring protection of animals under existing laws. To ensure proper management, care and treatment of weak, aged and diseased animals maintained by the registered institution. To ensure the implementation and monitoring of Maharashtra State Bovine Breeding Policy. To suggest measures which will help in strengthening financially weak institutions. Providing financial assistance to institutions. To seek practical assistance in adopting new scientific technologies in coordination with universities/ research institutes for breed improvement, fodder development and industries based on manure, urine and biogas, etc. To inquire into the complaints in the functioning of the institutions, to review the activities for prevention of cruelty to animals and the work of District Animal Welfare Society.

Goseva Ayog Fund

Means the fund of the Goseva Ayog into which all money received by the Ayog including Government grants, registration fees received and donations made by any person/institution shall be deposited. Out of the said fund, the Ayog will spent as per government financial rules for carrying out the functions directed in the act. 100% State Share (2403 D 496) of Rs.12 Crores has been sanctioned for Year 2023-24.

Rights : In case of violation/ misdemeanor/ disregard of the provisions of the Act, such institution/ person, if found guilty after giving an opportunity of inquiry and presentation, may be punished with a fine of up to ten thousand rupees/ recovery of revenue. No claim, suit or legal proceeding shall lie against any member or officer/employee of the Goseva Ayog for acts done in good faith under this Act.

Maharashtra Public Service Rights Act 2015

The main objective of establishment of Animal Husbandry Department is to improve animal health and disease control, animal breeding, fodder development, increase the productivity and production of livestock & poultry. Accordingly increases the income of farmers. Therefore it is necessary to make the various veterinary services provided by the Animal Husbandry Department is public oriented and get those services in time. Accordingly under Maharashtra Public Service Rights Act 2015, according to GR No.Kri.v.padum-33030/ 25/ 2023/ MAG/ Padum-4 (651306) Dated 09 January 2024. A total of 77 services of Animal Husbandry Department have been included and those services are being provided offline.

At present, since the portal of Animal Husbandry and Dairy Development Departments is not available. The process to develop portal is underway. Until the portal is developed, all 77 services are being provided to the farmers and animal husbandry in offline mode under Maharashtra Public Service Rights Act 2015.

Programme No. 14 - Information Technology

For implementation of e-governance under Department of Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries, an independent Information Technology Centre (IT Hub) has been set up in the office of the Commissionerate of Animal Husbandry, Pune vide Govt. Resolution No. Sankirna-1009 / Q. No.1 / IT Cell, dt.30.09.2009.

The main objectives of IT Hub are as follows :

1. Development of Animal Husbandry related websites and android Applications.
2. Updating Information Technology related knowledge and skills of technical and non-technical Manpower of Animal Husbandry Department.

3. To Develop a system for providing technical information (MIS).
4. To prepare comprehensive report for analysis of technical information received from filed officers from time to time.
5. To develop e-governance / e-office system.

Functions of Information Technology Centre (IT Hub) :

1. All the activities related to smooth functioning of the website of Animal Husbandry Department (ahd.maharashtra.gov.in) and Maharashtra Livestock Development Board (mldb.maharashtra.gov.in) as well as the portal of Animal Husbandry Department (ah.maharashtra.gov.in) is regularly carried out by this section.
2. Developers and programmers from government approved companies are appointed in this room for regular functioning of the said websites.
3. Information on Government resolutions, ongoing Tenders and Quotations is uploaded on the website of the Department of Animal Husbandry from time to time. All useful information viz. Seniority list, Notifications about promotions / Examinations etc. for the staff and officers of the department is regularly updated on the website. Also, useful information for livestock owner's viz. Vaccination schedule, disease outbreaks, care & management of animals etc is displayed on website.
4. To perform security audit of all the IT softwares developed by the department.

5. National Digital Livestock Mission (NDLM) :

National Digital Livestock Mission (NDLM) is an ambitious and comprehensive project undertaken by the Department of Animal Husbandry, Central Government and the National Dairy Development Board for animal productivity and health. It is a properly designed, farmer centric, unified, country level Information Technology system based on unique identification of each livestock animal (PashuAadhaar). The main objectives of NDLM are farmer centric Ecosystem, Breed Improvement Product Traceability and Disease Monitoring and Control. IT Hub works as an administrative centre to update the information of the officers / staff from time to time, to provide training to the field officers as and when required as well as to help them to solve the problems encountered on NDLM system with the guidance of National Dairy Development Board. Bharat Pashudhan App of NDLM has gone live w.e.f. 7th November 2023 in Maharashtra State. The four main functionalities have been made available as of now viz. Animal Management, Health, Breeding and Admin. The necessary trainings and user management have been completed and the system is being used effectively by all field officers.

6. Implementation of e-office system at Commissionerate of Animal Husbandry, Pune-67 :

Government has been putting great emphasis on improving productivity and increased transparency in the decision making in Governance in the country. The vision of e-Office is to achieve a simplified, responsive, effective and transparent working of all Government Offices. It helps to enhance transparency, increase accountability, and assure data security and data integrity. With this aim, implementation of e-office system is initiated at office of Commissionerate of Animal Husbandry, Pune 67. NIC has developed the system of e-office for department of Animal Husbandry on the portal mahaeoffice.maharashtra.gov.in. All the pre-requisites for e-office implementation have been completed viz. preparation of digital signatures for all staff, creating government email ids and trainings. The system is being effectively implemented in the office presently.

7. Implementation of online process for selection of beneficiaries under Animal Husbandry Schemes :

Under the individual benefit schemes of State Level Innovative Projects and District level schemes of Animal Husbandry, online software (website and Android app) has been developed to facilitate the selection process of beneficiaries. This is helping the beneficiary selection process to be simpler and transparent.

8. For conducting tender process through GeM (Government e-Marketplace) portal and for e-office system, the work of as creating new govt/ nic e-mail is implemented by IT hub.

9. Preparation of Documentation and Data Analysis related to IT hub projects of the department.

वित्तीय विवरणपत्र FINANCIAL STATEMENT

कृषि, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास विभाग मत्स्यव्यवसाय विभाग (पशुसंवर्धन)

AGRICULTURE, ANIMAL HUSBANDRY, DAIRY DEVELOPMENT & FISHERIES DEPARTMENT (ANIMAL HUSBANDRY)

एकूण प्रत्यक्ष खर्च सन २०२२-२३ अर्थसंकल्पीय अंदाज व सुधारलेले अंदाज सन २०२३-२४ आणि अर्थसंकल्प २०२४-२५

Total actual Expenditure for 2022-23 Budget estimates & revised estimates for 2023-24 & budget estimates for 2024-25

(Rs. In thousands)		तक्ता एक / Table 1				(रुपये हजारात)
Activity Classification	प्रत्यक्ष रकमा	अर्थसंकल्पीय	सुधारीत	अर्थसंकल्पीय	कार्याचे वर्गीकरण	
		अंदाज	अंदाज	अंदाज		
(1)	(2)	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५	(7)	
		Actuals	Budget	Revised	Budget	
		2022-23	Estimates	Estimates	Estimates	
		(3)	2023-24	2023-24	2024-25	
		(4)	(5)	(6)	(8)	
2403 - Animal Husbandry						2403 - पशुसंवर्धन
I-Summary						एक-सारांश
001 - Direction and Administration	Charged	0	350	245	1	भारीत 001 - संचालन व प्रशासन
	Voted	1580925	1873555	1875095	2911348	दत्तमत
101 - Veterinary Service & Animal Health	Voted	7622539	9162336	9270753	11113932	दत्तमत 101 - पशुवैद्यकीय सेवा व पशु आरोग्य
102 - Cattle & Buffalo Development	Voted	1897959	2158994	2427345	2660148	दत्तमत 102 - पशु व महिष विकास
103 - Poultry Development	Voted	181388	163676	150694	158908	दत्तमत 103 - कुक्कूट विकास
104 - Sheep and Wool Development	Voted	398140	742277	585502	409537	दत्तमत 104 - मेंढ्या व लोकर विकास
106 - Other Livestock Development	Voted	37807	60000	50000	1	दत्तमत 106 - इतर पशुधन विकास
109 - Extension and Training	Voted	1919042	2633206	2643751	2973483	दत्तमत 109 - विस्तार व प्रशिक्षण
113 - Administrative Investigation & Statistics	Voted	33901	186190	204837	321766	दत्तमत 113 - प्रशासकिय अन्वेषण व सांख्यिकी
	Charged	0	350	245	1	भारीत
Gross Total	Voted	13671701	16980234	17207977	20549123	दत्तमत स्थूल बेरीज
	Total	13671701	16980584	17208222	20549124	एकूण
Deduct recoveries	Voted	487	1	0	0	दत्तमत वजा वसुली
	Charged	0	350	245	1	भारीत
Net Total - 2403 Animal Husbandry	Voted	13671214	16980233	17207977	20549123	दत्तमत निव्वळ बेरीज - 2403 पशुसंवर्धन
	Total	13671214	16980583	17208222	20549124	एकूण

वित्तीय विवरणपत्र FINANCIAL STATEMENT

योजनेतर विकास मंडळनिहाय (अविभाज्य भागासह) प्रत्यक्ष खर्च २०२१-२२ व २०२२-२३
Boardwise (with no divisible) Non Plan Actual Expenditure 2021-22 & 2022-23

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारात)

मुख्यलेखाशिर्षक: 2403-पशुसंवर्धन	अंतिम सुधारित तरतूद		प्रत्यक्ष खर्च Actual Expenditure		विदर्भ Vidarbha		मराठवाडा Marathawada		उर्वरित महाराष्ट्र Rest of Maharashtra		अविभाज्य Non Divisible		Major Head 2403 Animal Husbandry
	2021-22	2022-23	2021-22	2022-23	2021-22	2022-23	2021-22	2022-23	2021-22	2022-23	2021-22	2022-23	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
State Sector Non Plan Scheme													
(001) Direction & Administration													
(01)(01) Directorate of Animal Husbandry (Committed) (24030015)	150	150	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
(01)(02) Divisional Offices (committed) (24030098)	200	200	25	0	0	0	0	0	0	0	25	0	0
(01)(01) Directorate of Animal Husbandry (Committed) (24030024)	116270	128713	109578	128484	0	0	0	0	0	0	109578	128484	0
(01)(02) Divisional Offices (committed) (24030033)	104741	109969	93512	108554	17290	20072	22723	26379	53498	62104	0	0	0
(01)(03) Divisional Offices (committed) (24030042)	786317	829026	697316	787556	128934	145619	169448	191376	398934	450561	0	0	0
(01)(05) Quality Control and Animal Nutrition Laboratory (Committed) (24030131)	16850	18335	18120	19506	0	0	0	0	0	0	18120	19506	0
(101) Veterinary Service & Animal Health													
(01)(01) Hospital and Dispensaries (Committed) (24030142)	1992093	2063834	1528778	1937604	282671	358263	371493	470838	874614	1108503	0	0	0
(01)(01) Veterinary Polyclinics (Committed) (24030151)	895583	926184	818496	958224	151340	177176	198895	232848	468262	548200	0	0	0
(03)(01) Institute of Veterinary Biological Products, Pune (Committed) (24030169)	124614	104860	105339	113562	0	0	0	0	0	0	105339	113562	0

तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.

(रुपये हजारत)

(Rs. In thousands)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
(04)(01) Investigation into Diseases of Livestock (Committed) (24030178)	91785	99794	85303	94524	15773	17477	20729	22969	48802	54077	0	0	(04)(01) पशुसंवाची तपासणी (अनिवार्य) (24030178)
(04)(02) All India Coordination Project for scientific studies of Foot and Mouth Disease (Committed) (2403B254)	4575	4974	4485	6147	0	0	0	0	0	0	4485	6147	(04)(02) खुरकत रोगाचा शास्त्रीय अभ्यास करण्यासाठी रोग अन्वेषण शाखेचा आखिल भारतीय समन्वय प्रकल्प (अनिवार्य) (2403B254)
(05)(01) Control of Diseases in Livestock (Committed) (24030187)	81959	78727	58698	67222	10853	12429	14264	16335	33581	38458	0	0	(05)(01) पशुच्या रोगांचे नियंत्रण (अनिवार्य) (24030187)
(07)(01) Checkpost and vigilance Units on inter State Border (Committed) (24030202)	43831	44195	27598	26680	5103	4933	6706	6483	15789	15264	0	0	(07)(01) आंतरराज्य सिमवरील चौक्या व दक्षता पथके (अनिवार्य) (24030202)
(08)(01) State Plan Scheme - Hospital and Dispensaries (Committed) (24030222)	174204	189813	128572	175661	23773	32480	31243	42686	73556	100496	0	0	(08)(01) राज्य योजनांतर्गत योजना - रुग्णालये व दवाखाने (अनिवार्य) (24030222)
(08)(02) State Plan Scheme - Expansion and Modernization of veterinary Polyclinics (District) (Committed) (24030211)	19854	21444	16974	21230	3138	3925	4125	5159	9711	12146	0	0	(08)(02) राज्य योजनांतर्गत योजना - पशुवैद्यकीय बहुचिकित्सालयाचा विस्तार व अधुनिकीकरण करणे (जिल्हा) (अनिवार्य) (24030211)
(08)(17) Removal of backlog of Veterinary Dispensaries (100% State Plan) (Committed) (24032312)	39136	42647	29363	39864	5429	7371	7135	9687	16799	22806	0	0	(08)(17) पशुवैद्यकीय दवाखान्याचा अनुशेष दूर करणे (100 टक्के राज्य योजना) (अनिवार्य) (24032312)
(08)(36) Upgradation of Veterinary Aid Centers Key Village units AI Sub centers (100% State Plan) (Committed) (24032448)	76631	83477	58047	73069	10733	13510	14105	17756	33209	41803	0	0	(08)(36) पशुवैद्यकीय मदत केंद्राचा व आधारभूत ग्राम उपकेंद्राचा दर्जा वाढविणे (100 टक्के राज्य योजना) (अनिवार्य) (24032448)
(102) Cattle & Buffalo Development													0 (102) पशु व महिष विकास
(01)(01) Cattle Breeding Farms (Committed) (24030311)	10016	9249	5059	5527	935	1022	1229	1343	2894	3162	0	0	(01)(01) पशुसंपादन क्षेत्रे (अनिवार्य) (24030311)
(03)(01) Key Village Schemes (Committed) (24030338)	59541	64886	54522	60839	10081	11249	13249	14784	31192	34806	0	0	(03)(01) आधारभूत ग्राम योजना (अनिवार्य) (24030338)
(04)(01) Artificial Insemination Centres (Committed) (24030347)	130863	133740	118708	121531	21949	22471	28846	29532	67913	69528	0	0	(04)(01) कृत्रिम रेतन केंद्रे (अनिवार्य) (24030347)

तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.

(रुपये हजारत)

(Rs. In thousands)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
(06)(02) Establishment of Maharashtra Livestock Development Board (Committed) (24032288)	213610	196104	152246	162717	0	0	0	0	0	0	152246	162717	(06)(02) महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाची स्थापना (अनिवार्य) (24032288)
(08)(01) Artificial Insemination in Centers (Committed) (24030436)	25437	25972	24119	29125	4460	5385	5861	7077	13798	16662	0	0	(08)(01) कृत्रिम रेतन केंद्र (अनिवार्य) (24030436)
(103) Poultry Development													
(01)(01) Poultry Breeding Farms and Hatcheries (Committed) (24030472)	63448	67627	58543	59190	10825	10944	14226	14383	33492	33863	0	0	(01)(01) कुक्कुट पैवास क्षेत्रे व उबवणी केंद्रे (अनिवार्य) (24030472)
(02)(01) Intensive Poultry Development Blocks (Committed) (24030481)	21193	19986	15108	16656	2793	3080	3671	4047	8643	9529	0	0	(02)(01) प्रकर्षित कुक्कुट विकास गट (अनिवार्य) (24030481)
(104) Sheep & Wool Development													
(01)(01) Wool Analysis Laboratory and Wool Utilisation Centre (Committed) (24030572)	7862	7950	6621	5843	0	0	0	0	0	0	6621	5843	(01)(01) लोकर पृथ्यःकरण प्रयोगशाळा व लोकर उपयोगन केंद्र (अनिवार्य) (24030572)
(01)(02) Assistance to Punyashlok Ahilyadevi Maharashtra Sheep and Goat Development Board (Committed) (24030641)	144672	151299	112485	134420	0	0	0	0	0	0	112485	134420	(01)(02) पुण्यश्लोक अहिल्याबाई महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाचा अर्थसहाय्य (अनिवार्य) (24030641)
(109) Extension & Training													
(00)(01) Inservice Training (Committed) (24030703)	14205	15430	12976	14507	0	0	0	0	0	0	12976	14507	(00)(01) सेवांतर्गत प्रशिक्षण (अनिवार्य) (24030703)
(00)(03) Poultry Training (committed) (24030721)	11777	12696	10599	10490	1960	1940	2576	2549	6064	6001	0	0	(00)(03) कुक्कुट पालन प्रशिक्षण (अनिवार्य) (24030721)
(00)(09) Establishment of Maharashtra Animal and Fisheries Science University (committed) (24032143)	1893226	1784796	1776999	1637865	0	0	0	0	0	0	1776999	1637865	(00)(09) महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना (अनिवार्य) (24032143)
(00)(23) Establishment of Maharashtra Veterinary Council (50% State share) (Committed) (24032223)	6679	3595	6630	5959	0	0	0	0	0	0	6630	5959	(00)(23) महाराष्ट्र पशुवैद्यकीय परिषदेची स्थापना (50 टक्के राज्य हिस्सा) (अनिवार्य) (24032223)
(00)(24) Establishment of Maharashtra Veterinary Council (50% Central Share) (Committed) (24032232)	2	2	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	(00)(24) महाराष्ट्र पशुवैद्यकीय परिषदेची स्थापना (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (अनिवार्य) (24032232)

(Rs. In thousands)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
														(रुपये हजारत)
(113) Administrative Investigation & Statistics														(113) प्रशासकीय अन्वेषण व सांख्यिकी
(00)(01) Collection and Analysis of statistical data about livestock keeping and live stock production (50% State Share (Committed) (24030893)	43396	43703	17641	14335	0	0	0	0	0	0	17641	14335		(00)(01) पशुधन जतन व पशुधन उत्पादन या संबंधीची सांख्यिकी आधारसामग्री गोळा करणे व तिचे पृथःकरणे (50 टक्के राज्य हिस्सा) (अनिवार्य) (24030893)
Total State Level	7214720	7283377	6152461	6836891	708040	849347	930524	1116232	2190751	2627968	2323146	2243345		एकूण राज्यक्षेत्रः
Non Plan Local Sector														योजनेतर स्थानिक स्तर
(001) Direction & Administration														(001) संचालन व प्रशासन
(01)(04) Establishment Grants to Zilla Parishad under Section 183 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act, 1961 - Office of the District Animal Husbandry Officers (Committed) (24030051)	529498	573502	491274	512588	90837	94778	119380	124559	281058	293252	0	0		(01)(04) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 183 अन्वये जिल्हा परिषदांना आस्थापना अनुदाने- जिल्हा पशुसंवर्धन अधिका-यांची कार्यालये (अनिवार्य) (24030051)
(101) Veterinary Service & Animal Health														(101) पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य
(06)(01) Hospital and Dispensaries (Committed) (24030196)	3612662	3930321	3440446	3830308	636138	708224	836028	930765	1968279	2191319	0	0		(06)(01) रुग्णालये व दवाखाने (अनिवार्य) (24030196)
(06)(02) Veterinary Services (Committed) (24032635)	24547	26169	22073	25158	4081	4652	5364	6113	12628	14393	0	0		(06)(02) पशुवैद्यकीय सेवा (अनिवार्य) (24032635)
(06)(03) Veterinary Hospital of Ex Districts Local Board (Committed) (24032644)	132444	141770	103956	113508	19221	20988	25261	27582	59473	64938	0	0		(06)(03) भूतपूर्व जिल्हा स्थानिक मंडळाचे पशुवैद्यकीय दवाखाने (अनिवार्य) (24032644)
(06)(04) Mobile Veterinary Central Control Unit (Committed) (24032653)	21620	20269	19142	19915	3539	3682	4652	4839	10951	11393	0	0		(06)(04) फिरते पशुरोग मध्यवर्ती नियंत्रण पथक (अनिवार्य) (24032653)
(06)(05) Mobile Veterinary Control Unit / Mobile Clinic (Committed) (24032662)	80603	83862	65868	82368	12179	15230	16006	20015	37683	47123	0	0		(06)(05) फिरते पशुरोग नियंत्रण पथक/फिरते पशुवैद्यकीय चिकित्सालय (अनिवार्य) (24032662)

तक्ता एक समाप्त / Table 1 Concl'd.

(रुपये हजारत)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
(Rs. In thousands)													
(08)(18) Plan grants to Zilla Parishads for removal of backlog of Veterinary Dispensaries (State Plan) (District) (Committed) (24032321)	13915	13511	12288	11799	2272	2182	2986	2867	7030	6750	0	0	(08)(18) पशुवैद्यकीय दवाखान्याचा अनुशेष दूर करण्यासाठी जिल्हा 0 परिषदांना योजनांतर्गत अनुदाने (राज्य योजना) (जिल्हा) (अनिवार्य) (24032321)
(102) Cattle & Buffalo Development													0 (102) पशु व महिष विकास
(05)(01) Local Sector Establishment (Committed) (24030374)	12713	13841	10400	10960	1923	2027	2527	2663	5950	6270	0	0	(05)(01) स्थानिक क्षेत्र आस्थापना (अनिवार्य) (24030374)
(05)(02) District Premium Bull (Committed) (24032682)	12320	12739	9439	10962	1745	2027	2294	2664	5400	6271	0	0	(05)(02) जिल्हा वट्टु योजना (अनिवार्य) (24032682)
(05)(03) Key Village Scheme (Committed) (24032691)	468202	496279	444054	490803	82106	90749	107905	119265	254043	280788	0	0	(05)(03) आधारभूत ग्राम योजना (अनिवार्य) (24032691)
(05)(04) Maintenance of Record of Milk and Deoni Cattle (Committed) (24032706)	1585	1111	558	277	103	51	136	67	319	158	0	0	(05)(04) देवणी पशु व दुधाचा अभिलेख ठेवणे (अनिवार्य) (24032706)
(05)(06) Goshala and Panjarapol Development Schemes (Committed) (24032724)	2766	2917	2146	1925	397	356	521	468	1228	1101	0	0	(05)(06) गोशाला व पांजरपोळ विकास योजना (अनिवार्य) (24032724)
(103) Poultry Development													0 (103) कुक्कुट विकास
(03)(05) Purposive Grants to Zilla Parishad under Section 182 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act , 1961 (Payable at Treasury) (Committed) (24032241)	54046	58146	47862	50217	8850	9285	11630	12203	27382	28729	0	0	(03)(05) महाराष्ट्र जिल्हा पारंपद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 182 अन्वये जिल्हा परिषदांना संप्रयोजन अनुदाने (कोषागारातून देय) (अनिवार्य) (24032241)
(109) Extension & Training													0 (109) विस्तार व प्रशिक्षण
(00)(08) Establishment of Mobile Expansion & Demonstration Unit (Committed) (24032742)	1108	1195	987	609	182	113	240	148	565	348	0	0	(00)(08) फिरत्या प्रसारक व प्रात्यक्षिक केंद्राची स्थापना (अनिवार्य)(24032742)
Total Local Sector	4968029	5375632	4670493	5161397	863574	954342	1134930	1254219	2671989	2952835	0	0	एकूण स्थानिक स्तर
Total State + Local Sector	12182749	12659009	10822954	11998288	1571614	1803689	2065453	2370451	4862740	5580803	2323146	2243345	एकूण राज्य + स्थानिक स्तर

००१ - संचालन व प्रशासन

001 - Direction & Administration

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारत)

Activity Classification		प्रत्यक्ष	अर्थसंकल्पीय	सुधारीत	अर्थसंकल्पीय		कार्याचे वर्गीकरण
		रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज		
(1)	(2)	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२३-२४	२०२४-२५	(6)	(7)
		Actuals	Budget	Revised	Budget		
		2022-23	2023-24	2023-24	2024-25		
		(3)	(4)	(5)	(6)		(8)
(001) Direction & Administration							(001) संचालन व प्रशासन
(01) Non Plan Scheme							(01) योजनेत्तर योजना
(01)(01) Directorate of Animal Husbandry (Committed) (24030015)	Charged	0	150	105	1	भारीत	(01)(01) पशुसंवर्धन संचालनालय (अनिवार्य) (24030015)
(01)(01) Directorate of Animal Husbandry (Committed) (24030024)		128482	140658	134288	155652		(01)(01) पशुसंवर्धन संचालनालय (अनिवार्य) (24030024)
(01)(02) Divisional Offices (committed) (24030098)	Charged	0	200	140	0	भारीत	(01)(02) विभागीय कार्यालये (अनिवार्य) (24030098)
(01)(02) Divisional Offices (committed) (24030033)		108499	120690	162341	143254		(01)(02) विभागीय कार्यालये (अनिवार्य) (24030033)
(01)(03) Divisional Offices (committed) (24030042)		787330	884337	881770	980432		(01)(03) विभागीय कार्यालये (अनिवार्य) (24030042)
(01)(04) Establishment Grants to Zilla Parishad under Section 183 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act, 1961 - Office of the District Animal Husbandry Officers (Committed) (24030051)		512588	630109	598975	698604		(01)(04) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 183 अन्वये जिल्हा परिषदांना आस्थापना अनुदाने- जिल्हा पशुसंवर्धन अधिका-यांची कार्यालये (अनिवार्य) (24030051)
(01)(05) Quality Control and Animal Nutrition Laboratory (Committed) (24030131)		19507	20121	20081	19564		(01)(05) प्रतनियंत्रण व पशुपोषण प्रयोगशाळा (अनिवार्य) (24030131)
	Charged	0	350	245	1	भारीत	
Total-(01)	Voted	1556406	1795915	1797455	1997506	दत्तमत	एकूण-(01)
(02) Schemes in the Five Year Plan							(02) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(02)(01) Strengthening of the Office of the Commissioner Animal Husbandry, Pune (100 % State) (Scheme) (24030071)		24519	77640	77640	913842		(02)(01) आयुक्त पशुसंवर्धन, पुणे यांच्या कार्यालयाचे बळकटीकरण (100 टक्के राज्य) (कार्यक्रम) (24030071)
	Charged	0	350	245	1	भारीत	
Total-(001)	Voted	1580925	1873555	1875095	2911348	दत्तमत	एकूण-(001)

१०१ - पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य
101 - Veterinary Service & Animal Health

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारत)

Activity Classification		प्रत्यक्ष	अथसकल्पाय	सुधारांत	अथसकल्पाय	कार्याचे वर्गीकरण
		रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज	
		२०२२-२३	२०२३-२४	२०२३-२४	२०२४-२५	
		Actuals	Budget	Revised	Budget	
		2022-23	Estimates	Estimates	Estimates	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
						(8)
101- Veterinary Service & Animal Health						101- पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य
(01) Hospital and Dispensaries						(01) रुग्णालये व दवाखाने
(01)(01) Hospital and Dispensaries (Committed) (24030142)		1937790	2353970	2431914	0	(01)(01) रुग्णालये व दवाखाने (अनिवार्य) (24030142)
(02) Veterinary Polyclinics						(02) पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये
(02)(01) Veterinary Polyclinics (Committed) (24030151)		957701	1060354	1188304	4448328	(02)(01) पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये (अनिवार्य) (24030151)
(03) Institute of Veterinary Biological Products, Pune						(03) पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे
(03)(01) Institute of Veterinary Biological Products, Pune (Committed) (24030169)		113562	117987	133410	133842	(03)(01) पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे (अनिवार्य) (24030169)
(04) Investigation into Diseases of Livestock						(04) पशुरोगांची तपासणी
(04)(01) Investigation into Diseases of Livestock (Committed) (24030178)		94425	106193	102040	115138	(04)(01) पशुरोगांची तपासणी (अनिवार्य) (24030178)
(04)(02) All India Coordination Project of Diseases investigation section for scientific studies of Foot and Mouth Disease (Committed) (2403B254)		6147	6768	6387	7393	(04)(02) खुरकत रोगाचा शास्त्रीय अभ्यास करण्यासाठी रोग अन्वेषण शाखेचा आखिल भारतीय समन्वय प्रकल्प (अनिवार्य) (2403B254)
Total-(04)	Voted	100572	112961	108427	122531	दत्तमत एकूण-(04)
(05) Control of Diseases in Livestock						(05) पशुच्या रोगांचे नियंत्रण
(05)(01) Control of Diseases in Livestock (Committed) (24030187)		67143	108288	113982	98928	(05)(01) पशुच्या रोगांचे नियंत्रण (अनिवार्य) (24030187)
(06) Purposive Grants to Zilla Parishad under Section 182 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act , 1961						(06) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 182 अन्वये जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदाने
(06)(01) Hospital and Dispensaries (Committed) (24030196)		3830308	4320203	4234347	4905116	(06)(01) रुग्णालये व दवाखाने (अनिवार्य) (24030196)
(06)(02) Veterinary Services (Committed) (24032635)		25158	28761	27335	0	(06)(02) पशुवैद्यकीय सेवा (अनिवार्य) (24032635)
(06)(03) Veterinary Hospital of Ex Districts Local Board (Committed) (24032644)		113213	141770	134840	0	(06)(03) भूतपूर्व जिल्हा स्थानिक मंडळाचे पशुवैद्यकीय दवाखाने (अनिवार्य) (24032644)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(06)(04) Mobile Veterinary Central Control Unit (Committed) (24032653)		19914	22193	21885	0		(06)(04) फिरते पशुरोग मध्यवर्ती नियंत्रण पथक (अनिवार्य) (24032653)
(06)(05) Mobile Veterinary Control Unit / Mobile Clinic (Committed) (24032662)		82368	91851	86266	0		(06)(05) फिरते पशुरोग नियंत्रण पथक/फिरते पशुवैद्यकीय चिकित्सालय (अनिवार्य) (24032662)
Total-(06)		4070961	4604778	4504673	4905116		एकूण-(06)
(07) Checkpost and vigilance Units on inter State Border							(07) आंतरराज्य सिमेवरील चौक्या व दक्षता पथक
(07)(01) Checkpost and vigilance Units on inter State Border (Committed) (24030202)		26752	42341	40003	0		(07)(01) आंतरराज्य सिमेवरील चौक्या व दक्षता पथके (अनिवार्य) (24030202)
(08) Schemes in the five year plan							(08) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(08)(01) State Plan Scheme - Hospital and Dispensaries (Committed) (24030222)		175662	195451	185537	0		(08)(01) राज्य योजनांतर्गत योजना - रुग्णालये व दवाखाने (अनिवार्य) (24030222)
(08)(02) State Plan Scheme - Expansion and Modernization of veterinary Polyclinics (District) (Committed) (24030211)		21230	23558	29707	0		(08)(02) राज्य योजनांतर्गत योजना - पशुवैद्यकीय बहुचिकित्सालयाचा विस्तार व अधुनिकीकरण करणे (जिल्हा) (अनिवार्य) (24030211)
(08)(05) Animal diseases, Surveillance of forecasting under ASCAD (40% State share) (Scheme) (24030258)		0	3478	3478	4079		(08)(05) अॅस्कॅड अंतर्गत पशुरोग, पूर्वांनुमानाचे संनिरीक्षण (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (24030258)
(08)(06) Modernisation and strengthening of Institute of Veterinary Biological Product, Pune under ASCAD (60% Central Share) (Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (24031657)		0	85700	85700	159901		(08)(06) अॅस्कॅड अंतर्गत पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था पुणे चे आधुनिकीकरण व बळकटीकरण (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (24031657)
(08)(14) Investigation into diseases of Livestock (100% Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (24032063)		26362	54701	54701	43803		(08)(14) पशुरोग अन्वेषण (100 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (24032063)
(08)(16) Grants from I. C. A. R. (100 % Central) (Scheme) (24032081)		0	0	0	0		(08)(16) आय.सी.ए.आर. कडून अनुदाने (100 % केंद्र) (कार्यक्रम) (24032081)
(08)(17) Removal of backlog of Veterinary Dispensaries (100% State Plan) (Committed) (24032312)		39864	46898	46810	0		(08)(17) पशुवैद्यकीय दवाखान्याचा अनुशेष दूर करणे (100 टक्के राज्य योजना) (अनिवार्य) (24032312)
(08)(18) Plan grants to Zilla Parishads for removal of backlog of Veterinary Dispensaries (State Plan) (District) (Committed) (24032321)		11799	14852	14084	0		(08)(18) पशुवैद्यकीय दवाखान्याचा अनुशेष दूर करण्यासाठी जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत अनुदाने (राज्य योजना) (जिल्हा) (अनिवार्य) (24032321)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(08)(24) Control of Eradication of Economically important Diseases under ASCAD (40% State share) (Scheme) (24032359)		0	70900	68440	420002		(08)(24) अॅस्कॅड अंतर्गत आर्थिक नुकसान होणा-या पशुरोगाचे नियंत्रण व निर्मूलन (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032359)
(08)(27) Strengthening & Modernisation of Regional Diseases Investigation Section Laboratories and District Laboratories under ASCAD (40% State Share) (Scheme) (24032368)		0	57150	57150	106601		(08)(27) अॅस्कॅड अंतर्गत विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळेचे व जिल्हा प्रयोगशाळेचे बळकटीकरण व आधुनिकीकरण करणे (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032368)
(08)(28) Animal Disease Surveillance and Forecasting ASCAD (60% Central share) (Scheme) (24032377)		0	5217	5217	6116		(08)(28) अॅस्कॅड अंतर्गत पशुरोग सनियंत्रण व पूर्वानुमान (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032377)
(08)(29) Control and Iradication of Identifiable Zoonotic Important Disease under ASCAD (60% Central Share) (Scheme) (24032386)		0	106400	106400	630002		(08)(29) अॅस्कॅड अंतर्गत महत्वाच्या मानवी संसर्गक्षम अशा पशुरोगाचे नियंत्रण व निर्मूलन (60 % केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032386)
(08)(30) Information, Education and Community Participants Campaign under ASCAD (60% Central share) (Scheme) (24032395)		0	3	3	0		(08)(30) अॅस्कॅड अंतर्गत माहिती, शिक्षण व लोक सहभाग मेळावे आयोजित करणे (60 % केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032395)
(08)(31) Organisation of Training programmes Workshop/Seminar for Field Staff on AH (100% Central Sponsored Scheme) (Scheme) (24032401)		0	6676	6676	19676		(08)(31) पशुसंवर्धन क्षेत्रातील कमचा-याकरिता पशुसंवर्धन विस्तार विषयक चर्चासत्र प्रशिक्षण कार्यक्रम कार्यशाळा आयोजित करणे (100 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (24032401)
(08)(32) Creation of Disease Free zone against Foot & Mouth Disease (60% Centrally Sponsored) (Scheme) (24032412)		0	0	0	0		(08)(32) लाळयाखुरकत रोगमुक्त प्रभाग निर्माण करणे (60 % केंद्र पुरस्कृत) (कार्यक्रम) (24032412)
(08)(33) National Programme of Rinderpest Eradication (100% Centrally Sponsored) (Scheme) (24032421)		0	0	0	0		(08)(33) राष्ट्रीय बुलकांडी रोग निर्मूलन कार्यक्रम (100 % केंद्र पुरस्कृत) (कार्यक्रम) (24032421)
(08)(36) Upgradation of Veterinary Aid Centers Key Village units AI Sub centers (100% State Plan) (Committed) (24032448)		73141	83704	79168	0		(08)(36) पशुवैद्यकीय मदत केंद्राचा व आधारभूत ग्राम उपकेंद्राचा दर्जा वाढविणे (100 टक्के राज्य योजना) (अनिवार्य) (24032448)
(08)(39) Supply of Medicine to the Veterinary Institutions (District level) (Scheme) (24032475)		0	0	0	0		(08)(39) पशुवैद्यकीय संस्थांना औषध पुरवठा करणे (जिल्हा स्तर) (कार्यक्रम) (24032475)
(08)(42) Organize Information Education and Communication Campaign under ASCAD (40% State share) (Scheme) (24032762)		0	3	3	0		(08)(42) अॅस्कॅड अंतर्गत माहिती शिक्षण लोक सहभागी मेळावे आयोजित करणे (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032762)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त / Table 1 Concltd.						(रुपये हजारात)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(08)(45) Special Component Plan (District Plan) Measures to control Parasitic Infestation Occuring in sheep, Goats & Poultry Birds owned by Scheduled Castes beneficiaries by Supplying Material Mixtures & Deworming (District Scheme) (Scheme) (2403B263)		0	0	0	0		(08)(45) विशेष घटक योजना (जिल्हा योजना) अनुसूचित जातीच्या लाभधारकांकडील शेळ्या, मेंढ्या व कोंबड्यांना जंतुनाशके पाजणे, क्षार मिश्रणे पुरविणे व परजीवी कीटकांचे नियंत्रण करण्यासाठी उपाययोजना करणे (जिल्हा योजना) (कार्यक्रम) (2403B263)
(08)(46) National Control Programme of PPR Diseases (60 % Central Share) (Scheme) (2403B737)		0	0	0	0		(08)(46) पीपीआर रोगाचे नियंत्रण करण्यासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403B737)
(08)(47) National Control Programme on Brucellosis (60 % Central Share) (Scheme) (2403B962)		0	0	0	0		(08)(47) राष्ट्रीय ब्रुसेल्लोसीस नियंत्रण कार्यक्रम (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403B962)
(08)(48) National Animal Disease Reporting System (60 % Central Share) (Scheme) (2403C018)		0	0	0	0		(08)(48) राष्ट्रीय पशुरोग अहवाल प्रसारीत करणे (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C018)
(08)(52) National Control Programme PPR Diseases (40 % State Share) (Scheme) (2403D097)		0	0	0	0		(08)(52) पीपीआर रोगावरील राष्ट्रीय नियंत्रण कार्यक्रम (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D097)
(08)(54) Awareness, Publicity & Surveilances for control of emergent and exotic diseases under ASCAD (Scheme) (2403D992)		0	2000	2000	10001		(08)(54) अस्कॅड अंतर्गत अचानक उद्भवणारे तसेच विदेशी आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी लोकजागृती, प्रसिद्धी व सर्वेक्षण करणे (कार्यक्रम) (2403D992)
(08)(55) Payment of compensation to farmers including operational cost for control of emergent and exotic diseases under ASCAD (Central Share 50%) (Scheme) (2403E001)		0	2500	2500	2503		(08)(55) अस्कॅड अंतर्गत अचानक उद्भवणारे तसेच विदेशी आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शेतकऱ्यांना ऑपरेशनल खर्चासह नुकसान भरपाईची अदायगी (केंद्र हिस्सा 50%) (कार्यक्रम) (2403E001)
(08) (56) Payment of compensation to farmers including operational cost for control of emergent and exotic diseases under ASCAD (State Share 50%) (Scheme) (2403E012)		0	2466	2466	2503		(08)(56) अस्कॅड अंतर्गत अचानक उद्भवणारे तसेच विदेशी आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शेतकऱ्यांना ऑपरेशनल खर्चासह नुकसान भरपाईची अदायगी (राज्य हिस्सा 50%) (कार्यक्रम) (2403E012)
Total-(08)		348058	761657	750040	1405187		एकूण-(08)
Total-(101)		7622539	9162336	9270753	11113932		एकूण-(101)

खाली दिलेल्या तक्त्यामध्ये पशुवैद्यकीय सर्वाचिकित्सालय तालुका लघुपशुसर्वाचिकित्सालय व जिल्हा परिषदांतर्गत असलेल्या कृत्रिम रेतन उपकेंद्रांचे कामकाज दर्शविते
The Following table shows the work load summary of District Veterinary Polyclinics, Taluka Mini Veterinary Polyclinics & Zillah Parishads

अ. क्र. Sr. No.	बाब Particulars	जिल्हा पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालये District Veterinary Polyclinics				तालुका लघु पशुवैद्यकीय सर्वाचिकित्सालये Taluka Mini Veterinary Polyclinics				जिल्हा परिषदा Zillah Parishads				एकूण Total	
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)
1	कृत्रिम रेतन केलेल्या गाई विदेशी Exotic व म्हशी No. of Cows & Buffaloes देशी Indigenous म्हैस Buffaloe inseminated	2395	41305	41305	16336	195448	195448	100829	1306887	1306887	119560	1543640	1543640	3132431	3132431
2	कृत्रिम रेतनापासून जन्मलेली वासरू No. of Calves born AI	6146	6794	6794	46859	45185	45185	252474	259178	259178	305479	311157	311157	123203	123203
3	गर्भधारणा तपासणी Pregnancy Diagnosis	6809	48305	48305	48305	48305	48305	325212	325212	325212	380326	380326	380326	380326	380326
4	म्हशी व वधू तपासणी वंशत्व व Infertility & Sterility Examination	7849	88456	88456	51691	349166	349166	320240	1844511	1844511	379780	2282132	2282132	2282132	2282132
	एकूण Total	14137	88456	88456	80680	349166	349166	521135	1844511	1844511	615951	2282132	2282132	2282132	2282132
	एकूण तपासलेल्या गाई व म्हशी Total No. of Cows & Buffalos Examined	41211	185253	185253	259137	885513	885513	1595566	5145900	5145900	1895913	6216666	6216666	6216666	6216666
	वधू तपासणी व वंशत्व दूर केलेल्या Cows Examined	6647	13828	13828	54183	76621	76621	379114	471627	471627	439944	562076	562076	562076	562076
	Infertility & Sterility Examination	6344	35465	35465	35465	35465	35465	221818	221818	221818	263626	263626	263626	263626	263626
	एकूण तपासलेल्या गाई व म्हशी Total No. of Cows & Buffalos Examined	13244	26465	26465	90385	126502	126502	600015	735129	735129	703645	888095	888095	888095	888095

तक्ता दोन समाप्त / Table 2 Concltd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
5	एकूण उपचार केलेले No. of Cases treated	504228			1499138			9446953			11450319		
6	एकूण खच्ची करणे No. of Scrub Bulls Castrated	12145	29024	29024	58971	119946	119946	415486	711855	711855	486602	860826	860826
7	केलेले लसीकरण No. of Vaccination performed	1341637	2738487	2738487	7007527	11234248	11234248	46593791	72869843	72869843	54942955	86842578	86842578
8	केलेल्या शास्त्रक्रिया No. मोठ्या Major of Operations लहान Minor performed	5114			8250			23249			36613		
	एकूण Total	15174			31173			204576			250923		
9	एकूण तपासलेले नमुने Total No. of Specimens Examined	30715			37616			155413			223744		
10	रोगनिदानात्मक Diagnostic PostMortems न्यायवैद्यक Medicolegal	794			1715			9003			11512		
		412			1535			6612			8559		
11	पशुदर्शन Cattle Shows	6	14	14	12	90	90	26	597	597	44	701	701
12	संकरित वासरांचे मेळावे Calf Rallies	0	14	14	10	95	95	24	632	632	34	741	741
13	कार्यामीहीम शिबिरे Work Campaigns	241	1203	1203	1859	3914	3914	17059	28924	28924	19159	34041	34041
14	बंधव निवारण शिबिरे Infertility Camps	188	609	609	1163	2240	2240	6538	23738	23738	7889	26587	26587
15	पुरवलेले रोपांचे संच/टॉब Fodder sets & Sapplings Distributed	226467	164500	164500	2029579	2327214	2327214	8861639	12854135	12854135	11117685	15345849	15345849
16	पुरवलेले वेरण बियाणे (किलो) Fodder Seeds distributed (kg.)	3617	15379	15379	66489	88965	88965	781867	768712	768712	851973	873055	873055
17	वेणीचे भूखंड Fodder Demonstration Plots	20	21	21	47	139	139	2424	8681	8681	2491	8841	8841
18	विविध योजनांतर्गत आयोजित प्रशिक्षण कार्यक्रम No. of Training Programs organised Under Various Schemes	0	1	1	19	177	177	301	878	878	320	1056	1056
	खर्च समावेशन Expenditure incurred	0	2	2	60000	60001	60001	3272022	2775905	2775905	3332022	2835908	2835908
	प्रती शेतकरी खर्च (रु.) Exp. per farmer (Rs.)	0	1	1	72	32	32	343	257	257	322	223	223
	प्रशिक्षित शेतकरी संख्या No. of farmers Trained	0	2	2	114	446	446	2557	2633	2633	2671	3081	3081
	मागासवर्गीय Backward स्त्री Female Class	0	0	0	249	447	447	3509	3327	3327	3758	3774	3774
	एकूण Total	0	2	2	363	893	893	6066	5960	5960	6429	6855	6855
	इतर Others	0	0	0	186	466	466	1618	1819	1819	1804	2285	2285
	पुरुष Male	0	0	0	288	528	528	1842	3032	3032	2130	3560	3560
	एकूण Total	0	0	0	474	994	994	3460	4851	4851	3934	5845	5845
	एकूण प्रशिक्षित शेतकरी Total Farmers	0	2	2	837	1887	1887	9526	10811	10811	10363	12700	12700

पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्थेमध्ये उत्पादन केलेल्या, तसेच बाहेरून वितरणासाठी मागविलेल्या लसी रक्तजल यांचे राज्यामध्ये व राज्याबाहेर केलेले वितरण पुढील तक्त्यामध्ये दर्शविले आहे

अ. क्र. Sr. No.	लस व इतर जैव पदार्थांचे नाव Name of Vaccine and other biological product	जिवाणू लस Bacterial Vaccine			विषाणू लस Viral Vaccine		
		प्रत्यक्ष Actual 2022-23	अपेक्षित Anticipated 2023-24	लक्ष्य Target 2024-25	प्रत्यक्ष Actual 2022-23	अपेक्षित Anticipated 2023-24	लक्ष्य Target 2024-25
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	उत्पादन क्षमता ('०००) Production capacity ('000)	12500.00	12500.00	12500.00	42000.00	42000.00	42000.00
2	१ एप्रिल रोजीची सुरुवातीची शिल्लक Opening balance as on 1st April	7322.00	1570.00	0.00	0.00	0.00	0.00
3	तयार लसींची संख्या No. of Vaccine doses manufactured	4374.00	12500.00	12500.00	0.00	11600.00	32500.00
4	आणलेले / खरेदी केलेल्या लसी No. of Vaccine doses brought / purchased	3800.00	0.00	0.00	1992.80	0.00	0.00
5	एकूण लस / जैव पदार्थ (२ ते ४) Total vaccine / biological doses (2 to 4)	15496.00	14070.00	12500.00	1992.80	11600.00	32500.00
6	उत्पादन प्रक्रियेमध्ये वाया गेलेल्या लस मात्रा No. of vaccine / biological doses wasted during Manufacture process	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
7	लस / जैव पदार्थ पुरवठा No. of vaccine / biological doses supplied	13926.00	14070.00	12500.00	1992.80	11600.00	32500.00
8	एकूण विल्हेवाट लावलेल्या लस/जैव पदार्थांची संख्या (६+७) Total No. of vaccine/biological doses disposed off (6+7)	13926.00	14070.00	12500.00	1992.80	11600.00	32500.00
9	३१ मार्च अखेरची शिल्लक (५ - ८) Closing balance as on 31st march (5 - 8)	1570.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
10	उत्पादित लसींची किंमत Cost of vaccine doses manufactured	10621.00	31000.00	31000.00	0.00	0.00	0.00
11	खरेदी केलेल्या लसींची किंमत Cost of vaccine doses purchased	0.00	0.00	0.00	1199.54	0.00	0.00
12	पुरवठा केलेल्या लसींची किंमत Cost of vaccine doses supplied	29020.40	34611.00	31000.00	879.37	0.00	0.00
13	उत्पादित लस तुकड्यांची संख्या No. of Test batches of Vaccine Manufactured	10	16	16	0	19	33
14	निर्जंतुकीकरण चाचण्या No. of Sterility tests carried out	7	16	16	0	19	33
15	लसमात्रा सुरक्षितता चाचण्या No. of Safty tests carried out	7	13	13	0	19	33
16	कार्यक्षमता चाचण्या No. of Potency tests carried out	4	13	13	0	19	33

Table 3

Following table indicate the production figures of sera & vaccines at Institute of Veterinary Biological Products, Pune-7 & brought / purchased and supplied to the Institutes within the State & other States

निदान अभिकारके Diagnostic Reagents			विरलकार Diluents			एकूण लस, अभिकारके आणि विरलकार Total Vaccine, Reagent & Diluent		
प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target
2022-23	2023-24	2024-25	2022-23	2023-24	2024-25	2022-23	2023-24	2024-25
(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)
95.00	95.00	95.00	10042.00	10042.00	10042.00	64637.00	64637.00	64637.00
53.30	64.00	64.00	0.00	0.00	0.00	7375.30	1634.00	64.00
155.20	95.00	95.00	0.00	3720.00	10042.00	4529.20	27915.00	55137.00
0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	5792.80	0.00	0.00
208.50	159.00	159.00	0.00	3720.00	10042.00	17697.30	29549.00	55201.00
0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
144.50	95.00	95.00	0.00	3720.00	10042.00	16063.30	29485.00	55137.00
144.50	95.00	95.00	0.00	3720.00	10042.00	16063.30	29485.00	55137.00
64.00	64.00	64.00	0.00	0.00	0.00	1634.00	64.00	64.00
0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	10621.00	31000.00	31000.00
0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	1199.54	0.00	0.00
0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	29899.77	34611.00	31000.00
9	0	0	0	10	20	19	45	69
0	0	0	0	10	20	7	45	69
0	0	0	0	0	0	7	32	46
4	0	0	0	0	0	8	32	46

विभागीय रोग अन्वेषण शाखेतील विभागीय प्रयोगशाळेमधील कार्यभाराचा सारांश

Work load summary of Regional Disease Investigation Laboratories (7) under DIS

अ. क्र. Sr. No.	बाब Particulars	सर्व पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा					
		गुरे व गोस्तनदाह Cattle & Mastitis			कुक्कुट व साल्मोनेला Poultry & Salmonella		
		प्रत्यक्ष Actual 2022-23	अपेक्षित Anticipated 2023-24	लक्ष्य Target 2024-25	प्रत्यक्ष Actual 2022-23	अपेक्षित Anticipated 2023-24	लक्ष्य Target 2024-25
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	भेटींवर असलेले दिवस संख्या No. of days on tour	422	360	360	751	535	535
2	गावांना दिलेल्या भेटींची संख्या No. of villages visited	462	190	190	108	110	110
3	क्षेत्रांना/संस्थाना दिलेल्या भेटींची संख्या No. of farms/Institutes Visited	257	200	200	174	190	190
4	आयोजित मेळाव्यांची संख्या No. of work campaigns attended	11	42	42	16	10	10
5	आयोजित मेळाव्यांची संख्या No. of IEC campaigns attended	73	70	70	11	0	0
6	उद्भवलेल्या प्रादुर्भावाची संख्या No. of Outbreaks						
	अ) कळविलेले Reported	836	35	35	5	35	35
	ब) उपस्थित राहिलेले Attended	124	35	35	5	35	35
7	शवविच्छेदन संख्या No. of post-mortems done						
	अ) गायवर्ग Cattle	37	105	105	0	0	0
	ब) मेंढ्या व शेळ्या Sheep & Goat	41	175	175	0	0	0
	क) कुक्कुट Poultry	0	0	0	511	700	700
	ड) इतर Other	17	70	70	0	0	0
	एकूण Total	95	350	350	511	700	700
8	रो.अ.वि. पुणे येथे विकृतीचिकित्सा तपासणीसाठी पाठविलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples sent for various exam to DIS, Pune	20811	5800	5800	9623	0	0
9	इतर प्रयोगशाळांकडे विकृती चिकित्सेच्या तपासणीसाठी पाठविलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples sent to HSADL, NIVEDI, etc.	383	1400	1400	1213	3500	3500
10	खालील रोगांसाठी जागेवर तपासणी केलेली जनावरे/ पक्षी No. of animals/birds tested for following disease (Spot Test)						
	अ) सांसर्गिक गर्भपात Brucellosis - RBPT	4249	7000	7000	0	0	0
	ब) क्षयरोग Tuberculosis - SID	3759	4500	4500	0	0	0
	क) जोन्स डिसीज John's disease - SID	4140	4500	4500	0	0	0
	ड) साल्मोनेला Salmonella - Spot test	0	0	0	1107953	1630000	1630000
	इ) इतर रोग Other diseases	3250	2500	2500	65	0	0
11	जीवाणूंच्या कृत्रिम वाढीकरिता तपासलेल्या उती/रक्त नमुन्यांची संख्या No. of tissue/blood/other samples processed for cultural examination	595	1400	1400	128	350	350
12	केलेल्या जैवरासायनिक चाचण्यांची संख्या No. of biochemical tests carried out to identify bacteria	135	700	700	0	175	175

तक्ता चार समाप्त / Table 4 Concltd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
13	केलेल्या अँटीबायोटिक संवेदनशीलता चाचण्यांची संख्या No. of antibiotic sensitivity tests conducted	1624	175	175	41	70	70
14	रो.अ.वि. पुणे येथे जीवाणू आयसोलेटच्या खात्रीसाठी पाठविलेले नमुने No. of bacterial isolates prepared sent to DIS for confirmation	16	175	175	11	70	70
15	नमूने तपासणी Samples Examined						
	अ) रक्त Blood	9204	2100	2100	0	0	0
	ब) रक्त काचपट्टी Blood Smears	9456	2100	2100	0	0	0
	क) ठसे काचपट्टी Impression / Exudate smears	135	700	700	18	0	0
	ड) स्कीन स्क्रॅपिंग Skin scrapings	207	350	350	0	0	0
	इ) जैवरासायनिक रक्तजल Serum for Biochemistry	4238	2100	2100	0	0	0
	फ) मूत्र नमुने Urine Samples	232	350	350	0	0	0
	ग) माल / शेण नमुने Faecal Samples	2402	3500	3500	118	0	0
	ह) खाद्य Feed	98	175	175	83	175	175
	य) दुध Milk	1356	175	175	0	0	0
	र) इतर नमुने Other samples	3295	350	350	9	175	175
	एकूण Total	30623	11900	11900	228	350	350
16	एलायझाने तपासलेल्या नमुन्यांची No. of samples tested by ELISA						
	अ) ब्रूसोल्लेसीस Brucellosis	2464	3500	3500	0	0	0
	ब) आयबीआर IBR	488	3500	3500	0	0	0
	क) पीपीआर PPR	167	0	0	0	0	0
	ड) इतर रोग Other diseases	2	0	0	0	0	0
	एकूण Total	51512	39850	39850	1108426	1631015	1631015

तक्ता पाच / Table 5

राज्यस्तरावरील पुणे येथील पशुरोग अन्वेषण विभागाच्या अंतर्गत प्रयोगशाळांचे कार्य दर्शविणारा तक्ता

Table indicates the work carried out by Laboratories in Disease Investigation Section, Pune

अ. क्र. Sr. No. (1)	बाब Particulars (2)	प्रत्यक्ष Actual 2022-23 (3)	अपेक्षित Anticipated 2023-24 (4)	लक्ष्य Target 2024-25 (5)
1	जिवाणूशास्त्र प्रयोगशाळा Bacteriology Laboratory -			
	जिवाणूंच्या कृत्रिम वाढीकरीता तपासलेले उती / रक्त / इतर नमुने संख्या No. of tissue / blood / other samples processed for cultural examination	26	500	500
	केलेल्या जैव रासायनिक चाचण्यांची संख्या No. of biochemical tests performed	122	400	400
	केलेल्या जैविक चाचण्यांची संख्या No. of biological tests performed	162	200	200
	केलेल्या अँटीबायोटिक संवेदनाशीलता चाचण्यांची संख्या No. of antibiotic sensitivity tests carried Out	6	50	50
	ब्लड स्पीयर्स साठी तपासलेले नमुने No. of blood smear / impression smears examined	387	500	500
	सीईएमसाठी तपासलेले नमुने No. of swabs for CEM	0	300	300
	एलायझा चाचणीचे ग्लॅंडरसाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples for tested for Glanders by ELISA	4324	2500	2500
	एलायझा चाचणीने सांसर्गिकी गर्भपातासाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for Brucellosis by ELISA	8535	7000	7000
	एलायझा चाचणीने इतर रोगांसाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested by ELISA for other diseases	200	250	250
	कंपायलो बॅक्टेरीयोसाठी लेल्या प्रिप्युइल नमुन्यांची संख्या No. of prepucial samples examined for Compylobacteriosis	2911	4000	4000
	पीसीआर वर तपासणी केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by PCR	158	100	100
	इतर प्रयोगशाळा निवेदी, आय.व्ही.आर.आय. इ. यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs via NIVEDI, IVRI, etc.			
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received & examined	16831	15800	15800
	जतन केलेल्या जिवाणूंची आयसोलेटसची संख्या No. of bacterial isolates maintained	5	25	25
	पीसीआरद्वारे प्रमाणित केलेल्या नवीन रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	0	2	2
2	गोमवजशास्त्र प्रयोगशाळा Mycology Laboratory -			
	तपासणी केलेले खादय व वैरण नमुन्यांची संख्या No. of feed & fodder samples examined	156	350	350
	तपासणी केलेले धान्य नमुने संख्या No. of grain samples examined	85	80	80
	तपासणी केलेले स्कीन स्क्रेपिंग नमुने संख्या No. of skin scrapings examined	0	10	10
	तपासणी केलेले इतर नमुन्यांची संख्या No. of other samples examined	0	10	10
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या एकूण नमुन्यांची संख्या Total no. of samples received & examined	241	450	450
	अभ्यासलेले बुरशिजन्य घटनांची संख्या No. of fungal incidences studied	0	1	1
3	विकृतीशास्त्र प्रयोगशाळा Pathology Laboratory -			
	उती बदल विकृतीसाठी पतासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples examined by histopathology	263	350	350
	जैवरसायन शास्त्रासाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples examined for biochemistry	564	1400	1400
	रक्ताचे गुणधर्म व रोगासाठी तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of Blood samples tested for hematology	542	1400	1400
	तपासलेल्या मुत्र नमुन्यांची संख्या No. of urine samples tested	12	100	100
	बीएसईसाठी तपासलेल्या मेंदू / खादय नमुन्यांची संख्या No. of brain / feed samples tested for BSE	161	250	250

तक्ता पाच चालू / Table 5 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	इतर प्रयोगशाळा निवेदी, आय.व्ही.आर.आय. इ. यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs via NIVEDI, IVRI, etc.			
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या एकूण नमुन्यांची संख्या Total no. of samples received & examined	1542	3500	3500
	केलेल्या शवविच्छेदनांची संख्या No. of post mortem carried out	0	10	10
	बीएसई सर्वेक्षण करीता भेटी दिलेल्या खादय कारखान्यांची संख्या No. of feed factories visited for BSE surveillance	2	2	2
4	विषशास्त्र प्रयोगशाळा Toxicology Laboratory -			
	तपासलेल्या उती नमुन्यांची संख्या No. of tissue samples examined	167	110	110
	तपासलेल्या खादय व वैरन नमुन्यांची संख्या No. of feed & fodder samples examined	348	300	300
	तपासलेल्या पाणी नमुन्यांची संख्या No. of water samples examined	168	40	40
	तपासलेल्या इतर नमुन्यांची संख्या No. of other samples examined	49	10	10
	इतर प्रयोगशाळा निवेदी, आय.व्ही.आर.आय. इ. यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs via NIVEDI, IVRI, etc.			
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received & examined	732	460	460
	अभ्यासिलेल्या विषबाधा घटनांची संख्या No. of poisoning incidences studied	3	5	5
	विष / विषपदार्थ तपासाणीसाठी नव्याने प्रमाणित केलेल्या पद्धतीची संख्या No. of new method standardized for defection of toxins / poisons	1	2	2
5	परजिवशास्त्र प्रयोगशाळा Parasitology Laboratory -			
	तपासलेले रक्त नमुने / रक्त काच पट्टयाच संख्या No. of blood samples / blood smear examined	394	500	500
	तपासलेल्या शेण नमुन्यांची संख्या No. of faecal samples examined	297	350	350
	तपासलेल्या लयिका ग्रंथिच्या बायोप्सीची संख्या No. of lymph node biopsy examined	0	25	25
	ट्रायको मोनियसिससाठी तपासलेल्या प्रिप्युझल नमुन्यांची संख्या No. of prepucial samples examined for trichomoniasis	3352	4000	4000
	तपासलेल्या इतर नमुन्यांची संख्या No. of other samples received & examined	2	500	500
	एलायझा चाचणीने तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by ELISA			
	पीसीआरद्वारे नव्याने प्रमाणित केलेल्या रोगांची संख्या No. of samples tested by PCR	21	300	300
	इतर प्रयोगशाळा निवेदी, आय.व्ही.आर.आय. इ. यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs via NIVEDI, IVRI, etc.			
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received & examined	4066	5675	5675
	परोपजीवीय अभ्यासाकरीता भेटी दिलेल्या प्रेक्षकांची संख्या No. of farms visited for parasitological studies	0	7	7
	पीसीआरद्वारे नव्याने प्रमाणित केलेल्या रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	0	1	1
6	विषाणूशास्त्र व उती संवर्धन प्रयोगशाळा Virology & Cell culture Laboratory -			
	व्हायरस आयसोलेशन करीता तपासणी केलेल्या उती / रक्त / इतर नमुन्यांची संख्या No. of tissue / blood / other samples processed for virus isolation	0	200	200
	ईलाइझा चाचणीने आरबीआयसाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for IBR by ELISA	5925	8000	8000
	ईलाइझा चाचणीने बीव्हीडीसाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for BVD by ELISA	324	1500	1500
	एस ईलाइझा चाचणीद्वारे पीपीआर करीता तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for PPR by S-ELISA	315	150	150

तक्ता पाच चालू / Table 5 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	सी एस ईलाइझा चाचणीद्वारे पीपीआर करीता तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for PPR by C-ELISA	464	1500	1500
	रेबिज करीता तपासलेले नमुने संख्या No. of samples tested for rabies	10	25	25
	पीपीआर रोग नियंत्रणांतर्गत ईलाइझा पीपीआर तपासणी केलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for PPR by ELISA under PPR-CP sero-surveillance	0	5000	5000
	ईलाइझा द्वारे इतर रोगांकरीता तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by ELISA for other diseases	271	500	500
	इतर प्रयोगशाळा निवेदी, आय.व्ही.आर.आय. इ.यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs viz., NIVEDI, IVRI, etc.	998	50	50
	पीसीआरद्वारे तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by PCR	3271	500	500
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received & examined	11578	17425	17425
	जतन केलेल्या विषाणू आयसोलेटची संख्या No. of viral isolates maintained	0	1	1
	पीसीआरद्वारे नव्याने प्रमाणित केलेल्या रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	0	2	2
7	पशुरोग प्रयोगशाळा Cattle Diseases Laboratory-			
	क्षय रोगासाठी तपासलेल्या जनावरांची संख्या No. of animals tested for Tuberculosis	3223	2200	2200
	जोहनस रोगासाठी तपासलेल्या जनावरांची संख्या No. of animals tested for Johne's Disease	3468	2200	2200
	संसर्गजन्य गर्भपातासाठी गोळा केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for Brucellosis	2669	2200	2200
	आयबीआर साठी गोळा केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for IBR	2669	2200	2200
	कंपायलो बॅक्टेरिओलिससाठी गोळा केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for Compylobacteriosis	1969	1300	1300
	ट्रायकोमोनियासिससाठी गोळा केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for Trichomoniasis	1969	1300	1300
	बीव्हीडी तपासणी करीता संकलित केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for BVD	0	500	500
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received & examined	15967	11900	11900
	तपासणी संस्थेची एकूण संख्या No. of Institutes inspected	0	15	15
8	कुक्कुट रोग निदान प्रयोगशाळा Poultry Disease Diagnostic Laboratory -			
	a) कुक्कुट विकृती शास्त्र प्रयोगशाळा Poultry Pathology Laboratory			
	रोअिवमधील इतर प्रयोगशाळांकडे तपासणीसाठी पाठविलेले नमुने No. of samples received, collected & tested for histopathology	73	150	150
	b) कुक्कुट जिवाणुशास्त्र प्रयोगशाळा Poultry Bacteriology laboratory			
	तपासणी केलेल्या उती / रक्त / इतर नमुन्यांची संख्या No. of tissue / blood / other samples processed for cultural examination	210	300	300
	केलेल्या जैवरासायनिक चाचण्यांची संख्या No. of biochemical tested performed	138	120	120
	केलेल्या जैविक चाचण्यांची संख्या No. of biological tests performed	0	25	25
	केलेल्या प्रतीजैविक संवेदनशीलता चाचण्यांची संख्या No. of antibiotic sensitivity tests carried out	109	25	25
	कोलोफॉर्मसाठी तपासलेल्या पाण्याच्या नमुन्यांची संख्या No. of water samples tested for coliforms (MPN)	117	100	100
	तपासलेल्या पशुखादय नमुन्यांची संख्या No. of feed samples tested	199	150	150
	केलेल्या सालमोनेला प्लेट अग्लुटीनेशन चाचण्यांची संख्या No. of salmonella plate agglutination tests done	2608	6000	6000
	केलेल्या मायकोप्लाझा प्लेट अग्लुटीनेशन चाचण्यांची संख्या No. of mycoplasma plate agglutination tests done	5160	12000	12000
	तपासलेले तुसचे नमुने No. of litter samples tested	2	40	40
	इतर प्रयोगशाळांना पुष्टीकरणासाठी पाठविलेल्या नमुने / बॅक्टेरियल आयसोफेटची संख्या No. of samples / bacterial isolates sent to other labs for confirmation	0	25	25

तक्ता पाच चालू / Table 5 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	पीसीआर द्वारे तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by PCR	1	50	50
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received & examined	8544	18835	18835
	जतन केलेल्या बॅक्टेरियल आयसोफेटची संख्या No. of bacterial isolates maintained	0	25	25
	पीसीआरद्वारे प्रमाणित केलेल्या नवीन रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	0	2	2
	c) कुक्कुट विषाणूशास्त्र प्रयोगशाळा Poultry Virology Laboratory			
	व्हायरस आयसोलेशन करीता तपासणी केलेल्या उती / रक्त / इतर नमुन्यांची संख्या No. of tissue / blood / other samples processed for virus isolation	17	100	100
	केलेल्या एजीपीटी चाचण्यांची संख्या No. of AGPT test done	0	400	400
	केलेल्या एचआय चाचण्यांची संख्या No. of HI tested carried out	2881	4000	4000
	व्हायरस आयसोलेशन करीता तपासणी केलेल्या उती / रक्त / इतर नमुन्यांची संख्या No. of samples tested for Avian Influenza (Ag)			
	a. कलोकल स्वॅब Cloacal swabs	8482	5000	5000
	b. ट्रॅकीयल स्वॅब Tracheal swabs	7596	3000	3000
	c. कॉबड्यांच्या बाजारातून जीवंत पक्षांचे घेतलेले नमुने Samples collected from live bird market	0	100	100
	d. पर्यावरणीय नमुन्यांची संख्या Environmental samples	236	100	100
	बर्ड फ्लू एंटीबॉडीसाठी केलेल्या एलाइझा चाचण्यांची संख्या No. of ELISA for Avian Influenza (Ab)	8355	8000	8000
	इतर एव्हियन डीसीनेस करीता केलेल्या एलाइझा चाचण्यांची संख्या No. of ELISA for other avian diseases	0	50	50
	राष्ट्रीय स्तरावरील इतर प्रयोग शाळांना पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other national level labs	29	50	50
	पीसीआरद्वारे तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by PCR	7981	50	50
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received & examined	35577	20850	20850
	एकूण Grand total	44194	39835	39835
	जतन केलेल्या वायरल आयसोफेटची संख्या No. of viral isolates maintained	0	1	1
	पीसीआर द्वारे प्रमाणित केलेल्या नवीन रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	0	2	2
	साल्मोनेल्लोसिससाठी तपासलेल्या पक्षांची संख्या No. of birds tested for salmonellosis	100	1000	1000
	केलेली शवविच्छेदने No. of post mortems carried out	209	500	500
	शासकीय कुक्कुट प्रक्षेत्रावर अभ्यासिकेच्या मरतुकीच्या घटनांची संख्या No. of samples study of mortality on Govt poultry farm	0	5	5
	भेटी दिलेल्या व तपासणी केलेल्या अंडी उबवणी केंद्रांची संख्या No. of hatcheries visited & monitoring done	8	20	20
	भेटी दिलेल्या सधन कुक्कुट विकास प्रकल्पांची संख्या No. of IPD blocks visited	2	15	15
	खाजगी प्रक्षेत्र / अंडी उबवणी केंद्राना दिलेल्या भेटीची संख्या No. of private farms / hatcheries visited	26	25	25
9	गुरांमधील रोगांचे सर्वेक्षण Animal Disease Surveillance -			
	संकलित केलेले तपासणी केलेले रक्तजल / दूध नमुन्यांची संख्या No. of serum samples / milk samples collected & tested	4348	3500	3500
	निवेदी बंगलोर येथे पाठविलेल्या रक्तजल / दूध नमुन्यांची संख्या No. of serum samples sent to NIVEDI, Bangalore	1609	2500	2500
	संकलित केलेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples collected & tested	5957	6000	6000
	पशुरोग सर्वेक्षणासाठी भेट दिलेल्या ठिकाणांची संख्या No. of places visited for animal disease surveillance	0	50	50
	रोग प्रादुर्भावामध्ये रोग कारणमिमांसा करणेसाठी दिलेल्या भेटी व अभ्याससंख्या No. of outbreaks attended & studied for epidemiology	31	15	15

तक्ता पाच समाप्त / Table 5 Concltd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	रोगासंबंधिच्या अंदाजांची संख्या No. of disease forecasting done	11	12	12
	केलेल्या प्रकाशनांची छोटे वृत्तपत्र व पुस्तिकांची संख्या No. of publications done viz., bulletins, leaflets, etc.	0	5	5
10	लाळ खुरकुत रोग निदान प्रयोगशाळा Foot & Mouth Disease Laboratory -			
	ईलाइझा चाचणीद्वारे सिरोसर्व्हे लन्ससाठी प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples received & tested for sero-surveillance by ELISA	2519	8632	8632
	दिवा चाचणीसाठी प्राप्त झालेल्या व तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples received & tested by DIVA	3142	3838	3838
	एफएमडी विषाणूच्या तपासणीसाठी केलेल्या उती नमुन्यांची संख्या No. of tissue samples tested & typed for FMD virus	50	50	50
	एपीएमडी-सीपी सर्वेक्षण अंतर्गत डि. एफ. एम. डि./ आय.व्ही.आर.आय. येथे पाठविलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples sent to DFMD / IVRI Lab under FMD-CP surveillance	0	0	
	तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples tested	5711	12520	12520
	पुरवठा केलेल्या प्रिझर्वेटीव व्हायलची संख्या No. of preservative vials supplied	230	100	100
	एफएमडी सिरोसर्व्हेलन्स करीता भेटी दिलेल्या प्रक्षेकांची संख्या No. of visits to farms for FMD serosurveillance	9	5	5
	भेटी दिलेल्या पशुवैद्यकीय संस्थांची संख्या No. of Vet. Institutes visited	98	50	50
	एफएमडी लसिकरण मॉनिटरिंगसाठी भेटी दिलेल्या गावांची संख्या No. of villages visited for monitoring of FMD Vaccination	102	100	100
	भेटी दिलेल्या गुरांचे आठवडीबाजार / कॅटल स्लमची संख्या No. of weekly cattle markets / cattles slums attended	5	5	5
	रोग परिस्थिती विज्ञानासाठी अभ्यासिकच्या रोगप्रादुर्भावाची संख्या No. of outbreaks studied for epidemiology	3	0	0
	जिल्हा तालुका स्तरावर घेतलेल्या जागरूकता शिबिरातील उपस्थिती संख्या No. of district / block level awareness camps (IEC) attended	10	5	5

तक्ता सहा / Table 6

श्वानदंशरोग प्रतिबंधक पथकांचे (२) कामकाज दर्शविणारा तक्ता

Table showing the workload of Rabies control units (2)

अ. क्र. Sr. No.	Particulars of workload	Pune			Chh. Sambhajinagar		
		प्रत्यक्ष Actual 2022-23 (3)	अपेक्षित Anticipated 2023-24 (4)	लक्ष्य Target 2024-25 (5)	प्रत्यक्ष Actual 2022-23 (6)	अपेक्षित Anticipated 2023-24 (7)	लक्ष्य Target 2024-25 (8)
1	१ एप्रिल रोजी शिल्लक असलेल्या कुत्र्यांची संख्या Opening balance of dogs as on 1st April	0	0	0	0	0	0
2	पकडलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs seized	2405	6000	6000	9587	6000	6000
3	एकूण कुत्र्यांची संख्या (१+२) Total No. of dogs (1+2)	2405	6000	6000	9587	6000	6000
4	सोडून देण्यात आलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs released	2405	6000	6000	9587	6000	6000
5	नष्ट केलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs euthenised	0	0	0	0	0	0
6	वैद्यकीय महाविद्यालयाकडे प्रयोगासाठी पाठविण्यात आलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs supplied to medical college for experiment	0	0	0	0	0	0
7	पळून गेलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs escaped	0	0	0	0	0	0
8	एबीसी कार्यक्रमाखाली शस्त्रक्रिया केलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs operated under ABC program	0	0	0	0	0	0
9	विल्हेवाट लावलेल्या कुत्र्यांची संख्या (४ ते ८) Total No. of dogs disposal (4 to 8)	2405	6000	6000	9587	6000	6000
10	३१ मार्च रोजी शिल्लक कुत्र्यांची संख्या (३ - ९) Closing balance of dogs as on 31st March (3 - 9)	0	0	0	0	0	0
11	लसीकरण केलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs immunised	3359	6000	6000	9587	6000	6000
	श्वानदंशोत्तर उपचार केलेल्या जनावरांची संख्या No. of animals treated with postbite A.R.V.						
12	अ) गुरे Cattle	0	20	20	19	20	20
	ब) कुत्री Dogs	0	100	100	119	100	100
	क) इतर Others	0	20	20	54	20	20
13	रोगनिदानाकरिता रो.अ.वि. पुणे येथे पाठविलेले नमुने No. of specimens sent for disease diagnosis to DIS, Pune	0	0	0	0	0	0
14	आयोजित / उपस्थित राहिलेले श्वान प्रदर्शने Dog shows organised / attended	0	2	2	2	2	2
15	मोठ्या जनावरांच्या लसीकरणाची शिबिरे Large animals vaccination camps	0	2	2	2	2	2

तक्ता सात / Table 7

महाराष्ट्र राज्यातील गुणनियंत्रण प्रयोगशाळा, मुंबई यांचे कामकाज दर्शविणारा तक्ता

Summary of workload at Quality Control Laboratory, Mumbai in Maharashtra State

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	प्रत्यक्ष Actual 2022-23 (3)	अपेक्षित Anticipated 2023-24 (4)	लक्ष्य Target 2024-25 (5)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
१	निर्यातीसाठी दाखला दिलेले कुक्कुटपक्षी संख्या No. of poultry birds certified for export	0	0	0
२	निर्यातीसाठी दाखला दिलेले गोठविलेले पदार्थ Chilled items certified for export			
	अ) मेंढ्या व शेळ्या यांची शवे Carcasses of sheep and goat	413898	413898	413898
	ब) मांस (२० किलो कार्टनमध्ये संख्या) Meat cartons (Cartons of 20 kg)	0	0	0
	क) महीषवर्ग मांस (२० किलो कार्टनमध्ये संख्या) Meat cartons (Cartons of 20 kg)	0	0	0
३	निर्यातीसाठी दाखला दिलेले Frozen items certified for export			
	अ) महीषवर्ग मांस (२० किलो कार्टनमध्ये संख्या) Meat cartons (Cartons of 20 kg)	7687761	7687761	7687761
	ब) मांस (२० किलो कार्टनमध्ये संख्या) Meat cartons (Cartons of 20 kg)	0	0	0
	क) मेंढ्या व शेळ्या यांची शवे Carcasses of sheep and goat	0	0	0
	ड) अंडी (प्रत्येकी १८० अंड्यांच्या कार्टनमध्ये संख्या) Eggs (Carton of 180 eggs each)	32009	32009	32009
	इ) इतर पदार्थ Other items (Non edible)	330226	330226	330226
४	वसूल झालेली फी (रुपये) Fees collection (Rs.)	43782299	43782299	43782299
५	ग्लँडर्स व फार्सी अँक्ट' अन्वये घोड्यांची मेलीन टेस्ट Mallien test in horses under 'Glanders & farcy act'	0	0	0
६	देवनार कत्तलखान्यातील, १९७६ च्या पशुसंरक्षण कायद्यामध्ये अंतर्भूत असल्याप्रमाणे जनावरांची तपासणी Inspection of animals- under Animal preservation act-1976, at Deonar abattoir			
	अ) तपासलेली जनावरे No. of Animals inspected	136391	136391	136391
	ब) वसूल झालेली फी (रुपये) Fees realised (Rs.)	21843640	21843640	21843640
७	निर्यातीसाठी तपासलेली जनावरे No. of Animals inspected for export			
	अ) मेंढ्या व शेळ्या Sheep and goat	18745	18745	18745
	ब) मोठे महिष Large buffaloes	0	0	0
	क) इतर जनावरे Other animals	0	0	0
	ड) एक दिवसाची पिल्ले One day old chicks	0	0	0

102 - Cattle & Buffalo Development

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारत)

Activity Classification	प्रत्यक्ष रकमा २०२२-२३ Actuals 2022-23	अथसंकल्पीय अंदाज २०२३-२४ Budget Estimates 2023-24	सुधारीत अंदाज २०२३-२४ Revised Estimates 2023-24	अथसंकल्पीय अंदाज २०२४-२५ Budget Estimates 2024-25	कार्याचे वर्गीकरण		
						(1)	(2)
102, Cattle & Buffalo Development					102, पशु व महिष विकास		
(01) Cattle Breeding Farms					(01) पशुपैदास क्षेत्रे		
(01)(01) Cattle Breeding Farms (Committed) (24030311)	5527	10002	8935	10480	(01)(01) पशुपैदास क्षेत्रे (अनिवार्य) (24030311)		
(03) Key Village Schemes					(03) आधारभुत ग्राम योजना		
(03)(01) Key Village Schemes (Committed) (24030338)	60693	71357	67695	0	(03)(01) आधारभुत ग्राम योजना (अनिवार्य) (24030338)		
(04) Artificial Insemination					(04) कृत्रिम रेतन केंद्रे		
(04)(01) Artificial Insemination Centres (Committed) (24030347)	121637	154787	145103	242751	(04)(01) कृत्रिम रेतन केंद्रे (अनिवार्य) (24030347)		
(05) Purposive Grants to Zilla Parishad under Section 182 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act, 1961					(05) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 182 अन्वये जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदाने		
(05)(01) Local Sector Establishment (Committed) (24030374)	10960	14928	14138	612041	(05)(01) स्थानिक क्षेत्र आस्थापना (अनिवार्य) (24030374)		
(05)(02) District Premium Bull (Committed) (24032682)	10962	12769	12097	0	(05)(02) जिल्हा वळु योजना (अनिवार्य) (24032682)		
(05)(03) Key Village Scheme (Committed) (24032691)	490803	545379	516790	0	(05)(03) आधारभुत ग्राम योजना (अनिवार्य) (24032691)		
(05)(04) Maintainance of Record of Milk and Deoni Cattle (Committed) (24032706)	277	580	540	0	(05)(04) देवणी पशु व दुधाचा अभिलेख ठेवणे (अनिवार्य) (24032706)		
(05)(06) Goshala and Panjarapol Development Schemes (Committed) (24032724)	1925	2649	2525	0	(05)(06) गोशाळा व पांजरपोळ विकास योजना (अनिवार्य) (24032724)		
Total-(05)	Voted	514927	576305	546090	612041	दत्तमत एकूण-(05)	
(06) Establishment of Maharashtra Livestock Development Board					(06) महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाची स्थापना		
(06)(02) Establishment of Maharashtra Livestock Development Board (Committed) (24032288)	162717	213734	324973	265267	(06)(02) महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाची स्थापना (अनिवार्य) (24032288)		

(Rs. In thousands)		तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.					(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(07) Schemes in the five year plan							(07) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(07)(09) Supply of Milch Crossbred cows/Bufaloes to individual Beneficiaries (100% State Plan) (Scheme) (2403B915)		931867	325000	558804		1	(07)(09) वैयक्तिक लाभार्थीना दुधाळ संकरित गाई/म्हशींचे वाटप करणे (100 टक्के राज्य योजना) (कार्यक्रम) (2403B915)
(07)(10) Supply of Milch Crossbred cows/Bufaloes to individual Beneficiaries (Special Component Plan) (State Plan) (Scheme) (2403B906)		0	0	0		0	(07)(10) वैयक्तिक लाभार्थीना दुधाळ संकरित गाई/म्हशींचे वाटप करणे (विशेष घटक योजना) (राज्य योजना) (कार्यक्रम) (2403B906)
(07)(11) Distribution of 2 Deshi/Crossbred Cows/Bufaloes on 50% subsidy to beneficiaries under Marathwada Package in Jalna District (Scheme) (2403D195)		7000	10000	7000		1	(07)(11) मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यातील लाभार्थ्यांना 2 देशी/संकरित गायी /म्हशींचे 50 % अनुदानावर वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403D195)
(07)(12) Distribution of 2 Deshi/Crossbred Cows/ Bufaloes on 50% subsidy to farmers for agriculture allied activities (Scheme) (2403D346)		18944	60000	50000		1	(07)(12) शेतक-यांना शेतीपुरक व्यवसायासाठी 2 देशी / संकरित गायी /म्हशींचे 50 टक्के अनुदानावर वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403D346)
Total-(07)	Voted	957811	395000	615804		3	दत्तमत एकूण-(07)
(08) Artificial Insemination Centers							(08) कृत्रिम रेतन केंद्र
(08)(01) Artificial Insemination in Centers (Committed) (24030436)		28793	30423	28764		0	(08)(01) कृत्रिम रेतन केंद्र (अनिवार्य) (24030436)
(09) Plan grants to Zilla Parishads							(09) जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत अनुदाने
(10) Development of Goshalas & Panjarpols							(10) गोशाळा व पांजरपोळ विकास
(10)(03) Comprehensive Scheme for increasing productivity and Genetic improvement of Cattle and Bufaloes (100% State Share) (Scheme) (2403C528)		4200	10000	72684		200000	(10)(03) गाई-म्हशींची उत्पादकता वाढविण्या- साठी सर्व समावेशक अनुवंशिक सुधारणा कार्यक्रम (100 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C528)
(10)(04) Govardhan Govansh Seva Kendra (Scheme) (2403D257)		41654	530089	330000		20000	(10)(04) गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र (कार्यक्रम) (2403D257)
(10)(05) Maharashtra Goseva Ayog (100 % State Share) (Scheme) (2403E496)		0	0	120000		113000	(10)(05) महाराष्ट्र गोसेवा आयोग (100 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई496)
Total-(10)	Voted	45854	540089	522684		333000	दत्तमत एकूण-(10)

(Rs. In thousands)		तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.					(रूपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(11) National Livestock Mission (Centrally Sponsored Scheme)							(11) राष्ट्रीय पशुधन अभियान (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(11)(04) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (25% Central Share) (Scheme) (2403C822)		0	36450	36450	30001		(11)(04) गोदिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (25 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C822)
(11)(05) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (25% State Share) (Scheme) (2403C831)		0	36450	36450	30001		(11)(05) गोदिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (25 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C831)
(11)(06) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (50% Central Share) (Scheme) (2403C842)		0	5130	5130	0		(11)(06) गोदिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C842)
(11)(07) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (50% State Share) (Scheme) (2403C869)		0	8550	8550	0		(11)(07) गोदिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (50 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C869)
(11)(08) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line (40% Central Share) (Scheme) (2403C878)		0	29160	29160	50001		(11)(08) दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (40 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C878)
(11)(09) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (30% State Share) (Scheme) (2403C887)		0	21870	21870	37501		(11)(09) गोदिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (30 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C887)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त / Table 1 Concltd.						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(11)(10) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line for Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (35% Central Share) (Scheme) (2403C896)		0	11970	11970	0		(11)(10) गोदिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (35 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C896)
(11)(11) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line for Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (25% State Share) (Scheme) (2403C902)		0	8550	8550	0		(11)(11) गोदिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (25 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C902)
(11)(12) Honorium to Veterinarian Publicity & Propaganda of Livestock Insurance Scheme (100 % Central Share) (Scheme) (2403D186)		0	9166	9166	1049100		(11)(12) पशुधन योजनेतर्गत पशुवैद्यकांचे मानधन, प्रसिद्धी व प्रचार (100 % केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D186)
(11)(15) Rural Backyard Pig Development Scheme (Central Share 60%) (Scheme) 33, Subsidies (2403E066)		0	0	0	0		(11)(15) ग्रामीण परसबाग वराह पालन योजना (केंद्र हिस्सा 60%) (कार्यक्रम) 33, अर्थसहाय्य (2403E066)
(11)(16) Rural Backyard Pig Development Scheme (State Share 30%) (Scheme) 33, Subsidies (2403E075)		0	0	0	0		(11)(16) ग्रामीण परसबाग वराह पालन योजना (राज्य हिस्सा 30%) (कार्यक्रम) 33, अर्थसहाय्य (2403E075)
Total-(11)	Voted	0	167296	167296	1196604		दत्तमत एकूण-(11)
(12) National Programme for Bovine Breeding & Dairy Development (Centrally Sponsored Scheme)							(12) राष्ट्रीय गुरे व दुग्धविकास कार्यक्रम (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(12)(01) National Programme for Bovine Breeding (Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (2403C751)		0	1	1	1		(12)(01) राष्ट्रीय गुरे व दुग्धविकास कार्यक्रम (केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (2403C751)
(13) National Mission on Bovine Productivity NMBP (Centrally Sponsored Scheme)							(13) राष्ट्रीय पशु उत्पादकता अभियान (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(13)(01) Pashusanjivani (State Share 40 %) (Scheme) (2403D328)		0	0	0	0		(13)(01) पशुसंजीवनी (राज्य हिस्सा 40 %) (कार्यक्रम) (2403D328)
(13)(02) Advance Animal Reproductive Technology (State Share 40 %) (Scheme) (2403D533)		0	0	0	1		(13)(02) आधुनिक पशु प्रजनन तंत्रज्ञान (राज्य हिस्सा 40 %) (कार्यक्रम) (2403D533)
Total-(13)	Voted	0	0	0	1		दत्तमत एकूण-(13)
Total-102	Voted	1897959	2158994	2427345	2660148		दत्तमत एकूण-102

तक्ता दोन / Table 2

मपविमंच्या अधिपत्याखालील वळूमाता संगोपन केंद्रे (७), वळू संगोपन केंद्र (२) व राज्य शासनाचे पशुपैदास क्षेत्राचा पशुधनाची संख्या दर्शविणारा तक्ता
The Livestock strength of Bull Mother Farms (7) & Bull Rearing Centres (2) Under MLDB, Nagpur and Cattle Breeding Farm under State sector

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	एकूण वळूमाता संगोपन केंद्र Total Bull Mother Farms		पशु पैदास केंद्र, वर्धा Cattle breeding Farm, Wardha		एकूण वळू संगोपन केंद्र Total Bull Rearing Centre							
		गायी / म्हशी Cow / Buffalo		गायी Cow		गायवर्ग महिषवर्ग Cattle Buffalo							
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target					
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1 पैदाशीच्या गायी/म्हशी Breeding													
	Cow/Bufaloe												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	703	725	646	78	58	54	0	0	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	60	125	123	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	10	30	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	38	7	4	20	1	1	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	100	143	0	3	6	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Inst. of MLDB	0	107	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	य) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	725	646	643	58	54	47	0	0	0	0	0	0
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी पुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	271	339	376	58	54	47	0	0	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धारणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	360	360	360	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	-89	-21	16	58	54	47	0	0	0	0	0	0
2 कालवडी Female calves													
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	220	197	211	9	10	15	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

तक्ता दोन चालू / Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	25	15	15	8	1	1	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	1	40	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	4	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	घ) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	195	177	152	1	9	14	0	0	0	0	0	0
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	114	94	99	5	9	14	0	0	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	59	72	64	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	55	22	35	5	9	14	0	0	0	0	0	0
3	१ - २ वर्षांमधील कालवडी Heifers 1 - 2												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	213	195	177	20	1	9	0	0	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	16	3	3	4	1	2	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	4	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	घ) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	197	188	170	16	0	7	0	0	0	0	0	0
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	119	97	83	12	12	10	0	0	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	59	59	59	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	60	38	24	12	12	10	0	0	0	0	0	0
4	२ - ३ वर्षांमधील कालवडी Heifers 2 - 3												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	267	406	466	48	63	49	0	0	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	53	124	126	0	12	15	0	0	0	0	0	0

तक्ता दोन चालू / Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	5	0	0	1	2	5	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	4	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	य) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	209	278	336	47	49	29	0	0	0	0	0	0
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	109	174	200	44	44	30	0	0	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाव/म्हशी Requirement as per breeding Policy	49	64	69	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	60	110	131	44	44	30	0	0	0	0	0	0
5	नर वासरे Male calves												
	अ) सुरुवातीस असलेल्या Opening balance	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	8
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	222	195	204	17	14	20	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	4	11	6	2	56
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	65	21	15	8	2	5	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	35	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	य) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	2	3
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	157	139	189	9	12	15	7	11	3	0	61	12
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	80	86	102	12	12	17	7	11	3	0	61	12
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाव/म्हशी Requirement as per breeding Policy	49	49	49	0	0	0	8	2	8	2	8	2
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	31	37	53	12	12	17	-1	9	-5	-2	53	10

तक्ता दोन चालू / Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
6	१ - २ वर्षांमधील वळू Bulls 1 - 2 Years												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	198	157	139	22	9	12	13	7	14	12	17	13
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	0	0	10	13	3	2
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	8	9	4	4	4	4
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	11	2	3	7	1	3	1	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	61	42	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	10	15	0	0	0	0	0	2	2	2	2
	य) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	6	4	9	14	10	13
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	187	84	79	15	8	9	14	12	17	13	12	4
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	105	28	29	15	15	10	14	12	17	13	12	4
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाव/म्हशी Requirement as per breeding Policy	44	30	30	0	0	0	39	5	39	5	39	5
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	61	-2	-1	15	15	10	-25	7	-22	8	-27	-1
7	२ - ३ वर्ष व त्यावरील वळू Bulls 2 - 3 years												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	155	341	238	23	37	19	25	6	23	12	6	10
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	23	23	0	0	0	6	4	9	14	10	13
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	2	2	4	4	4	4
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	1	0	0	1	1	2	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	150	25	0	25	17	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	14	10	0	0	0	10	0	19	15	14	17
	य) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	11	5	6	10
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	154	154	180	22	11	0	23	12	6	10	0	0
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	64	37	38	22	22	0	17	12	6	10	0	0

सक्ता दोन चालू / Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाव/म्हशी Requirement as per breeding Policy	30	30	30	0	0	0	0	39	6	39	6	6
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	34	7	8	22	22	0	-22	6	-33	4	-39	-6
8	पैदाशीचे वळू Breeding bulls												
	अ) सुरुवातीस असलेल्या Opening balance	9	9	2	3	3	0	0	0	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	0	0	11	5	6	10
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	7	0	0	3	0	0	0	6	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	0	0	0	0	0	0	0	5	5	6	10
	य) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	9	2	2	3	0	0	0	0	0	0	0	0
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	2	1	1	3	3	0	0	0	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाव/म्हशी Requirement as per breeding Policy	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	1	0	0	3	3	0	0	0	0	0	0	0
9	बैल Bullocks												
	अ) सुरुवातीस असलेल्या Opening balance	2	2	2	3	3	0	0	0	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	य) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

तक्ता दोन समाप्त / Table 2 Concltd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	2	2	2	3	0	0	0	0	0	0	0	0
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	2	0	0	3	3	0	0	0	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	2	0	0	3	3	0	0	0	0	0	0	0
10	एकूण कळप स्थिती Total Herd Position												
	अ) सुरुवातीस असलेल्या Opening balance	1547	1835	1670	197	174	143	41	13	37	24	31	25
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	113	272	272	0	12	15	6	4	30	32	19	25
	क) जन्म Calves born	442	392	415	26	24	35	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	10	30	0	0	0	14	22	14	10	64	20
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	161	48	40	49	9	19	1	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	354	250	0	34	23	0	0	6	0	0	0
	ह) मगविमंथ्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	143	46	0	0	0	10	0	26	22	22	29
	य) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	6	4	23	21	19	25
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	1835	1670	1753	174	143	121	44	35	26	23	73	16
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	866	856	928	174	174	128	38	35	26	23	73	16
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	651	665	662	0	0	0	86	13	86	13	86	13
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	215	191	266	174	174	128	-48	22	-60	10	-13	3

₹

तक्ता तीन / Table 3

मपविमंच्या अधिपत्याखालील वळमाता संगोपन केंद्रे (७), वळू संगोपन केंद्र (२) व राज्य शासनाचे पशुपेदास क्षेत्रांचा कार्यभाराचा तक्ता
The workload summary of Bull Mother Farms (7) & Bull Rearing Centres (2) Under MLDB, Nagpur and Cattle Breeding Farm under State sector

अ. क्र. St. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	एकूण वळमाता संगोपन केंद्र				पशु पेदास केंद्र, वर्धा				एकूण वळू संगोपन केंद्र			
		Total Bull Mother Farms		Cattle breeding Farm, Wardha		Total Bull Rearing Centre		Total Bull Mother Farms		Cattle breeding Farm, Wardha		Total Bull Rearing Centre	
		प्रत्यक्ष Actual 2022-23	अपेक्षित Anticipated 2023-24	लक्ष्य Target 2024-25	प्रत्यक्ष Actual 2022-23	अपेक्षित Anticipated 2023-24	लक्ष्य Target 2024-25	प्रत्यक्ष Actual 2022-23	अपेक्षित Anticipated 2023-24	लक्ष्य Target 2024-25	प्रत्यक्ष Actual 2022-23	अपेक्षित Anticipated 2023-24	लक्ष्य Target 2024-25
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)			
1	प्रक्षेत्रावरील सरासरी गायी व म्हशी Avg. No. of Cow & Buffalo on farm												
	अ) विदेशी Exotic	0	0	50	0	0	0	0	0	0	0	0	
	ब) संकरित Cross bred	69	77	66	0	0	0	0	0	0	0	0	
	क) देशी Indigenous	70	75	76	58	0	114	0	0	0	0	0	
	ड) महिष Buffalo	89	77	80	0	0	0	0	0	0	0	0	
	एकूण Total	105	108	111	58	0	114	0	0	0	0	0	
2	दुध देण्याच्या कालावधीत दिलेले सरासरी दुध (लि.) Avg. Milk yield during lactation period (Ltrs.)												
	अ) विदेशी Exotic	0	0	6500	0	0	0	0	0	0	0	0	
	ब) संकरित Cross bred	1474	2400	2788	0	0	0	0	0	0	0	0	
	क) देशी Indigenous	907	1363	1663	570	0	0	0	0	0	0	0	
	ड) महिष Buffalo	1390	1725	1873	0	0	0	0	0	0	0	0	
3	दुध देण्याचा सरासरी कालावधी (दिवस) Avg. length of lactation (Days)												
	अ) विदेशी Exotic	0	0	350	0	0	0	0	0	0	0	0	
	ब) संकरित Cross bred	298	304	304	0	0	0	0	0	0	0	0	
	क) देशी Indigenous	247	275	275	240	0	240	0	0	0	0	0	
	ड) महिष Buffalo	309	303	303	0	0	0	0	0	0	0	0	
4	पहिल्या वेताचे सरासरी वय (दिवस) Avg. age at first calving (Days)												
	अ) विदेशी Exotic	0	0	990	0	0	0	0	0	0	0	0	
	ब) संकरित Cross bred	1293	1166	1098	0	0	0	0	0	0	0	0	
	क) देशी Indigenous	1520	1326	1312	1050	0	1400	0	0	0	0	0	
	ड) महिष Buffalo	1541	1350	1350	0	0	0	0	0	0	0	0	

तक्ता तीन चालू / Table 3 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
5	दोन वेतांमधील सरासरी कालावधी (दिवस) Avg. intercalving period									
	अ) विदेशी Exotic	0	0	370	0	0	0	0	0	0
	ब) संकरित Cross bred	653	524	433	0	0	0	0	0	0
	क) देशी Indigenous	516	440	428	450	0	450	0	0	0
	ड) महिष Buffalo	544	500	500	0	0	0	0	0	0
6	वार्षिक दुध उत्पादन (लि. '०००) Milk production during the year (Ltrs. '000)	371.20	411.10	526.75	9500.00	0.00	8000.00	0	0	0
7	वार्षिक दुध विक्री (लि. '०००) Milk sold during the year (Liters '000)	284.17	318.45	403.50	0.00	0.00	0.00	0	0	0
8	दुध विक्रीतून मिळालेली रक्कम (रु. '०००) Receipt realised by sale of milk (Rs. '000)	11860.81	13079.90	18077.90	0.00	0.00	0.00	0	0	0
9	पैदाशीसाठी विकलेल्या वळूंची संख्या No. of Males sold for breeding									
	अ) विदेशी Exotic	0	0	10	0	0	0	0	0	0
	ब) संकरित Cross bred	0	35	29	0	0	0	0	0	0
	क) देशी Indigenous	0	76	83	0	0	0	0	0	0
	ड) महिष Buffalo	0	0	5	0	0	0	0	0	0
	एकूण Total	0	111	127	0	0	0	0	0	0
10	पैदाशीसाठी पुरविलेल्या वळूंची संख्या (एफएस लॅब/बीआरसी) No. of Males supplied for breeding (FS Lab/BRC)									
	अ) विदेशी Exotic	0	0	10	0	0	0	0	0	0
	ब) संकरित Cross bred	0	7	15	0	0	0	7	0	7
	क) देशी Indigenous	0	17	19	0	0	0	3	5	6
	ड) महिष Buffalo	0	0	5	0	0	0	0	7	10
	एकूण Total	0	24	49	0	0	0	10	12	23
11	प्रक्षेत्रावर असलेली जमीन (हेक्टर्स) land of the farm (Hectors)	2481.29	2290.81	2290.81	40.80	0.00	34.00	67.31	67.31	67.31
	अ) पिकाखालील जमीन Land under cultivation	389.28	402.28	402.28	10.00	0.00	10.00	27.28	27.28	27.28
	ब) प्रक्षेत्रावरील जमीन Gross Cropped area	300.50	296.50	301.50	10.00	0.00	10.00	12.96	12.96	12.96
	क) रस्ते, झरती, ताली इ. खालील जमीन Land under roads, buildings & Lakes etc.	486.53	474.23	474.23	6.00	0.00	0.00	22.19	22.19	22.19
	ड) गावतासाठी राखीव क्षेत्र Land reserved for hay	569.53	547.83	547.83	10.80	0.00	10.00	0.00	0.00	0.00
	इ) चराऊ क्षेत्र (हेक्टर्स) Grazing land (H)	1035.95	866.47	866.47	14.00	0.00	14.00	17.84	17.84	17.84

तक्ता तीन समाप्त / Table 3 Concltd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
12 वैरण उत्पादन (टन) Fodder production (Ton)										
	अ) ओला Green	10242.37	11216.00	11992.50	6.00	0.00	6.00	550.73	618.00	675.00
	ब) सुका Dry	1230.66	1575.60	1626.60	74.00	0.00	74.00	19.00	23.00	28.00
	क) वैरण उत्पादन प्रति हेक्टर (टन) Fodder production per hectore (Ton)	54.56	64.40	66.75	37.60	0.00	37.60	49.82	56.56	62.89
	वाटलेल्या वैरणिया चाऱ्याचे बीज (कि.) Fodder seeds distributed (Kg.)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
13	वाटलेल्या चाऱ्यांचे संच (०००) Grass sets distributed ('000)	3368.00	3705.00	6210.00	0.00	0.00	0.00	13.90	16.00	18.00
14	वाटलेल्या चाऱ्यांचे संच (०००) Grass sets distributed ('000)	0.00	0.00	100.00	70.00	0.00	0.00	85.98	89.00	93.00
15	विकत घेतलेली वाळलेली वैरण (टन) Dry fodder purchased (Ton)	0.00	0.00	7000.00	115.72	0.00	0.00	776.17	835.00	823.50
16	वैरण खरेदीसाठी केलेला खर्च (००० रु.) Expenditure incurred on purchase of fodder (Rs. '000)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
17	मपविमंचे क्षेत्राकडून मिळालेली वैरण / चारा (टन) Fodder received from other farm of MLDB (Ton)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
18	मपविमंचे क्षेत्राकडून मिळालेली वैरण / चारा किंमत (००० रु.) Cost of Fodder received from other farm of MLDB (Rs. '000)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
19	खाद्य व आंबोण खरेदी (टन) Feed & concentrates purchased (Ton)	1870.75	2031.00	1886.00	65.23	0.00	0.00	36.00	37.00	38.00
20	खाद्य व आंबोण खरेदीत झालेला खर्च (००० रु.) Expenditure incurred on purchase of Feed and concentrates (Rs. '000)	5932.29	10502.37	11825.00	848.43	0.00	0.00	1025.20	1111.00	1199.00
21	महसुली जमा (००० रु.) Revenue Receipts ('000 Rs.)	19496.62	20572.78	23525.06	0.00	0.00	0.00	277.62	305.18	335.12
	काल्पनिक जमा (००० रु.) Notional Receipt ('000 Rs.)	58643.98	64691.68	66274.54	0.00	0.00	0.00	2492.58	2707.13	2932.34
	एकूण जमा (००० रु.) Total Receipt ('000 Rs.)	78140.60	85264.46	89799.60	0.00	0.00	0.00	2770.20	3012.31	3267.46
22	झालेला खर्च (००० रु.) Expenditure incurred (Rs. '000)									
	अ) पगार व भत्ते Pay & allowances	57937.13	60831.66	61974.69	2320.47	0.00	0.00	12822.13	9664.74	10631.71
	ब) इतर Others	9883.51	9680.93	8920.90	818.34	0.00	0.00	5497.62	5897.88	6326.66
	एकूण Total	67820.65	70512.59	70895.59	3138.81	0.00	0.00	18319.74	15562.62	16958.37

तक्ता चार / Table 4

म.प.वि.मं. अंतर्गत असलेल्या गोठीत रेतप्रयोगशाळा (3) येथील पैदाशीचे एकूण वळू संख्या व गोठीत रेत बीज मात्रांचा हिशोब दर्शविलेला तक्ता
The No. of breeding bulls & Semen collections obtained at Frozen Semen Laboratories (3) under MLDB, Nagpur

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	पैदाशीचे एकूण वळू Number of breeding bulls			वळूच्या माफेत मिळालेल्या रेतन संकलन No. of semen collections obtained from breeding bulls		
		प्रत्यक्ष	अपेक्षित	लक्ष्य	प्रत्यक्ष	अपेक्षित	लक्ष्य
		Actual 2022-23	Anticipated 2023-24	Target 2024-25	Actual 2022-23	Anticipated 2023-24	Target 2024-25
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	पैदाशीचे एकूण वळू Number of breeding bulls						
	अ) विदेशी जर्सी Exotic Jersey	4	5	5	232	375	400
	ब) विदेशी होल्स्टिन Exotic Holstein	11	17	20	375	840	1050
	A) एकूण विदेशी Total Exotic	15	22	25	607	1215	1450
	अ) संकरीत जर्सी Jersey cross bred 50 %	15	18	23	610	1140	1340
	ब) संकरीत जर्सी Jersey cross bred 62.5 %	0	0	0	0	0	0
	क) संकरीत जर्सी Jersey cross bred 75 %	5	3	3	126	180	180
	एकूण संकरीत जर्सी Total Jersey Crossbred	20	21	26	736	1320	1520
	अ) संकरीत होल्स्टिन Holstein Cross bred 50 %	8	14	20	390	660	760
	ब) संकरीत होल्स्टिन Holstein Cross bred 62.5 %	0	0	0	0	0	0
	क) संकरीत होल्स्टिन Holstein Cross bred 75 %	11	16	16	551	840	960
	एकूण संकरीत होल्स्टिन Total Holstein Crossbred	19	30	36	941	1500	1720
	B) एकूण संकरित Total Cross bred	39	51	62	1677	2820	3240
	अ) देवणी Deoni	3	3	5	68	270	270
	ब) डांगी Dangi	16	24	31	531	1130	1400
	क) गवळाड Gavlau	9	22	29	328	490	1145
	ड) खिलार Khillar	0	0	0	0	0	0
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	0	0	0	0	0	0
	फ) गिर Gir	12	26	32	466	980	1070
	ग) सहिवाल Sahival	12	6	8	288	580	610
	ह) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	C) एकूण देशी Total Indigenious	52	81	105	1681	3450	4495
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	19	17	20	661	990	1200
	ब) नागपुरी Nagpuri	0	0	0	0	0	0
	क) सुरती Surati	0	0	0	0	0	0
	ड) मूरुग Murrha	53	64	77	2466	3870	4650
	इ) जाफराबादी Jafra badi	0	0	2	0	0	0
	फ) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	D) एकूण म्हैस Total Buffalo	72	81	99	3127	4860	5850
	एकूण Total (A+B+C+D)	178	235	291	7092	12345	15035
2	पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक पैदाशीचे वळू Requirement of breeding bulls as per the Breeding Policy	236	295	314			
3	आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	-58	-60	-23			
4	एफएसएल च्या पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक पैदाशीचे वळू Requirement of breeding bulls of F S Lab as per Breeding Policy	236	309	309			
5	आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	-58	-74	-18			

तक्ता पाच / Table 5

मपविमं, नागपूर अंतर्गत अतिशीत वळूबीज पेढी (3) व राज्यातील एकूण कृत्रिम रेतन केंद्रांच्या द्रवनत्राचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता
Table indicate the account of LN₂ Production Plants of FS Laboratories (3) & DAIC (34) in the State

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	गोठीत रेतमात्रा प्रयोगशाळा Frozen Semen Laboratories			जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्र District Artificial Insemination Centre		
		प्रत्यक्ष Actual 2022-23 (3)	अपेक्षित Anticipated 2023-24 (4)	लक्ष्य Target 2024-25 (5)	प्रत्यक्ष Actual 2022-23 (6)	अपेक्षित Anticipated 2023-24 (7)	लक्ष्य Target 2024-25 (8)
1	1 एप्रिल रोजी द्रवनत्राची आरंभीची शिल्लक Opening balance of LN ₂ as on 1st April	2572.00	2455.50	3911.50	63163.84	511616.60	543980.10
2	मुख्यालयी उत्पादित द्रवनत्र LN ₂ produced at HQ	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
3	म.प.वि.मं कडून प्राप्त झालेले द्रवनत्र Quantity of LN ₂ Received from MLDB	0.00	0.00	0.00	546820.80	93050.00	95000.00
4	खरेदी केलेले द्रवनत्र Quantity of LN ₂ purchased	128134.00	165000.00	197000.00	2326700.02	2261541.00	2285097.00
5	खात्याच्या इतर संस्थेकडून मिळालेले / उसनवार घेतलेले द्रवनत्र LN ₂ Received / borrowed from other Institute of Dept.	0.00	200.00	200.00	5521.50	0.00	0.00
6	एकूण द्रवनत्र Total quantity of LN ₂	130706.00	167655.50	201111.50	2942206.16	2866207.60	2924077.10
7	प्रयोगशाळेसाठी वापरलेले द्रवनत्र Quantity of LN ₂ used for Laboratory	117125.50	155647.00	169443.00	112125.00	108953.00	106392.00
8	द्रवनत्रपात्र थंड करणेसाठी वापरलेले द्रवनत्र LN ₂ used for cooling of LN ₂ containers	4957.00	2150.00	2650.00	50891.70	45193.00	41197.00
9	पुरवठा केलेले द्रवनत्र Quantity of LN ₂ supplied	0.00	0.00	0.00	2040016.10	1980863.00	1993419.00
10	इतर संस्थांना उसनवार दिलेले द्रवनत्र LN ₂ borrowed to other Institute of Dept.	0.00	0.00	0.00	5521.00	0.00	0.00
11	बाष्पीभवन झालेले द्रवनत्र Quantity of LN ₂ evaporated	6168.00	5947.00	6847.00	222035.76	187218.50	187853.50
12	द्रवनत्र बाष्पीभवनाची टक्केवारी Percentage of Evaporation of LN ₂	4.72	3.55	3.40	7.55	6.53	6.42
13	विनियोग केलेले एकूण द्रवनत्र Total Quantity of LN ₂ disposed off	128250.50	163744.00	178940.00	2430589.56	2322227.50	2328861.50
14	31 मार्च रोजी शिल्लक द्रवनत्र Closing balance of LN ₂ as on 31st March	2455.50	3911.50	22171.50	511616.60	543980.10	595215.60
15	एक कृत्रिम रेतन करण्यासाठी लागणारे द्रवनत्र (ली) LN ₂ required to perform one Insemination (Ltr)	0.00	0.00	0.00	1.49	0.24	0.24
16	एक कृत्रिम रेतन करण्यासाठी लागणा-या द्रवनत्राची किंमत (रु.) Cost of LN ₂ required to perform one Insemination (Rs.)	0.00	0.00	0.00	31.77	5.10	5.18
17	केलेले कृत्रिम रेतन Artificial Insemination Done	0	0	0	1635130	9827305	9827305
18	जन्मलेली वासरे Calves Born	0	0	0	610102	595389	595389
19	एक लिटर द्रवनत्राची खरेदी किंमत (रु.) Purchase Cost of LN ₂ per Litre (Rs.)	19.49	18.43	19.78	21.37	21.57	21.85
20	एक अतिशित वळूबीजमात्रा तयार करण्यास लागलेल्या द्रवनत्राची किंमत (रु.) Cost of LN ₂ required to produce one FS Dose (Rs.)	1.67	1.34	1.56	0.00	0.00	0.00

तक्ता सहा / Table 6

मपविमं, नागपूर अंतर्गत अतिशीत वळूबीज पेढी (3) व राज्यातील एकूण कृत्रिम रेतन केंद्रांच्या गोठीत रेत बीजमात्रांचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता
Table indicate the account of Frozen Semen doses of Frozen Semen Laboratories (3) & District Artificial Insemination Centres (34) in the State

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	गोठीत रेतमात्रा प्रयोगशाळा Frozen Semen Laboratories			जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्र District Artificial Insemination Centre		
		प्रत्यक्ष Actual 2022-23	अपेक्षित Anticipated 2023-24	लक्ष्य Target 2024-25	प्रत्यक्ष Actual 2022-23	अपेक्षित Anticipated 2023-24	लक्ष्य Target 2024-25
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	एप्रिल रोजी शिल्लक असलेल्या अतिशीत वळूबीज मात्रा Opening balance of F S doses as on 1st April						
	A) विदेशी Exotic	667691	694106	848421	79591	102762	141609
	B) संकरित Cross bred	665172	461748	707792	230100	161160	523233
	अ) देवणी Deoni	86008	68180	71180	13840	16631	22792
	ब) डंगी Dangi/ सहिवाल Sahival	202527	201120	253940	43588	49526	63218
	क) गवळाड Gavlau	138884	120227	100227	16522	19868	27437
	ड) खिलार Khillar/ गिर Gir	93688	173503	580353	88734	87067	111225
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari/ हरियाना Haryana	201261	163576	251576	28879	15731	20095
	फ) इतर Other				41238	53077	67728
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते फ)	722368	726606	1257276	232801	241900	312495
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	75851	75997	97997	23440	23085	32063
	ब) नागपूरी Nagpuri	5560	0	0	2833	4040	6190
	क) सुरती Surati	23894	7473	0	6555	8056	5088
	ड) मूरा Murrha	120413	220844	469144	96681	169480	246564
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	440	8084	4084	4441	5696	8612
	फ) इतर Other				0	5286	11101
	D) एकूण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	226158	312398	571225	133950	215643	309618
	एकूण Total (A+B+C+D)	2281389	2194858	3384714	676442	721465	1286955
2	एकूण अतिशीत वळूबीज मात्रा उत्पादन Total No. of F S doses produced						
	A) विदेशी Exotic	164789	245000	430000	0	0	0
	B) संकरित Cross bred	431950	910000	1050000	0	0	0
	अ) देवणी Deoni	33409	50000	60000	0	0	0
	ब) डंगी Dangi/ सहिवाल Sahival	125974	318000	415000	0	0	0
	क) गवळाड Gavlau	63560	100000	115000	0	0	0
	ड) खिलार Khillar/ गिर Gir	131154	470000	540000	0	0	0
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari/ हरियाना Haryana	62763	185000	40000	0	0	0
	फ) इतर Other				0	0	0
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते फ)	416860	1123000	1170000	0	0	0
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	68906	105000	105000	0	0	0
	ब) नागपूरी Nagpuri	0	8000	10000	0	0	0
	क) सुरती Surati	0	0	0	0	0	0
	ड) मूरा Murrha	405091	650000	980000	0	0	0
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	0	0	0	0	0	0
	फ) इतर Other				0	0	0
	D) एकूण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	473997	763000	1095000	0	0	0
	एकूण Total (A+B+C+D)	1487596	3041000	3745000	0	0	0

तक्ता सात चालू / Table 7 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
3	एकूण अतिशीत वळूबीजमात्रा तयार करण्यासाठी आलेला खर्च (रु. लाख) Expenditure incurred to produce Total No. of F S doses (Rs. Lakh)	852.27	572.65	626.64	0	0	0
4	एक अतिशीत वळूबीजमात्रा तयार करण्यासाठी आलेला खर्च (रु.) Expenditure incurred to produce one FS dose (Rs.)	57.29	19.90	16.78	0	0	0
5	अतिशीत वळूबीज मात्रा खरेदी / इतर संस्थाकडून प्राप्त FS doses purchased / Received from other institutes						
A)	विदेशी Exotic	99218	210000	230000	192498	415152	427208
B)	संकरित Cross bred	116594	354000	371000	650932	1604314	1292098
अ)	देवणी Deoni	28675	8000	11000	36769	60867	62417
ब)	डोंगी Dangi/ सहिवाल Sahival	2111	30000	30000	124159	138950	144154
क)	गवळाड Gavlau	41873	0	0	32220	37081	37581
ड)	खिलार Khillar/ गिर Gir	59541	82000	83000	230325	359597	368859
इ)	लाल कंधारी Lal kandhari/ हरियाना Haryana	19604	40000	40000	39845	69631	76081
फ)	इतर Other				45295	62753	63164
C)	एकूण देशी Total Indigenous (अ ते फ)	151804	160000	164000	508613	728879	752256
अ)	पंढरपुरी Pandharpuri	0	5000	5000	49410	250723	251923
ब)	नागपूरी Nagpuri	0	0	0	8870	21443	23443
क)	सुरती Surati	0	0	0	16421	40084	70254
ड)	मूरा Murrha	386219	302000	303000	598525	1002386	990679
इ)	जाफराबादी Jafraabadi	16000	2000	2000	8356	80558	81283
फ)	इतर Other				5286	5817	5817
D)	एकूण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	402219	309000	310000	686868	1401011	1423399
	एकूण Total (A+B+C+D)	769835	1033000	1075000	2038911	4149356	3894961
6	एकूण अतिशीत वळूबीज मात्रा Total No. of FS doses						
A)	विदेशी Exotic	931698	1149106	1508421	272089	517914	568817
B)	संकरित Cross bred	1213716	1725748	2128792	881032	1765474	1815331
अ)	देवणी Deoni	148092	126180	142180	50609	77498	85209
ब)	डोंगी Dangi/ सहिवाल Sahival	330612	549120	698940	167747	188476	207372
क)	गवळाड Gavlau	244317	220227	215227	48742	56949	65018
ड)	खिलार Khillar/ गिर Gir	284383	725503	1203353	319059	446664	480084
इ)	लाल कंधारी Lal kandhari/ हरियाना Haryana	283628	388576	331576	68724	85362	96176
फ)	इतर Other	0	0	0	86533	115830	130892
C)	एकूण देशी Total Indigenous (अ ते फ)	1291032	2009606	2591276	741414	970779	1064751
अ)	पंढरपुरी Pandharpuri	144757	185997	207997	72850	273808	283986
ब)	नागपूरी Nagpuri	5560	8000	10000	11703	25483	29633
क)	सुरती Surati	23894	7473	0	22976	48140	75342
ड)	मूरा Murrha	911723	1172844	1752144	695206	1171866	1237243
इ)	जाफराबादी Jafraabadi	16440	10084	6084	12797	86254	89895
फ)	इतर Other	0	0	0	5286	11103	16918
D)	एकूण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	1102374	1384398	1976225	820818	1616654	1733017
	एकूण Total (A+B+C+D)	4538820	6268858	8204714	2715353	4870821	5181916

तक्ता सात चालू / Table 7 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
7	इतर संस्थाना पुरवठा केलेल्या अतिशीत वळूबीजमात्रा No. of FS doses supplied						
	A) विदेशी Exotic	183968	262500	340500	167453	373805	373805
	B) संकरित Cross bred	689409	985000	1220000	708677	1232371	1232371
	अ) देवणी Deoni	66575	45000	58000	33720	54397	54397
	ब) डंगी Dangi/ सहिवाल Sahival	102860	270000	390000	115745	123028	123028
	क) गवळाड Gavlau	108735	105000	145000	28341	29001	29001
	ड) खिलार Khillar/ गिर Gir	100412	135000	185000	228907	332312	332312
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari/ हरियाना Haryana	110379	125000	145000	52632	64755	64755
	फ) इतर Other				32988	47251	47251
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते फ)	488961	680000	923000	492333	650744	650744
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	50436	80000	105000	48822	241495	241495
	ब) नागपूरी Nagpuri	5560	8000	10000	7555	19102	19102
	क) सुरती Surati	16421	7473	0	14885	43001	43001
	ड) मूरा Murrha	615148	650000	900000	518926	918081	918081
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	8356	6000	4000	7056	77601	77601
	फ) इतर Other				0	2	2
	D) एकूण भैस Total Buffalo (अ ते फ)	695921	751473	1019000	597244	1299282	1299282
	एकूण Total (A+B+C+D)	2058259	2678973	3502500	1965707	3556202	3556202
8	तपासणीसाठी/ चाचणीसाठी वाया गेलेल्या एकूण वळूबीजमात्रा No. of FS doses used for testing/ wasted						
	A) विदेशी Exotic	53624	38185	35185	1874	2500	2577
	B) संकरित Cross bred	62559	32956	31456	11195	9870	9193
	अ) देवणी Deoni	13337	10000	8000	258	309	314
	ब) डंगी Dangi/ सहिवाल Sahival	26632	25180	53180	2476	2230	2567
	क) गवळाड Gavlau	15355	15000	14000	533	511	531
	ड) खिलार Khillar/ गिर Gir	10468	10150	79150	3085	3127	3442
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari/ हरियाना Haryana	9673	12000	13000	361	512	547
	फ) इतर Other				468	851	1151
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते फ)	75465	72330	167330	7181	7540	8552
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	18324	8000	6000	943	250	210
	ब) नागपूरी Nagpuri	0	0	0	108	191	191
	क) सुरती Surati	0	0	0	35	51	61
	ड) मूरा Murrha	75731	53700	58700	6800	7221	6652
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	0	0	0	45	41	40
	फ) इतर Other				0	0	0
	D) एकूण भैस Total Buffalo (अ ते फ)	94055	61700	64700	7931	7754	7154
	एकूण Total (A+B+C+D)	285703	205171	298671	28181	27664	27476

तक्ता सात समाप्त / Table 7 Concltd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
9	एकूण विनियोग केलेल्या अतिशीत वळूबीजमात्रा Total No. of FS doses disposed						
	A) विदेशी Exotic	237592	300685	375685	169327	376305	376382
	B) संकरित Cross bred	751968	1017956	1251456	719872	1242241	1241564
	अ) देवणी Deoni	79912	55000	66000	33978	54706	54711
	ब) डांगी Dangi/ सहिवाल Sahival	129492	295180	443180	118221	125258	125595
	क) गवळाड Gavlau	124090	120000	159000	28874	29512	29532
	ड) खिलार Khillar/ गिर Gir	110880	145150	264150	231992	335439	335754
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari/ हरियाना Hariana	120052	137000	158000	52993	65267	65302
	फ) इतर Other	0	0	0	33456	48102	48402
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते फ)	564426	752330	1090330	499514	658284	659296
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	68760	88000	111000	49765	241745	241705
	ब) नागपूरी Nagpuri	5560	8000	10000	7663	19293	19293
	क) सुरती Surati	16421	7473	0	14920	43052	43062
	ड) मूरा Murrha	690879	703700	958700	525726	925302	924733
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	8356	6000	4000	7101	77642	77641
	फ) इतर Other	0	0	0	0	2	2
	D) एकूण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	789976	813173	1083700	605175	1307036	1306436
	एकूण Total (A+B+C+D)	2343962	2884144	3801171	1993888	3583866	3583678
10	31 मार्च रोजी शिल्लक असलेल्या वळूबीजमात्रा Closing balance of FS doses as on 31st March						
	A) विदेशी Exotic	694106	848421	1132736	102762	141609	192435
	B) संकरित Cross bred	461748	707792	877336	161160	523233	573767
	अ) देवणी Deoni	68180	71180	76180	16631	22792	30498
	ब) डांगी Dangi/ सहिवाल Sahival	201120	253940	255760	49526	63218	81777
	क) गवळाड Gavlau	120227	100227	56227	19868	27437	35486
	ड) खिलार Khillar/ गिर Gir	173503	580353	939203	87067	111225	144330
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari/ हरियाना Hariana	163576	251576	173576	15731	20095	30874
	फ) इतर Other	0	0	0	53077	67728	82490
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते फ)	726606	1257276	1500946	241900	312495	405455
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	75997	97997	96997	23085	32063	42281
	ब) नागपूरी Nagpuri	0	0	0	4040	6190	10340
	क) सुरती Surati	7473	0	0	8056	5088	32280
	ड) मूरा Murrha	220844	469144	793444	169480	246564	312510
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	8084	4084	2084	5696	8612	12254
	फ) इतर Other	0	0	0	5286	11101	16916
	D) एकूण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	312398	571225	892525	215643	309618	426581
	एकूण Total (A+B+C+D)	2194858	3384714	4403543	721465	1286955	1598238

तक्ता सात Table 7

मपविमं. नागपूर अंतर्गत वळूमाता व वळू संगोपन केंद्र आणि राज्यस्तरीय पशुपेदास केंद्रांचे रु. एक आवकेशी खर्चाचे गुणोत्तर
Operating Cost of BMF, BRC under MLDB & State level CBF in ratio with receipt of Rs. One

अ. क्र. Sr. No.	प्रक्षेत्राचे नाव Name of farm	प्रत्यक्ष २०२२-२३ Actual 2022-23				अपेक्षित २०२३-२४ Anticipated 2023-24				लक्ष्य २०२४-२५ Target 2024-25						
		एकूण आवक Total Receipt	पगार आणि भत्ते सोडून खर्च Expenditure Exclusive of pay and allowances	आवकेशी गुणोत्तर Ratio to receipt of Rs. One	एकूण आवक Total Receipt	पगार आणि भत्ते सोडून खर्च Expenditure Exclusive of pay and allowances	आवकेशी गुणोत्तर Ratio to receipt of Rs. One	एकूण आवक Total Receipt	पगार आणि भत्ते सोडून खर्च Expenditure Exclusive of pay and allowances	आवकेशी गुणोत्तर Ratio to receipt of Rs. One	एकूण आवक Total Receipt	पगार आणि भत्ते सोडून खर्च Expenditure Exclusive of pay and allowances	आवकेशी गुणोत्तर Ratio to receipt of Rs. One			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)
1	वळूमाता संगोपन केंद्र, ताथवडे (पुणे) Bull Mother Farm, Tathwade (Pune)	5486.56	19548.19	0.01	200.00	0.01	4750.00	21000.00	200.00	0.01	5500.00	21000.00	200.00	0.01		
2	वळूमाता संगोपन केंद्र, जत (सांगली) Bull Mother Farm, Jath (Sangli)	2929.06	1620.00	0.12	526.30	0.12	2500.00	2000.00	1000.00	0.22	3500.00	2000.00	1000.00	0.18		
3	वळूमाता संगोपन केंद्र, जुनेनी (सोलापूर) Bull Mother Farm, Junoni (Solapur)	648.72	11547.36	0.05	606.43	0.05	1000.00	11200.00	750.00	0.06	1000.00	11200.00	750.00	0.06		
4	वळूमाता संगोपन केंद्र, कोपरगाव (अहमदनगर) Bull Mother Farm, Kopergaon (Ahmednagar)	1465.43	395.11	1.30	2413.12	1.30	2100.00	450.00	2000.00	0.78	2500.00	500.00	2000.00	0.67		
5	वळूमाता संगोपन केंद्र, हिंगोली (हिंगोली) Bull Mother Farm, Hingoli (Hingoli)	4566.17	11117.27	0.05	802.47	0.05	5022.78	12228.90	882.70	0.05	5525.06	13451.80	970.90	0.05		
6	वळूमाता संगोपन केंद्र, पोहरा (अमरावती) Bull Mother Farm, Pohara (Amravati)	1392.13	9590.13	0.00	0.00	0.00	2000.00	12000.00	2000.00	0.14	2000.00	12000.00	2000.00	0.14		
7	वळूमाता संगोपन केंद्र, वडसा (गडचिरोली) Bull Mother Farm, Wadsa (Gadchiroli)	3008.55	4825.92	0.68	5335.19	0.68	3200.00	5812.78	2848.23	0.32	3500.00	6122.74	2000.00	0.21		
एकूण १ ते ७ Total 1 to 7		19497	58644	0.13	9884	0.13	20573	64692	9681	0.11	23525	66275	8921	0.10		
8	वळू संगोपन केंद्र, छ. सभाजीनगर Bull Rearing Centre, Chh. Sambhajanagar	22	527	3.00	1645	3.00	24	545	1660	2.92	26	554	1665	2.87		
9	वळू संगोपन केंद्र, नागपूर Bull Rearing Centre, Nagpur	256	1966	1.73	3853	1.73	281	2162	4238	1.73	309	2378	4662	1.73		
एकूण ८ ते ९ Total 8 to 9		278	2493	1.98	5498	1.98	305	2707	5898	1.96	335	2932	6327	1.94		
एकूण १ ते ९ Total 1 to 9		19774	61137	0.19	15381	0.19	20878	67399	15579	0.18	23860	69207	15248	0.16		
10	पशुपेदास प्रक्षेत्र, हेटीकुंडी (वर्धा) Cattle Breeding Farm, Hetikundi (Wardha)	0	0	0.00	818	0.00	0	0	0	0.00	0	0	0	0.00		
एकूण १ ते १० Total 1 to 10		19774	61137	0.20	16199	0.20	20878	67399	15579	0.18	23860	69207	15248	0.16		

१०३ - कुक्कूट विकास

103 - Poultry Development

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारत)

Activity Classification	प्रत्यक्ष रकमा २०२२-२३ Actuals 2022-23	अथसकल्योय अंदाज २०२३-२४ Budget Estimates 2023-24	सुधारीत अंदाज २०२३-२४ Revised Estimates 2023-24	अथसकल्योय अंदाज २०२४-२५ Budget Estimates 2024-25		कार्याचे वर्गीकरण	
							(1)
103, Poultry Development						103, कुक्कूट विकास	
(01) Poultry Breeding Farms and Hatcheries						(01) कुक्कूट पैदास क्षेत्रे व उबवणी केंद्रे	
(01)(01) Poultry Breeding Farms and Hatcheries (Committed) (24030472)	59189	73859	64683	96217		(01)(01) कुक्कूट पैदास क्षेत्रे व उबवणी केंद्रे (अनिवार्य) (24030472)	
(02) Intensive Poultry Development Blocks						(02) प्रकर्षित कुक्कूट विकास गट	
(02)(01) Intensive Poultry Development Blocks (Committed) (24030481)	16656	20792	19717	0		(02)(01) प्रकर्षित कुक्कूट विकास गट (अनिवार्य) (24030481)	
(03) Purposive grants to Zilla Parishads						(03) जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदाने	
(03)(05) Purposive Grants to Zilla Parishad under Section 182 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act, 1961 (Payable at Treasury) (Committed) (24032241)	50043	63111	60380	62588		(03)(05) महाराष्ट्र जिल्हा पारंपद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 182 अन्वये जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदाने (कोषागारातून देय) (अनिवार्य) (24032241)	
(04) Intensive Poultry Development Blocks						(04) प्रकर्षित कुक्कूट विकास गट	
(04)(12) Poultry Farming by rearing 1000 Broiler Poultry Birds (Scheme) (2403B882)	41513	1	1	1		(04)(12) 1000 मांसल कुक्कूटपक्षी पालनाद्वारे कुक्कूट व्यवसाय सुरु करणे (कार्यक्रम) (2403B882)	
(04)(13) Poultry Farming by rearing 1000 Broiler Poultry Birds (Special Component Plan) (State Scheme) (Scheme) (2403B871)	0	0	0	0		(04)(13) 1000 मांसल कुक्कूटपक्षी पालनाद्वारे कुक्कूट व्यवसाय सुरु करणे (विशेष घटक योजना) (राज्य योजना) (कार्यक्रम) (2403B871)	
(04)(17) Establishment of Intensive Poultry Development Blocks on Public Private Partnership Mode (Scheme) (2403D248)	13987	5912	5912	101		(04)(17) राज्यात सावंजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर सधन कुक्कूट विकास गटांची स्थापना करणे (कार्यक्रम) (2403D248)	
Total-(04)	Voted	55500	5913	5913	102	दत्तमत एकूण-(04)	
(05) National Livestock Mission Poultry Development (Centrally Sponsored scheme)						(05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत कुक्कूट विकास (केंद्र पुरस्कृत योजना)	
(05)(01) Rural Backyard Poultry Development Scheme (60% Central Share) (Scheme) (2403C789)	0	0	0	0		(05)(01) ग्रामीण भागातील परसातील कुक्कूटपालन योजना (60% केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C789)	

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त / Table 1 Concl'd.						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(05)(02) Rural Backyard Poultry Development Scheme under National Livestock Mission (40% State Share) (Scheme) (2403C851)		0	0	0	0		(05)(02) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत ग्रामीण परसबाग कुक्कुटपालन विकास योजना (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C851)
(05)(03) Innovative Poultry Productivity Project Low Input Technology Poultry Birds under National Livestock Mission (60 % Central Share) (Scheme) (2403D364)		0	0	0	0		(05)(03) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403डी364)
(05)(04) Innovative Poultry Productivity Project Low Input Technology Poultry Birds under National Livestock Mission (60 % State Share) (Scheme) (2403D373)		0	0	0	0		(05)(04) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (60 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403डी373)
(05)(05) Innovative Poultry Productivity Project Low Input Technology Poultry Birds under National Livestock Mission (40 % Central Share) (Scheme) (2403D382)		0	0	0	0		(05)(05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (40 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403डी382)
(05)(06) Innovative Poultry Productivity Project Low Input Technology Poultry Birds under National Livestock Mission (40 % State Share) (Scheme) (2403D391)		0	0	0	0		(05)(06) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403डी391)
Total-(05)		0	0	0	0		एकूण-(05)
(07) Vimukta Jatis, Nomadic Tribes, Other Backward Classes and Special Backward Classes							(07)विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागासवर्ग व विशेष मागास प्रवर्ग
(07)(01) 75 Percent Subsidy for Purchase and Rearing of Poultry Birds (Scheme) 33, Subsidies (2403D562)		0	1	1	1		(07)(01) कुक्कुट पक्ष्यांच्या खरेदी व संगोपनासाठी 75 टक्के अनुदान (कार्यक्रम) 33, अर्थसहाय्य (2403डी562)
Total-103		181388	163676	150694	158908		एकूण-103

तक्ता दोन / Table 2

महाराष्ट्र राज्यातील कुक्कुट संस्था व बदक पैदास केंद्रे यामधील पक्षांची संख्या दर्शविणारा तक्ता / Table indicates the Poultry strength on the Poultry institutes & Duck Breeding Farm in the State

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	प्रत्यक्ष २०२२-२३ Actual 2022-23				अपेक्षित २०२३-२४ Anticipated 2023-24				लक्ष्य २०२४-२५ Target 2024-25									
		पिल्ले Chicks	तलंगा Pullets	कॉबड्या Hens	लहान नर Cocks	पिल्ले Chicks	तलंगा Pullets	कॉबड्या Hens	लहान नर Cocks	पिल्ले Chicks	तलंगा Pullets	कॉबड्या Hens	लहान नर Cocks						
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)
1	१ एप्रिल रोजी असलेली पक्षांची संख्या Opening Balance as on 1st April	6303	4434	2602	1265	345	14949	3091	3394	5662	1255	2098	15500	503	5820	5192	1050	645	13210
2	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे वर्षात झालेली वाढ Addition due to internal transfer	5748	9376	8743	6896	2676	33439	3000	8949	5995	8647	965	27556	18000	13299	11812	13006	1965	58082
3	जन्मलेली पिल्ले Chicks Hatched	365613	0	0	0	0	365613	377115	0	0	183	0	377298	1016270	0	0	1150	0	1017420
4	खात्याच्या इतर संस्थाकडून आणलेल्या पक्षांची संख्या Stock received from other Inst of Dept	0	0	0	0	0	0	4000	0	0	0	0	4000	5000	0	0	0	0	5000
5	खरेदी केलेले पक्षी Stock Purchased	14063	0	0	0	0	14063	7000	0	0	0	0	7000	3000	0	0	0	0	3000
6	वर्षात झालेली एकूण वाढ (२ ते ५) Total add. during year(2 to 5)	385424	9376	8743	6896	2676	413115	391115	8949	5995	8830	965	415854	1042270	13299	11812	14156	1965	1083502
7	वर्षातील एकूण कुक्कुट संस्था (१+६) Total Poultry during year (1+6)	391727	13810	11345	8161	3021	428064	394206	12343	11657	10085	3063	431354	1042773	19119	17004	15206	2610	1096712
8	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे झालेली घट Reduction due to internal transfer	16272	8743	0	2676	0	27691	17596	5995	0	965	0	24556	26305	11812	0	1965	0	40082
9	मृत्यूसंख्या Mortality	10110	988	498	489	123	12208	14668	528	2752	1170	552	19670	34265	763	1634	605	277	37544
10	खात्याच्या इतर संस्थाकडे हस्तांतर केलेल्या पक्षांची संख्या Stock transferred to other Inst of the Dept.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11	पैदाशीकडे विकलेल्या पक्षांची संख्या Stock sold for breeding	362254	326	668	3741	0	366989	361439	0	0	6135	10	367584	981700	273	0	11054	0	993027
12	इतर उपयोगासाठी विकलेल्या पक्षांची संख्या Stock sold for other purposes	0	359	4517	0	800	5676	0	0	3713	765	1856	6334	0	0	10151	0	1723	11874
13	वर्षातील एकूण घट (८ ते १२) Total reduction during year (8 to 12)	388636	10416	5683	6906	923	412564	393703	6523	6465	9035	2418	418144	1042270	12848	11785	13624	2000	1082527
14	३१ मार्च रोजी शिल्लक असलेल्या पक्षांची संख्या (७-१३) Closing balance as on 31st March (7-13)	3091	3394	5662	1255	2098	15500	503	5820	5192	1050	645	13210	503	6271	5219	1582	610	14185
15	मृत्यूची टक्केवारी Mortality percentage	2.58	7.15	4.39	5.99	4.07	2.85	3.72	4.28	23.61	11.60	18.02	4.56	3.29	3.99	9.61	3.98	10.61	3.42

तक्ता दोन चालू Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)
		सधन कुक्कुट विकास प्रकल्प Intensive Poultry Development Block (16)																	
1	१ एप्रिल रोजी असलेली पक्ष्यांची संख्या Opening Balance as on 1st April	2023	0	443	0	65	2531	1129	0	1470	1060	158	3817	2129	495	1783	1556	195	6158
2	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे वर्षात झालेली वाढ Addition due to internal transfer	0	1649	1591	1607	247	5094	0	2395	1792	2336	200	6723	0	2465	2332	2366	240	7403
3	जन्मलेली पिल्ले Chicks Hatched	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4	खात्याच्या इतर संस्थाकडून आणलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock received from other Inst of Dept	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	खरेदी केलेले पक्षी Stock Purchased	3100	0	0	0	0	3100	6200	0	0	0	0	6200	5300	0	0	0	0	5300
6	वर्षात झालेली एकूण वाढ (२ ते ५) Total add. during year(2 to 5)	3100	1649	1591	1607	247	8194	6200	2395	1792	2336	200	12923	5300	2465	2332	2366	240	12703
7	वर्षातील एकूण कुक्कुट संस्था (१+६) Total Poultry during year (1+6)	5123	1649	2034	1607	312	10725	7329	2395	3262	3396	358	16740	7429	2960	4115	3922	435	18861
8	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे झालेली घट Reduction due to internal transfer	3256	1591	0	247	0	5094	4731	1792	0	200	0	6723	4831	2332	0	240	0	7403
9	मृत्यूसंख्या Mortality	738	58	124	0	13	933	469	108	149	30	20	776	469	133	185	55	19	861
10	खात्याच्या इतर संस्थाकडे हस्तांतर केलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock transferred to other Inst of the Dept.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11	पैदाशीकडे विकलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock sold for breeding	0	0	440	300	136	876	0	0	10	550	0	560	0	0	424	1011	46	1481
12	इतर उपयोगासाठी विकलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock sold for other purposes	0	0	0	0	5	5	0	0	1320	1060	143	2523	0	0	1612	1060	180	2852
13	वर्षातील एकूण घट (८ ते १२) Total reduction during year (8 to 12)	3994	1649	564	547	154	6908	5200	1900	1479	1840	163	10582	5300	2465	2221	2366	245	12597
14	३१ मार्च रोजी शिल्लक असलेल्या पक्ष्यांची संख्या (७-१३) Closing balance as on 31st March (7-13)	1129	0	1470	1060	158	3817	2129	495	1783	1556	195	6158	2129	495	1894	1556	190	6264
15	मृत्यूची टक्केवारी Mortality percentage	14.41	3.52	6.10	0.00	4.17	8.70	6.40	4.51	4.57	0.88	5.59	4.64	6.31	4.49	4.50	1.40	4.37	4.56

तक्ता दोन समाप्त / Table 2 Conclid.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)
		बदक पैदास केंद्र Duck Breeding Farm (1)																	
1	१ एप्रिल रोजी असलेली पक्ष्यांची संख्या Opening Balance as on 1st April	347	0	38	0	20	405	0	0	282	0	48	330	0	0	282	0	48	330
2	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे वर्षात झालेली वाढ Addition due to internal transfer	0	297	295	50	50	692	0	300	300	50	50	700	0	300	300	50	50	700
3	जन्मलेली पिल्ले Chicks Hatched	3776	0	0	0	0	3776	10000	0	0	0	0	10000	10000	0	0	0	0	10000
4	खात्याच्या इतर संस्थाकडून आणलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock received from other Inst of Dept	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	खरेदी केलेले पक्षी Stock Purchased	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	350	0	0	0	0	350
6	वर्षात झालेली एकूण वाढ (२ ते ५) Total add. during year(2 to 5)	3776	297	295	50	50	4468	10000	300	300	50	50	10700	10350	300	300	50	50	11050
7	वर्षातील एकूण कुक्कुट संस्था (१+६) Total Poultry during year (1+6)	4123	297	333	50	70	4873	10000	300	582	50	98	11030	10350	300	582	50	98	11380
8	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे झालेली घट Reduction due to internal transfer	347	295	0	50	0	692	350	300	0	50	0	700	350	300	0	50	0	700
9	मृतसंख्या Mortality	76	2	12	0	1	91	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10	खात्याच्या इतर संस्थाकडे हस्तांतर केलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock transferred to other Inst of the Dept.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11	पैदाशीकडे विकलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock sold for breeding	3700	0	1	0	1	3702	9650	0	0	0	0	9650	10000	0	0	0	0	10000
12	इतर उपयोगासाठी विकलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock sold for other purposes	0	0	38	0	20	58	0	0	300	0	50	350	0	0	300	0	50	350
13	वर्षातील एकूण घट (८ ते १२) Total reduction during year (8 to 12)	4123	297	51	50	22	4543	10000	300	300	50	50	10700	10350	300	300	50	50	11050
14	३१ मार्च रोजी शिल्लक असलेल्या पक्ष्यांची संख्या (७-१३) Closing balance as on 31st March (7-13)	0	0	282	0	48	330	0	0	282	0	48	330	0	0	282	0	48	330
15	मृत्यूची टक्केवारी Mortality percentage	1.84	0.67	3.60	0.00	1.43	1.87	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00

पशुसंवर्धन विभागांतर्गत कुक्कुट संस्था व बदक पैदास केंद्र येथील अंडी व खाद्याचा हिशोब

Account of Feed and Eggs of Intensive Poultry Development Blocks (16), Central Hatcheries (4) & Duck Breeding Farm, Wadsa (Gadchiroli)																	
अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	सधन कुक्कुट विकास प्रकल्प															
		अंडी उबवणी केंद्र				Intensive Poultry Development Block				बदक पैदास केंद्र							
		Central Hatchery		Intensive Poultry Development Block		Duck Breeding Farm											
प्रत्यक्ष Actual 2022-23	अपेक्षित Anticipated 2023-24	लक्ष्य Target 2024-25	प्रत्यक्ष Actual 2022-23	अपेक्षित Anticipated 2023-24	लक्ष्य Target 2024-25	प्रत्यक्ष Actual 2022-23	अपेक्षित Anticipated 2023-24	लक्ष्य Target 2024-25	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	१ एप्रिल रोजी शिल्लक असलेले खाद्य (टन) Opening Balance of feed as on 1st April (Tons)	105.30	96.58	185.94	14.08	5.50	9.05	0.28	0.22	0.22							
2	खरेदी केलेले खाद्य (टन) Feed purchased (Tons)	387.90	482.75	572.00	19.65	54.34	133.30	17.40	18.00	20.00							
3	एकूण खाद्य (टन) Total feed (Tons)	493.20	579.33	757.94	33.73	59.84	142.35	17.68	18.22	20.22							
4	प्रक्षेत्रावर वापरलेले खाद्य (टन) Feed utilised on the farm (Tons)	396.62	393.39	665.00	28.23	50.79	130.88	17.46	18.00	20.00							
5	खात्यातील इतर संस्थाना पुरवठा केलेले खाद्य (टन) Feed supplied to the other Instt. of the Dept (Tons)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00							
6	कुक्कुट पालकांना विकलेले खाद्य (टन) Feed sold to poultry keepers (Tons)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00							
7	एकूण विनियोग केलेले खाद्य (टन) Total feed disposed off (Tons)	396.62	393.39	665.00	28.23	50.79	130.88	17.46	18.00	20.00							
8	३१ मार्च रोजी शिल्लक असलेले खाद्य (टन) Closing balance of feed as on 31st March (Tons)	96.58	185.94	92.94	5.50	9.05	11.47	0.22	0.22	0.22							
9	वर्षातील अंड्यावरील कॉबड्याची सरासरी संख्या Average No. of Laying Hens on the farm during the year	6275	8640	10470	1016	1690	3647	283	300	300							
10	वर्षामध्ये एका कॉबडीने दिलेली सरासरी अंड्यांची संख्या Average No. of Eggs layed by a Hen during the year	111	65	142	45	61	93	175	280	280							
11	१ एप्रिल रोजी शिल्लक अंड्याची संख्या Opening Balance of Eggs as on 1st April	2011	803	0	5114	5114	9114	84	39245	39245							
12	प्रक्षेत्रावरील उत्पादित अंड्याची संख्या No. of eggs produced on the Farm	693387	557934	1483128	46216	103115	338200	49626	84000	84000							
13	इतर स्रोत / संस्थाकडून मिळालेल्या अंड्याची संख्या No. of eggs collected/received by other sources	0	293400	0	0	0	0	0	0	5000							
14	एकूण अंडी Total Eggs	695398	852137	1483128	51330	108229	347314	49710	123245	128245							

तबत्ता तीन समाप्त / Table 3 Concltd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
15	एकूण अंड्यांपैकी उबवणी योग्य अंड्यांची संख्या No. of Hatchable eggs out of Total No. of Eggs	557703	660295	1162311	41168	84493	230500	39000	65000	65000
16	उबविण्यासाठी विकलेल्या अंड्यांची संख्या (शाक्यतो निरंक/सरासरी ३% चेंब्या कमी) No. of eggs sold for hatching (Desirably Nil / Av < 3%)	18184	20366	37880	41168	83493	225000	370	5000	5000
17	खाण्यासाठी/ फुटलेली वा खराब उबवणीस अयोग्य इ. कारणामुळे विल्हेवाट लावलेल्या अंड्यांची संख्या (सरासरी > १७%) No. of eggs sold for table purpose / broken / spoiled / not hatchable (Av < 17%)	149731	140988	236720	5048	15622	56200	0	49000	49000
18	उबविण्यासाठी वापरलेल्या अंड्यांची संख्या No. of eggs set for hatching (Av > 80%)	526680	690783	1208528	0	0	48600	10095	30000	30000
19	एकूण विल्हेवाट लावलेल्या अंड्यांची संख्या Total No. of eggs disposed off	694595	852137	1483128	46216	99115	329800	10465	84000	84000
20	वर्षाअखेर शिल्लक अंड्यांची संख्या (३१ मार्च रोजी) Closing balance of Eggs as on 31st March	803	0	0	5114	9114	17514	39245	39245	44245
21	कोंबड्यांनी घातलेल्या अंड्यांची सरासरी टक्केवारी Average Laying Percentage of eggs Layed by hens, Breed Norms-RIR,BA & Crosses-50%, Giriraj-38%, Vanraj-42%, Kadaknath-29%)	30.27	17.69	38.81	12.46	16.72	25.41	48.04	76.71	76.71
22	उबवणीकालीन जन्मलेली पिल्ले No. of chicks hatched	375041	463431	836209	0	0	0	3776	15000	15000
23	उबवणीकालीन टक्केवारी Hatching percentage - Breed Norms - RIR, BA & Crosses - 75%, Giriraj - 85%, Vanraj - 87%, Kadaknath - 52%	71.21	67.09	69.19	0.00	0.00	0.00	37.40	50.00	50.00
24	प्रक्षेत्रावर लसीकरण केलेल्या पक्षांची संख्या No. of poultry birds vaccinated on the farm	288263	303408	622360	1616	16256	46800	345	350	350
25	महसुली जमा (रु.हजार) Revenue Receipts ('000)	5993.04	6256.03	4600.75	632.31	990.20	1822.00	326.34	500.00	500.00
26	काल्पनिक जमा(रु.हजार) Notional Receipt ('000)	0.00	3.00	5.00	1.20	121.50	2282.00	0.00	0.00	0.00
27	एकूण जमा (रु.हजार) Total Receipt ('000)	5993.04	6259.03	4605.75	633.51	1111.70	4104.00	326.34	500.00	500.00
28	वर्षातील एकूण खर्च (रु.हजार) Total Expenditure incurred ('000)	6139.26	7217.12	6995.12	621.92	2104.00	4451.00	326.34	500.00	500.00

₹

१०४ - मेष व लोकर विकास

104 - Wool & Sheep Development

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारात)

Activity Classification		प्रत्यक्ष	अर्थसकल्योय	सुधारित	अर्थसकल्योय		कार्याचे वर्गीकरण
		रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज		
(1)	(2)	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२३-२४	२०२४-२५	(7)	(8)
		Actuals	Budget	Revised	Budget		
		2022-23	2023-24	2023-24	2024-25		
104 - Wool & Sheep Development							104 - मेष व लोकर विकास
(01) Wool Analysis							(01) लोकर पृथ्यःकरण
(01)(01) Wool Analysis Laboratory and Wool Utilisation Centre (Committed) (24030572)		5844	7420	7034	7125		(01)(01) लोकर पृथ्यःकरण प्रयोगशाळा व लोकर उपयोजन केंद्र (अनिवार्य) (24030572)
(01)(02) Assistance to Punyashlok Ahilyadevi Maharashtra Sheep and Goat Development Board (Committed) (24030641)		134420	137354	132117	144301		(01)(02) पुण्यश्लोक अहिल्याबाई महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाला अर्थसहाय्य (अनिवार्य) (24030641)
(01)(03) Implementation of Goat Cluster Scheme at Farms of Punyashlok Ahilyadevi Maharashtra Sheep and Goat Development Board (Scheme) (2403E315)		17650	36700	25690	257190		(01)(03) पुण्यश्लोक अहिल्याबाई महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाच्या प्रक्षेत्रावर शेळी समूह योजना (कार्यक्रम) (2403E315)
Total-(01)	Voted	157914	181474	164841	408616	दत्तमत	एकूण-(01)
(04) Schemes in the Five Year Plan							(04) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(04)(01) Sheep Breeding Farms Schemes for locating buck for breeding (State Scheme) (Scheme) (24031826)		216	801	652	902		(04)(01) मेंढ्या पैदास क्षेत्र-पैदाशीसाठी सुधारित जातीचे बोकड पुरवणे (राज्य योजना) (कार्यक्रम) (24031826)
(04)(12) Stall Fedded Supply of 10+1 Goat unit to beneficiaries (Scheme) (2403B862)		123010	300000	210000	1		(04)(12) अंशतः ठाणबंद पद्धतीने लाभार्थ्यांना 10+1 शेळी गटाचे वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403B862)
(04)(14) Distribution of 20 Goats + 2 Bucks on 50 % subsidy to beneficiaries under Marathwada Package in Jalna District (Scheme) (2403D201)		7000	10000	10000	1		(04)(14) मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यातील लाभार्थ्यांना 20 शेळ्या + 2 बोकड गटाचे 50 टक्के अनुदानावर वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403D201)
Total-(04)	Voted	130226	310801	220652	904	दत्तमत	एकूण-(04)
(05) Raje Yashvantrao Holkar Mahamesh Scheme							(05) राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना
(05)(01) Raje Yashvantrao Holkar Mahamesh Scheme Distribution of Sheep unit, Ram, Feed & Essential Infrastructure Material on 75 % Subsidy (Scheme) (2403D275)		110000	250000	200000	1		(05)(01) राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना मेंढ्या गट, नरमेंढे, खाद्य व पायाभूत सुविधेसाठी साहित्याचे 75 % अनुदानावर वाटप (कार्यक्रम) (2403D275)
(06) SHEME FOR THE BACKWARD CLASS NOMADIC TRIBES C							(06) भटक्या जमाती (क) या मागास प्रवर्गासाठी योजना

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त / Table 1 Concl'd.						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(06) (01) Grazing Subsidy to family of shepherd of Dhangar and similar communities (Scheme) (2403D811)		0	1	1	1		(06) (01) धनगर व तत्सम समाजातील मेंढपाळ कुटुंबांना चराई अर्थसहाय्य (कार्यक्रम) (2403D811)
(06) (02) 75 Percent Subsidy to landless Shepherd families of Dhangar and similar communities for purchase/lease of land for stallfed, semistallfed, sheep rearing (Scheme) (2403D829)		0	1	1	1		(06) (02) धनगर व तत्सम समाजातील भूमिहीन मेंढपाळ कुटुंबांसाठी अर्ध बंदिस्त, बंदिस्त मेंढीपालन करण्याकरिता जमीन खरेदीसाठी/ भाडेतत्वावर घेण्यासाठी 75 टक्के अर्थसहाय्य (कार्यक्रम) (2403D829)
(07) National Livestock Mission							(07) राष्ट्रीय पशुधन अभियान
(07) (05) Establishment of Divisional Laboratory for Production of Goat & Sheep Semen Under National Livestock Mission (60% Central Share) (Scheme) (2403E324)		0	0	1	2		(07) (05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत शेळी व मेंढी वीर्यमात्रा निर्मितीसाठी विभागीय प्रयोगशाळेची स्थापना योजना (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई324)
(07) (06) Establishment of Divisional Laboratory for Production of Goat & Sheep Semen Under National Livestock Mission (40% State Share) (Scheme) (2403E333)		0	0	1	2		(07) (06) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत शेळी व मेंढी वीर्यमात्रा निर्मितीसाठी विभागीय प्रयोगशाळेची स्थापना योजना (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई333)
(07) (07) Establishment of State Goat & Sheep Semen Bank Under National Livestock Mission (100% Central Share) (Scheme) (2403E342)		0	0	1	2		(07) (07) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत शेळी व मेंढी वीर्यपेढीची स्थापना (100 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई342)
(07) (08) Increasing Artificial Insemination in Goat & Sheep from existing Cattle & Buffalo Artificial Insemination Centres under National Livestock Mission (60% Central Share) (Scheme) (2403E351)		0	0	1	2		(07) (08) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत अस्तित्वात असलेल्या गाई-म्हशींच्या कृत्रिम रेतन केंद्रामधून शेळ्या-मेंढ्यामधील कृत्रिम रेतन वृद्धिंगत करणे योजना (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई351)
(07) (09) Increasing Artificial Insemination in Goat & Sheep from existing Cattle & Buffalo Artificial Insemination Centres under National Livestock Mission (40% State Share) (Scheme) (2403E362)		0	0	1	2		(07) (09) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत अस्तित्वात असलेल्या गाई-म्हशींच्या कृत्रिम रेतन केंद्रामधून शेळ्या-मेंढ्यामधील कृत्रिम रेतन वृद्धिंगत करणे योजना (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई362)
(07)(10) Import of Exotic Sheep & Goat Germ Plasm for genetic improvement in Goat & Sheep Breeds (60 % Central Share) (Scheme) (2403E371)		0	0	1	2		(07) (10) शेळ्या-मेंढ्यांच्या वंशामध्ये अनुवंशिक सुधारणा करण्याकरिता विदेशातून जर्मप्लाझम आयात करणे योजना (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई371)
(07)(11) Import of Exotic Sheep & Goat Germ Plasm for genetic improvement in Goat & Sheep Breeds (40 % State Share) (Scheme) (2403E389)		0	0	1	2		(07) (11) शेळ्या-मेंढ्यांच्या वंशामध्ये अनुवंशिक सुधारणा करण्याकरिता विदेशातून जर्मप्लाझम आयात करणे योजना (40 टक्के राज्य हिस्सा)
Total (07)	Voted	0	0	7	14	दत्तमत	एकूण (07)
Total-104	Voted	398140	742277	585502	409537	दत्तमत	एकूण-104

१०६ - इतर पशुधन विकास

106 - Other Livestock Development

(Rs. In thousands)		तक्ता एक / Table 1				(रुपये हजारत)	
Activity Classification		प्रत्यक्ष	अर्थसकल्पीय	सुधारीत	अर्थसकल्पीय		कार्याचे वर्गीकरण
		रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज		
		२०२२-२३	२०२३-२४	२०२३-२४	२०२४-२५		
		Actuals	Budget	Revised	Budget		
		2022-23	Estimates	Estimates	Estimates		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
106- Other Livestock Development		१०६- इतर पशुधन विकास					
(01) Five Year Plan Scheme		(01) पंचवर्षिक योजनांतर्गत योजना					
(01) (01) Distribution of 20 Goats + 2 Bucks on 50 % subsidy to Farmers for Agriculture allied activities (Scheme) (2403D355)		(01) (01) शेतक-यांना शेततीपूरक व्यवसायासाठी 20 शेळ्या + 2 बोकड गटाचे 50 % राज्य अनुदानावर वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403डी355)					
		37807	60000	50000	1		
Total-106		37807	60000	50000	1		एकूण-106

तक्ता दोन / Table 2

पुढील तक्त्यात पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा, राज्यस्तरीय पुणे येथे झालेले कामकाज दर्शविलेले आहे

The following table indicates the work done by State level Animal Feed Analysis Laboratory, Pune

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	प्रत्यक्ष Actual 2022-23 (3)	अपेक्षित Anticipated 2023-24 (4)	लक्ष्य Target 2024-25 (5)
1	विविध गुणधर्मासाठी विश्लेषण केलेल्या लोकर नमुन्यांची संख्या No. of wool samples analysed for various attributes	0	0	0
2	विविध गुणधर्मासाठी विश्लेषण केलेल्या खाद्यपदार्थ नमुन्यांची संख्या No. of feed samples analysed	388	622	600
3	धान्याची गुणवत्ता तपासणी Gradation of Godown Grains	24	25	50
4	विश्लेषण करून मिळालेली रक्कम (रु.हजारात) Fees Realised for analytical work & other sources			
	अ) महसुली जमा रक्कम Revenue Receipt	494	342	350
	ब) काल्पनिक जमा रक्कम Notional Receipt	143	150	160
	एकूण जमा रक्कम (अ + ब) Total Receipt	637	492	510
5	एकूण खर्च (रु. हजारात) Expenditure (in thousand)			
	अ) वेतन व भत्ते Pay and allowances	5692	3377	5850
	ब) प्रवास भत्ता Travelling allowance	0	0	3
	क) इतर खर्च Expenditure incurred for purchase of chemicals and Laboratory reagents, contingency expenditure (Plan+Non Plan Exp.)	225	430	280
	एकूण खर्च रक्कम (अ + ब + क) Total Expenditure (a + b + c)	5917	3807	6133
6	प्रात्याक्षिके / कृतीचे प्रशिक्षण Practicals / Demonstrations given for in service Trainees	0	0	0
7	प्रशिक्षणार्थींना दिलेले व्याख्याने Lectures given to the in service trainees	0	0	0

109 - विस्तार आणि प्रशिक्षण

109 - Extension & Training

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारात)

Activity Classification	प्रत्यक्ष रकमा २०२२-२३ Actuals 2022-23	अथसंकल्पीय	सुधारीत	अथसंकल्पीय	कार्याचे वर्गीकरण		
		अंदाज २०२३-२४ Budget Estimates 2023-24	अंदाज २०२३-२४ Revised Estimates 2023-24	अंदाज २०२४-२५ Budget Estimates 2024-25			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
109 - Extension & Training							109 - विस्तार आणि प्रशिक्षण
(00) Schemes in the Five Year Plan							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(00)(01) Inservice Training (Committed) (24030703)	14506	15839	15012	28405			(00)(01) सेवांतर्गत प्रशिक्षण (अनिवार्य) (24030703)
(00)(03) Poultry Training (committed) (24030721)	10490	12516	11884	0			(00)(03) कुक्कुट पालन प्रशिक्षण (अनिवार्य) (24030721)
(00)(08) Establishment of Mobile Expansion & Demonstration Unit (Committed) (24032742)	609	1305	1217	1438			(00)(08) फिरत्या प्रसारक व प्रात्यक्षिक केंद्राची स्थापना (अनिवार्य)(24032742)
(00)(09) Establishment of Maharashtra Animal and Fisheries Science University (committed) (24032143)	1637866	1959281	1947107	2230407			(00)(09) महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना (अनिवार्य) (24032143)
(00)(10) Exhibition & Propoganda (100% State Plan) (Scheme) (24030875)	38565	60003	60003	30003			(00)(10) प्रदर्शन व प्रचार (100 टक्के राज्य योजना) (कार्यक्रम) (24030875)
(00)(19) Establishment of Maharashtra Animal and Fisheries Science University (100% State Scheme) (Committed) (24032092)	193368	500000	500000	425000			(00)(19) महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना (100 % राज्य योजना) (कार्यक्रम) (24032092)
(00)(23) Establishment of Maharashtra Veterinary Council (50% State share) (Committed) (24032223)	5959	3950	3935	3581			(00)(23) महाराष्ट्र पशुवैद्यकीय परिषदेची स्थापना (50 टक्के राज्य हिस्सा) (अनिवार्य) (24032223)
(00)(24) Establishment of Maharashtra Veterinary Council (50% Central Share) (Committed) (24032232)	0	2	2	2			(00)(24) महाराष्ट्र पशुवैद्यकीय परिषदेची स्थापना (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (अनिवार्य) (24032232)
(00)(27) Strengthening of State Level Training Centre, Pune (Scheme) (2403B675)	2217	55500	39520	153052			(00)(27) राज्यस्तरीय प्रशिक्षण केंद्र, पुणे या कार्यालयाचे बळकटीकरण करणे (कार्यक्रम) (2403B675)
(00)(28) Rajashri Chhatrapati Shahu Maharaj Fee Reimbursement Scheme (Maharashtra Animal and Fisheries Science University Internal) (Scheme) (2403D212)	9265	13235	13235	15466			(00)(28) राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क प्रतिपूर्ती योजना (महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ अंतर्गत) (कार्यक्रम) (2403D212)
(00)(29) Dr. Panjabrao Deshmukh Hostel Maintenance allowance Scheme (Maharashtra Animal and Fisheries Science University Internal) (Scheme) (2403D221)	2797	8075	8075	9397			(00)(29) डॉ. पंजाबराव देशमुख वसतिगृह निर्वाह भत्ता योजना (महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ अंतर्गत) (कार्यक्रम) (2403D221)
(00)(30) All India Co-ordinated Research Project on Post Harvest Engineering and Technology (AICRP on PHET) (Scheme) (2403E253)	3400	3500	2450	3400			(00)(30) अखिल भारतीय समन्वयक संशोधन प्रकल्पांतर्गत कापणी पश्चात अभियांत्रिकी आणि तंत्रज्ञान योजना (कार्यक्रम) (2403E253)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त / Table 1 Concl'd.						(रुपये हजारत)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	
(00)(31) Internship allowance/ stipend to the students of Maharashtra Animal and Fishery Science University (Scheme) (2403E487)			0	0	41310	35111	(00)(31) महाराष्ट्र पशु व मत्स्यविज्ञान विद्यापीठाच्या विद्यार्थ्यांना आंतरर्वासिता भत्ता/ छात्रवृत्ती (कार्यक्रम) (2403ई487)
(01) Skill Development Technology transfer and extension under National Livestock Mission							(01) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत कौशल्य विकास तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि विस्तार
(01) (02) Innovation activities, Research & Development under National Livestock Mission (100 % Central Share) (Scheme) (2403E431)			0	0	1	38221	(01) (02) Innovation activities, Research & Development under National Livestock Mission (100 % Central Share) (कार्यक्रम) (2403ई431)
Total-109		Voted	1919042	2633206	2643751	2973483	दत्तमत एकूण-109

११३ - प्रशासकिय अन्वेषण व सांख्यिकी

113 - Administrative Investigation and Statistics

(Rs. In thousands)	तक्ता एक / Table 1						(रुपये हजारत)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	
113 - Administrative Investigation and Statistics							113 - प्रशासकिय अन्वेषण व सांख्यिकी
(00) Schemes in the Five Plan							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(00)(01) Collection and Analysis of statistical data about livestock keeping and livestock production (50 % State Share (Committed) (24030893)			14368	39353	24196	43520	(00)(01) पशुधन जतन व पशुधन उत्पादन या संबंधीची सांख्यिकी आधारसामुग्री गोळा करणे व तिचे पृथःकरणे (50 टक्के राज्य हिस्सा) (अनिवार्य) (24030893)
(00)(03) Livestocks census (100 % Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (24031728)			0	103851	103851	103851	(00)(03) पशु शिरगणती कक्ष (100 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना) (अनिवार्य) (24031728)
(00)(04) Strenthening of Integrated Sample Survey Scheme (50 % Central Share) (Scheme) (24032501)			19533	42986	75886	114393	(00)(04) एकात्मिक सर्वेक्षण योजनेचे बळकटीकरण (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032501)
(00)(05) Strenthening of Integrated Sample Survey Scheme (50 % Central Share) (Scheme) (2403E522)			0	0	2	20001	(00)(05) एकात्मिक सर्वेक्षण योजनेचे बळकटीकरण (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई522)
(00)(06) Strenthening of Integrated Sample Survey Scheme (50 % State Share) (Scheme) (2403E531)			0	0	2	20001	(00)(06) एकात्मिक सर्वेक्षण योजनेचे बळकटीकरण (50 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई531)
(00)(07) Strenthening of Integrated Sample Survey Scheme (100 % Central Share) (Scheme) (2403E549)			0	0	900	20000	(00)(07) एकात्मिक नमुना योजनेचे बळकटीकरण (100 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई549)
Total-113		Voted	33901	186190	204837	321766	दत्तमत एकूण-113

तक्ता दोन / Table 2

विविध योजनांतर्गत आयोजित प्रशिक्षणांची संख्या

No. of Training Programs organised Under different Schemes

अ. क्र. Sr. No.	विभागाचे नाव of Region	प्रशिक्षण कार्यक्रम संख्या				झालेला खर्च (रु.)				प्रति शेतकरी खर्च (रु.) No. of Farmers Trained						
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	एकूण Total		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)
1	मुंबई विभाग Mumbai Region	16	21	21	180021	0	0	853	0	0	448	0	0	1301	0	0
2	नाशिक विभाग Nashik Region	34	421	421	72001	74001	74001	183	1556	1556	294	2897	2897	477	4453	4453
3	पुणे विभाग Pune Region	5	41	41	0	210006	210006	33	334	334	114	76	76	147	410	410
4	छ. संभाजीनगर विभाग Chh. Sambhajinagar Region	160	377	377	1057000	1221000	1221000	659	1390	1390	1406	2206	2206	2065	3596	3596
5	लातूर विभाग Latur Region	31	32	32	31000	59901	59901	14	8	8	136	86	86	150	94	94
6	अमरावती विभाग Amravati Region	6	101	101	36000	101000	101000	113	28	28	478	73	73	591	101	101
7	नागपूर विभाग Nagpur Region	68	63	63	1956000	1170000	1170000	2620	2050	2050	3012	1996	1996	5632	4046	4046
महाराष्ट्र राज्य Maharashtra State		320	1056	1056	3332022	2835908	2835908	4475	5366	5366	5888	7334	7334	10363	12700	12700

तक्ता तीन / Table 3

पुढील तक्त्यात खाल्याने आयोजित केलेल्या निरनिराळ्या प्रशिक्षण पाठ्यक्रमातून प्रशिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींची संख्या दर्शविलेली आहे

The following table indicates the number of persons trained under various courses conducted by the Department

अ. क्र.	पाठ्यक्रमाचे वर्णन course / Training	प्रशिक्षणाचा कालावधी Period / Type of Training	प्रत्यक्ष २०२२-२३ Actual 2022-23			अपेक्षित २०२३-२४ Anticipated 2023-24			लक्ष्य २०२४-२५ Target 2024-25		
			पुरुष Male	स्त्रिया Female	एकूण Total	पुरुष Male	स्त्रिया Female	एकूण Total	पुरुष Male	स्त्रिया Female	एकूण Total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
अ) सेवांगत प्रशिक्षण In service Training											
1	जिपउपा/ सआपस/ जिपअ/ पविअ DDCAH/ ACAH/ DAHO/ LDO	अभिमुख प्रशिक्षण कार्यक्रम Orientation Technical Training	0	0	0	0	0	0	200	80	280
2	सहायक पविअ/ पशुधन पर्यवेक्षक Paravets (Assistant Livestock Development Officer/ Livestock Superwiser)	अभिमुख प्रशिक्षण कार्यक्रम Orientation Technical Training	0	0	0	99	10	109	145	30	175
3	लिपिक वर्ग/ Clerical Staff	अभिमुख प्रशिक्षण कार्यक्रम Orientation Technical Training	0	0	0	0	0	0	55	15	70
4	पशुधन विकास अधिकारी/ Livestock Development Officer	उजळणी तांत्रिक प्रशिक्षण Refresher's Technical Training	0	0	0	0	0	0	50	20	70
5	नवनियुक्त पशुधन विकास अधिकारी/ Newly Appointed Livestock Development Officer	पायाभूत तांत्रिक प्रशिक्षण Foundation Technical Training	73	28	101	242	80	322	120	209	329
6	नवनियुक्त सहाय्यक आयुक्त/ Newly Appointed Assistant Commissioner	पायाभूत तांत्रिक प्रशिक्षण Foundation Technical Training	0	0	0	1	0	1	10	46	56
7	सहाय्यक आयुक्त/ पविअ ACAH / Livestock Development Officer	अॅस्कॅड प्रशिक्षण ASCAD Training	0	0	0	0	0	0	100	60	160
8	सहाय्यक पविअ/ पशुधन पर्यवेक्षक Paravets (ALDO/ Livestock Superwiser)	अॅस्कॅड प्रशिक्षण ASCAD Training	0	0	0	16	4	20	80	20	100
एकूण अ Total A			73	28	101	358	94	452	760	480	1240

तक्ता तीन समाप्त / Table 3 Conclid.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
ब) अंडी उबवणी केंद्रे व कुक्कुट विस्तार केंद्रे यांनी राबविलेले कुक्कुट पालन प्रशिक्षण Poultry Keepers Training Conducted by Central Hatcheries & Poultry Extension Centre											
1	मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र, पुणे Central Hatchery, Pune	एक महिना 1 Month	112	10	122	150	60	210	160	80	240
2	मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र, कोल्हापूर Central Hatchery, Kolhapur	१५ दिवस 15 days	0	0	0	65	35	100	65	45	110
3	मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र, छ. संभाजीनगर Central Hatchery, Chh. Sambhajinagar	एक महिना 1 Month	136	20	156	160	40	200	165	45	210
		७ दिवस 7 Days	50	8	58	210	9	219	210	9	219
		१५ दिवस 15 days	0	0	0	75	17	92	75	17	92
4	मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र, नागपूर Central Hatchery, Nagpur	एक महिना 1 Month	153	16	169	170	30	200	170	30	200
5	कुक्कुट विस्तार केंद्र, कणकवली, सिंधुदुर्ग Poultry Extension Centre, Kankavli, Sindhudurg	७ दिवस 7 Days	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	कुक्कुट विस्तार केंद्र, मुरुड, लातूर Poultry Extension Centre, Murud, Latur	७ दिवस 7 Days	0	0	0	0	0	0	0	0	0
एकूण ब Total (B)			451	54	505	830	191	1021	845	226	1071
क) सधन कुक्कुट विकास गट अंतर्गत कुक्कुट पालन प्रशिक्षण Poultry Keepers Training Conducted by Intensive Poultry Development Blocks											
1	मुंबई विभाग Mumbai Region	७ दिवस 7 Days	349	90	439	340	183	523	421	242	663
2	नाशिक विभाग Nashik Region	१५ दिवस 15 days	144	35	179	115	35	150	115	35	150
3	पुणे विभाग Pune Region	७ दिवस 7 Days	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		१५ दिवस 15 days	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4	छ. संभाजीनगर विभाग Chh. Sambhajinagar Region	७ दिवस 7 Days	0	0	0	0	0	0	90	50	140
5	लातूर विभाग Latur Region	७ दिवस 7 Days	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		७ दिवस 7 Days	0	0	0	80	40	120	80	40	120
		१५ दिवस 15 days	0	17	17	0	0	0	0	0	0
6	अमरावती विभाग Amravati Region	एक महिना 1 Month	0	0	0	0	0	0	0	0	0
एकूण क Total C			493	142	635	535	258	793	706	367	1073
एकूण ब + क Total B + C			944	196	1140	1365	449	1814	1551	593	2144
एकूण सर्व अ + ब + क Grand Total A + B + C			1017	224	1241	1723	543	2266	2311	1073	3384

तक्ता चार / Table 4

महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ, नागपूर यांचेकडील कार्यक्रमाचा गोषवारा

Work load summary of Maharashtra Animal and Fisheries Sciences University, Nagpur

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	प्रत्यक्ष २०२२-२३ Actual 2022-23			अपेक्षित २०२३-२४ Anticipated 2023-24			लक्ष्य २०२४-२५ Target 2024-25		
		पदवीधर Graduation	पदव्युत्तर PG	आचार्य Acharaya	पदवीधर Graduation	पदव्युत्तर PG	आचार्य Acharaya	पदवीधर Graduation	पदव्युत्तर PG	आचार्य Acharaya
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	पदव्युत्तर पशुवैद्यकीय व पशुविज्ञान संस्था, अकोला Post Graduate Institute of Veterinary and Animal Science, Akola	0	27	1	0	34	9	0	34	9
2	पशुवैद्यकीय महाविद्यालयामध्ये प्रवेश दिलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या No. of students admitted in Veterinary colleges									
	अ) मुंबई Mumbai	114	44	4	111	47	25	106	47	25
	ब) शिरवळ Shirval	66	32	4	67	36	11	80	36	11
	क) परभणी Parbhani	83	33	4	83	41	19	103	41	19
	ड) उदगीर Udagir	65	26	0	65	30	6	81	30	6
	इ) नागपूर Nagpur	83	29	4	87	38	24	101	38	24
	एकूण १ + २ Total 1 + 2	411	191	17	413	226	94	471	226	94
3	अ) दुग्ध तंत्रज्ञान महाविद्यालय, उदगीर College of Dairy Technology, Udgir	32	0	0	25	0	0	33	0	0
	ब) दुग्ध तंत्रज्ञान महाविद्यालय, वरुड (पुसद) College of Dairy Technology, Warud (Pusad)	32	0	0	25	0	0	33	0	0
	एकूण अ+ब Total A+B	64	0	0	50	0	0	66	0	0
4	अ) मत्स्य विज्ञान महाविद्यालय, नागपूर College of Fishery Science, Nagpur	32	0	0	19	0	0	33	0	0
	ब) मत्स्य विज्ञान महाविद्यालय, उदगीर College of Fishery Science, Udgir	32	0	0	23	0	0	33	0	0
	एकूण अ+ब Total A+B	64	0	0	42	0	0	66	0	0

UG Admission process B.F.Sc. & B.Tech (D.T.) is going on (for the year 2023-24). Admission process for PG & Acharya 2023-24 is yet to be started

*In addition 10 seats are reserved for non Indian Residents / Students of other countries

तक्ता दोन / Table 2

महाराष्ट्र राज्यातील पशुपक्षांची अंदाजित संख्या व पशुजन्य पदार्थांचे अंदाजित उत्पादन

Estimated Number of Livestock and Estimated Livestock Production in Maharashtra State

अ. क्र. Sr. No.	पशुजन्य पदार्थ उत्पादन Livestock Production	बाब Particulars	प्रत्यक्ष २०२२-२३ Actual 2022-23		अपेक्षित २०२३-२४ Anticipated 2023-24		लक्ष्य २०२४-२५ Target 2024-25	
			संख्या Number (लाख) (lakhs)	उत्पादन Production ('००० मे. टन) (in ' 000 MT)	संख्या No (लाख) (lakhs)	उत्पादन Production ('००० मे. टन) (in ' 000 MT)	संख्या No (लाख) (lakhs)	उत्पादन Production ('००० मे. टन) (in ' 000 MT)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1	दुध Milk	२ १/२ वर्षावरील गाय Cows above 2 & 1/2 year	65.26	0.00	67.02		68.83	
		दुभत्या गाई Cow in -Milk	39.79	9784.78	40.99	10371.87	42.22	10994.18
		३ वर्षावरील म्हशी Buffaloes over 3 year	38.31	0.00	39.39		40.49	
		दुभत्या म्हशी Buffaloes in -Milk	25.21	4911.64	25.96	5206.34	26.74	5518.72
		एकूण दुभती जनावरे (गाई व म्हशी) Total Cows and Buffaloes in -Milk	65.00	14696.42	66.95	15578.21	68.96	16512.90
		१ १/२ वर्षावरील शेळ्या Goats over 1.5 year	73.90	0.00	75.75		77.64	
		दुभत्या शेळ्या Goats in-Milk	38.09	345.44	39.12	355.80	40.18	366.48
		एकूण दुध (गाई + म्हशी +शेळी) Total Milk (cows + Buffs + Goats)		15041.86		15934.01	16879.37	
2	अंडी Eggs	देशी कोंबड्या Deshi Layers	81.85	113.01	83.49	116.97	85.16	121.06
		सुधारित कोंबड्या Improved Layers	241.63	625.42	250.09	659.82	258.84	696.11
		एकूण कोंबड्या (देशी+ सुधारित) Total Layers (Deshi+ Sudharit)	323.48	738.43	333.57	776.78	344.00	817.17
3	लोकर Wool	एकूण मेंढ्या Total Sheep	27.20	0.00	27.74		28.30	
		लोकर कापणी केलेल्या मेंढ्याची संख्या No. of Sheep shorn	23.65	1591.64	24.12	1639.39	24.61	1688.57
4	मांस Meat	कत्तल केलेली जनावरे No. of animals slaughtered						
		1) गुरे Cattle	0.00	0.00				
		2) म्हैस Buffaloes	11.54	218.33	12.00	233.61	12.48	249.97
		3) शेळी Goats	91.52	112.91	94.27	116.86	97.09	120.95
		4) मेंढी Sheep	13.53	16.94	13.90	17.48	14.27	18.04
		5) डुक्कर Pigs	11.62	49.35	11.74	50.09	11.85	50.84
		6) देशी कोंबड्या Deshi Poultry	102.86	18.16	105.95	18.70	109.12	19.27
7) सुधारित कोंबड्या Poultry (Improved)	4011.71	708.16	4212.30	757.73	4422.91	810.77		
		एकूण Total	4242.78	1123.85	4450.14	1194.48	4667.73	1269.84

Note:- अंडी उत्पादन कोटीमध्ये व लोकर उत्पादन मेट्रिक टन मध्ये आहे. The egg production is in crores & Wool production in MT.

७८९ - अनुसूचित जाती उपयोजना
789 - Schedule Caste Sub-Plan

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारत)

Activity Classification	प्रत्यक्ष रकमा २०२२-२३ Actuals 2022-23	अथसकल्पाय अंदाज २०२३-२४ Budget Estimates 2023-24	सुधारांत अंदाज २०२३-२४ Revised Estimates 2023-24	अथसकल्पाय अंदाज २०२४-२५ Budget Estimates 2024-25	(7)	कार्याचे वर्गीकरण	(8)
789, Schedule Caste Sub-Plan						789, अनुसूचित जाती उपयोजना	
(02) National Livestock Mission (Centrally Sponsored Scheme)						(02) राष्ट्रीय पशुधन अभियान (केंद्र पुरस्कृत योजना)	
(02)(01) Livestock Insurance Scheme under National Livestock Mission for Schedule Caste Sub Plan excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur district (40 % Central share) (Scheme) (2403C976)			0			(02)(01) गोंदिया, गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून अनुसूचित जाती उपयोजनेसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (40 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C976)	
(02)(02) Livestock Insurance Scheme under National Livestock Mission for Schedule Caste Sub Plan excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur district (30 % State share) (Scheme) (2403C985)			0			(02)(02) गोंदिया, गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून अनुसूचित जाती उपयोजनेसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (30 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C985)	
(02)(03) Livestock Insurance Scheme Special Component Plan for Gondia, Gadchiroli and Chandrapur district (50% Central Share) (Scheme) (2403D032)			0			(02)(03) गोंदिया, गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यांसाठी विशेष घटक योजनेंतर्गत पशुधन विमा योजना (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D032)	
(02)(04) Livestock Insurance Scheme under National Livestock Mission for Schedule Caste Sub Plan Gondia, Gadchiroli and Chandrapur district (30 % State share) (Scheme) (2403D041)			0			(02)(04) गोंदिया, गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यात अनुसूचित जाती उपयोजनेसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (30 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D041)	
Total-(02)	Voted	0	0	0	0	दत्तमत एकूण-(02)	
(03) Fodder and Feed Development under National Livestock Mission (Centrally Sponsored Scheme)						(03) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत वैरण व पशुखाद्य विकास (केंद्र पुरस्कृत योजना)	
(03)(01) Establishment of Silage Making unit (60 % Centrally sponsored scheme) (Scheme) (2403C994)			0			(03)(01) मुरघास बनविणा-या संघांची स्थापना करणे (60 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (2403C994)	
(03)(02) Fodder production from non-forest/waste land/Range land/Grass land Non Areadble land (60% Central Share) (Scheme) (2403D005)			0			(03)(02) वनक्षेत्र नसलेल्या नापीक जमिनी/गायराण गवती कुरणक्षेत्र व पडीक जमिनी क्षेत्रातून वैरण उत्पादन करणे (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D005)	

(Rs. In thousands)	तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.					(रुपये हजारात)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(03)(03) Fodder production from non-forest/waste land/Range land/Grass land Non Areadble land (40 % State Share) (Scheme) (2403D014)			0				(03)(03) वनक्षेत्र नसलेल्या नापीक जमिनी/गायराज जमिनी/गवती कुरणक्षेत्र व पडीक जमिनी क्षेत्रातून वैरण उत्पादन करणे (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D014)
(03)(04) Distribution of Power Chaff Cutters under National Livestock Mission (100% Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (2403D023)			0				(03)(04) राष्ट्रीय पशुधन अभियान अंतर्गत बीजेवर चालणाऱ्या चाराकापणी यंत्राचे वितरण (100 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D023)
(03)(05) Fodder production, Procurement & Distribution of fodder seed (Central Share 60 %) (Scheme) (2403D471)			0				(03)(05) वैरण बियाणांचे प्रापण, संकलन व वितरण (केंद्र हिस्सा 60 टक्के) (कार्यक्रम) (2403D471)
(03)(06) Fodder production, Procurement & Distribution of fodder seed (State Share 40 %) (Scheme) (2403D482)			0				(03)(06) वैरण बियाणांचे प्रापण, संकलन व वितरण (राज्य हिस्सा 40 टक्के) (कार्यक्रम) (2403D482)
Total-(03)	Voted	0	0	0	0		दत्तमत एकूण-(03)
(05) Poultry Development under National Livestock Mission (Centrally Sponsored Scheme)							(05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत कुक्कुट विकास (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(05)(01) Rural Backyard Poultry Development scheme under National Livestock Mission Schedule Caste Sub Plan (60% Central Share) (Scheme) (2403C798)			0				(05)(01) राष्ट्रीय पशुधन अभियान अंतर्गत ग्रामीण परसबाग कुक्कुट पालन विकास अनुसूचित जाती उपयोजना (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C798)
(05)(02) Rural Backyard Poultry Development scheme under National Livestock Mission Schedule Caste Sub Plan (40% State Share) (Scheme) (2403C804)			0				(05)(02) अनुसूचित जाती उपयोजनांतर्गत राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत राष्ट्रीय परसबाग कुक्कुट पालन विकास (60 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C804)
(05)(03) Innovative Poultry Productivity Project - Low Input Technology Poultry Birds Under National Livestock Mission (60% Central Share) (Schedule Caste Sub Plan)(Scheme) (2403D408)			0				(05)(03) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (अनुसूचित जाती उपयोजना) (कार्यक्रम) (2403D408)
(05)(04) Innovative Poultry Productivity Project - Low Input Technology Poultry Birds Under National Livestock Mission (40% State Share) (Schedule Caste Sub Plan)(Scheme) (2403D417)			0				(05)(04) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (40 टक्के राज्य हिस्सा) (अनुसूचित जाती उपयोजना) (कार्यक्रम) (2403D417)

(Rs. In thousands)

तक्ता एक समाप्त / Table 1 Concltd.

(रुपये हजारात)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(05)(05) Innovative Poultry Productivity Project - Broiler Poultry Birds Under National Livestock Mission (60% Central Share) (Schedule Caste Sub Plan)(Scheme) (2403D426)			0				(05)(05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - मांसल कुक्कुट पक्षी (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (अनुसूचित जाती उपयोजना) (कार्यक्रम) (2403D426)
(05)(06) Innovative Poultry Productivity Project - Broiler Poultry Birds Under National Livestock Mission (40% State Share) (Schedule Caste Sub Plan)(Scheme) (2403D435)			0				(05)(06) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - मांसल कुक्कुट पक्षी (40 टक्के राज्य हिस्सा) (अनुसूचित जाती उपयोजना) (कार्यक्रम) (2403D435)
Total-(05)	Voted	0	0	0	0	0	दत्तमत एकूण-(05)
Total- 789	Voted	0	0	0	0	0	दत्तमत एकूण- 789
Gross Total 2403 Animal Husbandry	Charged	0	350	245	1	1	भारीत स्थूल बेरीज 2403 पशुसंवर्धन
Total	Voted	13671701	16980234	17207977	20549123	20549123	दत्तमत एकूण
III Details of Recoveries							तीन वसुलीच्या रकमांचा तपशील
911, Recoveries of Overpayments							911, अतिप्रदानाची वसुली
(00)(01) Recoveries of Overpayments (Committed) (2403D121)		448	1	0	0	0	(00)(01) अतिप्रदानाची वसुली (अनिवार्य) (2403डी121)
(00)(02) Recoveries of Overpayments (Committed) (2403D132)		39	0	0	0	0	(00)(02) अतिप्रदानाची वसुली (अनिवार्य) (2403डी132)
Total Deduct Recoveries		487	1	0	0	0	एकूण वजा वसुली
Net Total 2403 Animal Husbandry	Charged	0	350	245	1	1	भारीत निव्वळ बेरीज 2403 पशुसंवर्धन
	Voted	13671214	16980233	17207977	20549123	20549123	दत्तमत
	Total	13671214	16980583	17208222	20549124	20549124	एकूण

४४०३ - पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च

4403 - Capital Outlay on Animal Husbandry

(Rs. In thousands)		तक्ता दोन / Table 2				(रुपये हजारत)	
Activity Classification		प्रत्यक्ष	अर्थसकल्पीय	सुधारीत	अर्थसकल्पीय	कार्याचे वर्गीकरण	
		रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज		
(1)	(2)	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२३-२४	२०२४-२५	(7)	(8)
		Actuals	Budget Estimates	Revised Estimates	Budget Estimates		
		2022-23	2023-24	2023-24	2024-25		
4403 - Capital Outlay on Animal Husbandry							4403 - पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च
I Summary							I सारांश
101- Veterinary Services and Animal Health	Voted	22345	349082	333562	370334	दत्तमत	101- पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य
111- Meat Processing	Voted	2989	2301	1811	2301	दत्तमत	111- मांस संस्करण
190- Investments in Public Sector and Other undertakings	Voted	0	50000	35000	0	दत्तमत	190- सार्वजनिक क्षेत्रातील व इतर उपक्रमातील गुंतवणूक
Gross Total	Voted	25334	401383	370373	372635	दत्तमत	स्थूल बेरीज
II Details							दोन तपशील
101- Veterinary Services and Animal Health							101- पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य
(00) Schemes in Five Year Plan State Plan Schemes							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना राज्य पुरस्कृत योजना
(00)(03) Strengthening of institute of Veterinary Biological Products, Pune as per GLP/GMP Norms (Scheme) (44031812)		22345	62600	47080	62424		(00)(03) जीएलपी/जीएमपी मानकानुसार पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्थेचे बळकटीकरण करणे (कार्यक्रम) (44031812)
(00)(04) Strengthening of State Level Veterinary Dispensaries (60% Central share) (Scheme) (44031821)		0	171889	171889	184805		(00)(04) राज्य शासकांय पशुवैद्यकीय संस्थाचे बळकटीकरण करणे (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (44031821)
(00)(05) Strengthening of StateLevel Veterinary Dispensaries (40% State share) (Scheme) (44031839)		0	114593	114593	123105		(00)(05) राज्य शासकांय पशुवैद्यकीय संस्थाचे बळकटीकरण करणे (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (44031839)
Total-101	Voted	22345	349082	333562	370334	दत्तमत	एकूण-101
111- Meat Processing							111- मांस संस्करण
(00) Schemes in FiveYear PlanState Plan Schemes							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना राज्य योजनांतर्गत योजना
(00)(01) Quality Control Laboratory at Animal Nutrition Research Centre (State Plan Scheme) (Scheme) (44030411)		2989	2301	1811	2301		(00)(01) पशुपोषण संशोधन केंद्रातील गुणनियंत्रण प्रयोगशाळा (राज्य योजनांतर्गत योजना) (कार्यक्रम) (44030411)

(Rs. In thousands)	तक्ता दोन समाप्त / Table 2 Concl'd.						(रुपये हजारात)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(00)(02) Quality Control Laboratory at Animal Nutrition Research Centre (Centrally Sponsored Schemes) (Scheme) (44030422)		0	0	0	0		(00)(02) पशुपोषण संशोधन केंद्रातील गुणनियंत्रण प्रयोग शाळा (केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (44030422)
Total-111	Voted	2989	2301	1811	2301	दत्तमत	एकूण-111
190- Loans to public sector and Other undertakings							190- सार्वजनिक क्षेत्रातील व इतर उपक्रमांना कर्जे
(00) Schemes in FiveYear Plan StatePlan Schemes							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना राज्य योजनांतर्गत योजना
(00)(01) Share Capital contribution to Maharashtra Sheep and Wool Development Corporations (State Scheme) (Scheme) (44030135)		0	50000	35000	0		(00)(01) महाराष्ट्र मेंढ्या व लोकर विकास महामंडळाचा भाग भांडवली अंशदान (राज्य योजना) (कार्यक्रम) (44030135)
Total-190	Voted	0	50000	35000	0	दत्तमत	एकूण-190
Gross Total 4403, Capital Outlay on Animal Husbandry	Voted	25334	401383	370373	372635	दत्तमत	स्थूल बेरीज 4403, पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च
911- Recovery of Overpayments							911- अतिप्रदानाची वसुली
(00) Schemes in FiveYear Plan StatePlan Schemes							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना राज्य योजनांतर्गत योजना
(00)(01) Recoveries of Overpayments (Scheme) (44031991)		0	0	0	0		(00)(01) अतिप्रदानाची वसुली (कार्यक्रम) (44031991)
	Charged	0	0	0	0	भारीत	
Net Total 4403, Capital Outlay on Animal Husbandry	Voted	25334	401383	370373	372635	दत्तमत	निव्वळ बेरीज 4403, पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च
	Total	25334	401383	370373	372635	एकूण	

कार्यक्रम क्र. १२ / Programme No. 12

महिलांचा आर्थिक विकास व सक्षमीकरण

Women Economic Development & Empowerment

विविध योजना व लाभधारकांची संख्या

Different Schemes & No. of beneficiaries

तक्ता एक / Table 1

अ. क्र. Sr. No.	योजनेचे नाव Name of scheme	योजनेतील लाभधारकांची एकूण संख्या			एकूण लाभधारकांपैकी लाभ घेतलेल्या महिला लाभार्थी		
		Total beneficiaries under the programme			Total No. of woman beneficiaries under the programme		
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target 2024-25	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target 2024-25
		2022-23	2023-24	2024-25	2022-23	2023-24	2024-25
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	संकरित कालवडी/ म्हशीच्या सुधारित परड्याची जोपासना योजना Scheme of Rearing of Cross bred cow and improved Buffalo heifers	993	1002	1002	375	384	384
2	दुभत्या जनावरांचा गटाचा पुरवठा Scheme of supply of Milch Animals	6294	6656	6862	1862	1881	1855
3	दुभत्या जनावरांना खाद्यानुदान योजना Scheme of Feed subsidy to the milch animals	6478	7592	7592	1253	5546	5546
4	तलंगांचे गट वाटप योजना Scheme of Pullets distribution	803	4082	4082	250	1233	1233
5	अनुसूचित जातीचे कुटुंबांना शेळ्यांचे गट वाटप योजना Scheme of Goat units distribution to scheduled caste families	4227	6358	6174	1285	1693	1607
6	विशेष पशुधन उत्पादन योजना Scheme of S L P P	1143	1167	1167	100	106	106
एकूण सर्व योजना Total of All Schemes		19938	26857	26879	5125	10843	10731

परिशिष्ट एक / Annexure 1

महाराष्ट्र राज्यात ३१ मार्च २०२३ रोजी असलेल्या पशुसंवर्धन विभागातील संस्थांची संख्या

No. of institutes as on 31st March 2023 under the Animal Husbandry Department in Maharashtra State

(एक)	पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य - (I) Veterinary Services and Animal Husbandry	संख्या No.
1	पशुवैद्यकीय सर्वचिकीत्सालये (राज्यस्तर ३३+६ महाराष्ट्र पशु व मत्स्यविज्ञान विद्यापिठांतर्गत) Veterinary Polyclinics (State Sector 33+6 under Maharashtra Animal & Fisheries Science University)	39
2	पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-१ (स्थानिक पातळीवर+राज्यस्तरीय) Veterinary Dispensaries Grade-1 (Local Sector+State Sector)	1742
3	पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-२ (स्थानिक पातळीवर+राज्यस्तरीय) Veterinary Dispensaries Grade-२ (Local Sector+State Sector)	2841
4	फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने (पुणे आणि सातारा येथील प्रत्येकी एक फिरते प्रचार/प्रात्यक्षिक पथक धरून) Mobile Veterinary Clinics (Including two mobile Extension and Demonstration Units, Pune/Satara)	65
5	तपासणी नाके Check Posts	13
6	पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे Institute of Veterinary Biological Products, Pune	1
	(a) जीवाणू विषयक लस तयार करणारे विभाग Bacterial Vaccine Production Sectios	7
	(b) विषाणू विषयक लस तयार करणारे विभाग Viral Vaccine Production Sectios	7
	(c) गुणवत्ता व शाश्वती विभाग/ चाचणी व गुणनियंत्रण/ लघुप्राणी विभाग/ कार्यशाळा Quality Assurance/ Testing and Quality Control/ Small Animal Breeding Control/ Utility Sector	4
7	रोग अन्वेषण Disease Investigation	
	(a) राज्यस्तरीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळा, पुणे State Level Disease Investigation Section, Pune	1
	(b) विभागीय पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा (गुरे व गोस्तनदाह/शेळ्या, मेंढ्या व इतर) Regional Level Disease Investigation Laboratories (Cattle and Mastitis/Sheep & Goat and others)	6
	(c) विभागीय पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा (कुक्कुट/सल्मोनेल्ला) Regional Level Disease Investigation Laboratories (Poultry/Salmonella)	6
	(d) पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा (सुकर), कोल्हापूर Disease Investigation Laboratory, Piggery, Kolhapur	1
(दोन)	गुरे व म्हशींचा विकास (II) Cattle and Buffaloes Development	
1	वळू माता संगोपन केंद्रे (महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत) Bull mother farms (under M.L.D.B. Nagpur)	10
2	वळू संगोपन केंद्रे (महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत) Bull Rearing Centres (under M.L.D.B. Nagpur)	2
3	तालुका पशुवैद्यकीय लघु सर्व चिकित्सालये (मुख्यालये) Taluka Veterinary Minipolyclinics (HQ)	169
4	जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे District Artificial Insemination Centres	34
5	अतिशीत वळूबीज निर्मिती प्रयोगशाळा महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत Frozen Semen Lab Under M.L.D.B. Nagpur	3
6	अतिशीत वीर्य वापरणारी केंद्रे (कार्यरत) Centres using Frozen Semen (Functioning)	4850
7	लाल कंधारी गुरांसाठी पैदास केंद्र स्थानिक स्तर Breeding Centre for Red Kandhari (Local Sector)	1
(तीन)	कुक्कुट विकास (III) Poultry Development	
1	कुक्कुट पैदास क्षेत्रे व उबवणी केंद्रे Poultry Breeding Farms and Central Hatcheries	4
2	सधन कुक्कुट विकास गट (स्थानिक स्तर) Intensive Poultry Development Blocks (Local Sector)	16
3	बदक पैदास प्रक्षेत्र, वडसा, गडचिरोली Duck Breeding Farm, Wadsa, Gadchiroli	1
(चार)	मेथ व लोकर विकास (IV) Sheep and Wool Development	
1	पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा, पुणे Animal Feed Analysis Laboratory, Pune	1
(पाच)	विस्तार व प्रशिक्षण (V) Extension and Training	
1	राज्यस्तरीय प्रशिक्षण केंद्र, पुणे State Level Training Centre, Pune	1
2	कुक्कुट विस्तार केंद्रे Poultry Extension Centres	2
(सहा)	इतर संस्था (VI) Other Institutes	
1	गुणनियंत्रण प्रयोग शाळा, मुंबई Quality Control Laboratory, Mumbai	1
2	एकात्मिक पाहणी योजना, पुणे Integrated Survey Scheme, Pune	1

राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेतर्गत अशासकीय संस्था व खात्यांतर्गत झालेले कृत्रिम रेतन व त्याद्वारे जन्मलेली वासरे

प्रत्यक्ष २०२२-२३ Actual 2022-23										
अ. क्र. Sr. No.	जिल्हा / विभागाचे नाव Name of District / Region	कृत्रिम रेतने Artificial Insemination				कृत्रिम रेतनाद्वारे जन्मलेली वासरे Calves Born by Artificial Insemination				
		खाते Dept.	सेवादाता Sevadata	जेके ट्रस्ट JK Trust / बायफ BIAF	NGO / Co-Op. सह. संस्था	खाते Dept.	सेवादाता Sevadata	जेके ट्रस्ट JK Trust / बायफ BIAF	NGO / Co-Op. सह. संस्था	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	
*	Mumbai	0	0	0	0	0	0	0	0	
1	Thane	13783	0	0	0	4127	0	0	0	
2	Palghar	16178	0	0	0	4948	0	0	0	
3	Raigad	18408	0	0	0	6294	0	0	0	
4	Ratnagiri	17475	183	0	0	7009	0	29	0	
5	Sindhudurg	16599	0	0	0	7077	0	0	0	
6	Nashik	82307	0	0	44081	30873	0	0	15460	
7	Dhule	25003	27	241	940	6696	0	0	164	
8	Nandurbar	15269	238	0	0	4358	618	0	0	
9	Jalgaon	37271	0	0	58904	10555	91	0	8486	
10	Ahemadnagar	135747	535	0	16122	53229	0	0	2314	
11	Pune	106508	0	363	127688	56745	0	129	21753	
12	Satara	143797	0	0	39960	62332	2891	0	2742	
13	Sangli	65153	0	0	62135	25437	0	0	18664	
14	Solapur	125821	0	0	379	49133	0	0	122	
15	Kolhapur	88866	0	0	230743	35332	0	0	73480	
16	Chh.Sambhajinagar	50008	0	0	0	18370	0	0	0	
17	Jalna	22859	0	0	5552	9197	10	0	382	
18	Parbhani	22044	222	11250	1828	7270	497	12	0	
19	Beed	54410	911	0	8259	18052	15	0	0	
20	Latur	76498	179	0	0	23066	38	0	0	
21	Dharashiv	62509	0	22984	0	18717	0	1509	0	
22	Nanded	54520	0	0	0	13919	324	0	0	
23	Hingoli	28864	751	0	0	6486	37	0	0	
24	Amravati	32322	0	0	0	12333	0	0	0	
25	Akola	19395	0	0	0	6888	0	0	0	
26	Washim	12092	0	0	0	3831	0	0	0	
27	Buldhana	39320	0	0	0	13541	0	0	0	
28	Yeotmal	28748	0	0	2	9352	0	0	0	
29	Nagpur	61082	0	0	0	24176	0	0	0	
30	Wardha	35918	0	0	625	13575	1897	0	0	
31	Bhandara	57137	0	0	636	21743	0	0	120	
32	Gondia	31035	0	0	2433	12678	0	0	828	
33	Chandrapur	25667	65	0	0	8843	61	0	0	
34	Gadchiroli	12517	0	0	0	3921	87	0	0	
Maharashtra State		1635130	3111	34838	600287	610102	6566	1679	144515	

Annexure 2

Actual work done & Target of Artificial Inseminations & Calves Born by AI - Government Institutes & NGO's

अपेक्षित २०२३-२४ Anticipated 2023-24 लक्ष्य २०२४-२५ Target 2024-25				कृत्रिम रेतनाद्वारे जन्मलेली वासरे Calves Born by				जिल्हा /
कृत्रिम रेतने Artificial Insemination				Artificial Insemination				विभागाचे नाव
खाते Dept.	सेवादाता Sevadata	जेके ट्रस्ट JK Trust / बायफ BIAF	NGO / Co- Op. सह. संस्था	खाते Dept.	सेवादाता Sevadata	जेके ट्रस्ट JK Trust / बायफ BIAF	NGO / Co- Op. सह. संस्था	Name of District / Region
(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)
25710	0	0	0	0	0	0	0	0 मुंबई
95674	0	0	0	4770	0	0	0	0 ठाणे
113087	0	0	0	5439	0	0	0	0 पालघर
104381	0	0	0	6519	0	0	0	0 रायगड
95664	0	0	0	6285	0	0	0	0 रत्नागिरी
58571	0	0	0	5785	0	0	0	0 सिंधुदुर्ग
538847	0	0	0	31083	0	0	0	0 नाशिक
181189	0	0	0	9308	0	0	0	0 धुळे
129091	0	0	0	5485	0	0	0	0 नंदूरबार
396425	0	0	0	13483	0	0	0	0 जळगाव
1034045	0	0	0	52456	0	0	0	0 अहमदनगर
769040	0	0	0	40503	0	0	0	0 पुणे
443742	0	0	0	50987	0	0	0	0 सातारा
549701	0	0	0	23369	0	0	0	0 सांगली
792087	0	0	0	46769	0	0	0	0 सोलापूर
606262	0	0	0	31544	0	0	0	0 कोल्हापूर
279822	0	0	0	19249	0	0	0	0 छ. संभाजीनगर
180633	0	0	0	8367	0	0	0	0 जालना
150642	0	0	0	7444	0	0	0	0 परभणी
335553	0	0	0	19461	0	0	0	0 बीड
253921	0	0	0	26181	0	0	0	0 लातूर
300493	0	0	0	23113	0	0	0	0 धाराशिव
325564	0	0	0	18568	0	0	0	0 नांदेड
117486	0	0	0	9958	0	0	0	0 हिंगोली
259619	0	0	0	11500	0	0	0	0 अमरावती
121778	0	0	0	6705	0	0	0	0 अकोला
109801	0	0	0	4108	0	0	0	0 वाशीम
261977	0	0	0	13898	0	0	0	0 बुलढाणा
276843	0	0	0	10070	0	0	0	0 यवतमाळ
215894	0	0	0	23111	0	0	0	0 नागपूर
135437	0	0	0	13312	0	0	0	0 वर्धा
151093	0	0	0	21617	0	0	0	0 भंडारा
143924	0	0	0	11247	0	0	0	0 गोंदिया
142702	0	0	0	9283	0	0	0	0 चंद्रपूर
156316	0	0	0	4410	0	0	0	0 गडचिरोली
9853015	0	0	0	595389	0	0	0	0 महाराष्ट्र राज्य

परिशिष्ट तीन

Annexure 3

रोगनिहाय लसीकरण

Disease-wise Vaccinations

अ. क्र. Sr. No.	रोगाचे नाव Name of Disease	खात्यांतर्गत पशुवैद्यकीय दवाखाने व कुक्कुट संस्था यामध्ये झालेले लसीकरण Vaccination done by Veterinary Dispensary & Poultry Institutes under AHD	पशुवैद्यकीय जैवपदार्थ निर्मिती संस्थेच्या मागणीनुसार एकूण लसीकरणचे उद्दिष्ट Target as per Indent received by IVBP for Total Vaccination	
		प्रत्यक्ष Actual 2022-23	अपेक्षित Anticipated 2023-24	लक्ष्य Target 2024-25
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1	घटसर्प Haemorrhagic Septicemia	4037729	3337086	3337086
2	फऱ्या Black Quarter	3688613	1928990	1928990
3	घटसर्प + फऱ्या HS + BQ Combined	938387	2394790	2394790
4	पीपीआर Peste des petits ruminants	696343	11995149	11995149
5	काळपुळी Anthrax	20700	0	0
6	लाळ्या-खुरकुत रोग Foot & Mouth Disease	14233258	17658590	17658590
7	सांसर्गिक गर्भपात Brucellosis	834679	968974	968974
8	बोटयुलीझम Botulisms	9000	0	0
9	गोचीडज्वर Spirochaetosis	1065	0	0
10	कोंबड्यांच्या देवी Fowl pox	6692783	8937220	8937220
11	मेंढ्या व शेळ्यांच्या देवी S & G Pox	7114954	13992304	13992304
12	सरा Surra	127617	0	0
13	आंत्रविषार Enterotoxaemia	2901411	4800000	4800000
14	मानमोडी Ranikhet	9181166	12270670	12270670
15	लासोटा Lasota	138549	7944140	7944140
16	मरेक्स Marek's	103116	0	0
17	आयबीडी गंबोरो I B D / Gumboro	58618	0	0
18	श्वानदंश प्रतिबंधक Antirabies	117926	608080	608080
19	सुकर ताप Swine Fever	7233	0	0
20	थायलेरियासिस Thileriosis	89095	433920	433920
21	इतर रोग (नमूद) Other diseases (Specify)	4257883	0	0
एकूण लसीकरण Total Vaccination		55250125	87269913	87269913

परिशिष्ट चार

Annexure 4

अधिकारी व कर्मचारीविषयक गोषवारा

Officer & Personnel Summary

अ. क्र. Sr. No.	पदनाम	पुनर्रचनेनंतर मंजूर पदे Sanctioned Post After Reorganisation	सुधारित वेतन मॅट्रिक्समधील वेतनस्तर Pay Level in Revised Pay Matrix	Designation
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	राजपत्रित अधिकारी			Gazetted Officer
1	आयुक्त पशुसंवर्धन	1	S-30 : 144200-218200	Commissioner Animal Husbandry
2	अतिरिक्त आयुक्त पशुसंवर्धन	2	S-27 : 123100-215900	Additional Commissioner of Animal Husbandry
3	सहआयुक्त पशुसंवर्धन	12	S-25 : 78800-209200	Joint Commissioner of Animal Husbandry
4	सहसंचालक (सांख्यिकी)	1	S-25 : 78800-209200	Joint Director, (Statistics)
5	उपआयुक्त पशुसंवर्धन	53	S-23 : 67700-208700	Dy. Commissioner of Animal Husbandry
6	उपसंचालक, वैरण विकास	1	S-23 : 67700-208700	Dy. Director Fodder Dev.
7	सहाय्यक आयुक्त पशुसंवर्धन	381	S-22 : 60000-190800	Assistant Commissioner of Animal Husbandry
8	सहाय्यक संचालक, वर्ग १ (लेखा)	1	S-20 : 56100-177500	Asstt. Director Class-I (Accounts)
9	उपसंचालक (सांख्यिकी)	1	S-23 : 67700-208700	Dy. Director (Statistics)
10	पशुधन विकास अधिकारी	2207	S-20 : 56100-177500	Livestock Dev. Officer
11	वरिष्ठ प्रशासन अधिकारी, गट-अ	4	S-20 : 56100-177500	Senior Administrative Officer Group-A
12	सहाय्यक संचालक, वैरण विकास	2	S-20 : 56100-177500	Asst. Director Fodder Development
13	स्वीय सहाय्यक	3	S-16 : 44900-142400	Personnel Assistant
14	लेखा अधिकारी	1	S-16 : 44900-142400	Accounts Officer
15	लेखा परीक्षा अधिकारी	1	S-16 : 44900-142400	Audit Officer
16	प्रशासन अधिकारी, गट-ब	16	S-15 : 41800-132300	Administrative Officer Group-B
17	संशोधन विकास अधिकारी	3	S-15 : 41800-132300	Research Development Officer
18	संशोधन अधिकारी पशुगणना	1	S-16 : 44900-142400	Research Officer Livestock Census
19	पशुधन विकास अधिकारी, गट-ब	386	S-15 : 41800-132300	Livestock Development Officer Group-B
20	वैरण विकास अधिकारी	8	S-15 : 41800-132300	Fodder Development Officer
21	उप अभियंता, प्रशितन	1	S-15 : 41800-132300	Dy. Refrigeration Engineer
	एकूण राजपत्रित अधिकारी	3086		Total Gazetted Officer
	अराजपत्रित वर्ग ३			Non-Gazetted Class III
22	लघुलेखक (उच्च श्रेणी)	8	S-16 : 44900-142400	Stenographer (Higher Grade)
23	अधिक्षक	48	S-14 : 38600-122800	Superintendent
24	सांख्यिकी अन्वेषक	6	S-14 : 38600-122800	Statistical Investigator
25	संशोधन सहाय्यक	4	S-14 : 38600-122800	Research Assistant
26	सयंत्र अभियंता	6	S-14 : 38600-122800	Plant Engineer
27	लघुलेखक (निम्नश्रेणी)	32	S-15 : 41800-132300	Stenographer (Lower Grade)
28	सहाय्यक वैरण विकास अधिकारी	11	S-13 : 35400-112400	Assistant Fodder Development Officer
29	वरिष्ठ सहाय्यक	74	S-13 : 35400-112400	Senior Assistant

परिशिष्ट चार समाप्त / Annexure 4 Concltd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
30	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	9	S-13 : 35400-112400	Laboratory Technician
31	सांख्यिकी सहाय्यक (सांख्यिकी)	6	S-10 : 29200-92300	Statistical Assistant (Statistics)
32	सहाय्यक पशुधन विकास अधिकारी	274	S-10 : 29200-92300	Assistant Livestock Development Officer
33	वरिष्ठ लिपिक	261	S-8 : 25500-81100	Senior Clerk
34	सांख्यिकी सहाय्यक	12	S-8 : 25500-81100	Statistical Assistant
35	वरिष्ठ बाष्पक परिचर	1	S-8 : 25500-81100	Senior Boiler Attendant
36	पशुधन पर्यवेक्षक / दुधनोंदणी लिपिक / निर्देशक / प्रगणक / पाहणी सहाय्यक	777	S-8 : 25500-81100	Livestock Supervisor / Milk recorder / Demonstrator / Enumerator / Survey Assistant
37	प्रशितन यांत्रिक	1	S-8 : 25500-81100	Refrigeration Mechanic
38	सयंत्रचालक	24	S-8 : 25500-81100	Plant Operator
39	वीजतंत्री- नि-मिस्त्री	1	S-8 : 25500-81100	Electrician-cum-Mistri
40	दूरध्वनी चालक	1	S-7 : 21700-69100	Telephone Operator
41	प्रयोगशाळा सहाय्यक	15	S-7 : 21700-69100	Laboratory Assistant
42	प्रमुख तारतंत्री	1	S-7 : 21700-69100	Head Wiremen
43	कर्षित्र चालक	12	S-7 : 21700-69100	Tractor Driver
44	जोडारी	2	S-7 : 21700-69100	Fitter
45	छिद्रांक-टंकक	0	S-7 : 21700-69100	Punch Operator
46	कनिष्ठ लिपिक	177	S-6 : 19900-63200	Junior Clerk
47	ट्रक चालक	0	S-6 : 19900-63200	Truck driver
48	तारतंत्री	6	S-6 : 19900-63200	Wireman
49	बाष्पक परिचर	3	S-6 : 19900-63200	Boiler Attendant
50	यांत्रिक	4	S-6 : 19900-63200	Mechanic
51	सुतार	2	S-6 : 19900-63200	Carpenter
52	वाहन चालक	117	S-6 : 19900-63200	Driver (Jeep,Car)
एकूण वर्ग ३		1895		Total Class III
गट-ड				Group-D
53	मुकादम	9	S-5 : 18000-56900	Mukadam
54	ब्रणोपचारक	129	S-5 : 18000-56900	Dresser
55	नाईक	41	S-3 : 16600-52400	Naik
56	दफ्तरबंद	5	S-3 : 16600-52400	Daftarband
57	चक्रमुद्रांकित	1	S-3 : 16600-52400	Roneo Operator
58	चपराशी	139	S-1 : 15000-47600	Peon
59	पहारेकरी / रात्रपहारेकरी / चौकीदार	40	S-1 : 15000-47600	Watchman
60	गोठापरिचर	0	S-1 : 15000-47600	Cattle Attendant
61	प्रयोगशाळा परिचर	16	S-1 : 15000-47600	Laboratory Attendant
62	परिचर / कुक्कुट परिचर / पशुपरिचर	1262	S-1 : 15000-47600	Attendant / Poultry attendant / Animal attendant
63	मजूर / प्रक्षेत्र मजूर / अकुशल मजूर / गवळी	229	S-1 : 15000-47600	Mazdoor / Farm mazdoor / ward mazdoor / unskilled mazdoor / gawali
64	स्वच्छक	34	S-1 : 15000-47600	Cleaner
एकूण गट-ड		1905		Total Group-D
एकूण अधिकारी व कर्मचारी		6886		Total Officer & Employee

